

dc_614_12

Bod Péter Ákos

Heterodox gazdaságpolitikák Magyarországon

Döntéshozatal az európai peremvidék kötöttségei között

MTA DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Budapest, 2013

Tartalomjegyzék

I RÉSZ. Bevezető és módszertani megjegyzések.....2.old.

**II RÉSZ Releváns előzmények, máig ható következmények:
visszatekintés a tervgazdaság magyarországi korszakára22.old.**

**III RÉSZ A piacot pótló és imitáló gazdaságpolitika újraértékelése: a
magyar eset 1968-tól a rendszer átalakulásáig.....46.old.**

IV RÉSZ Magyar gazdaságpolitikák válságos időkben.....89.old

**V RÉSZ Nem szokványos gazdaságpolitikáról nehéz
visszaállni.....131.old**

VI RÉSZ Következtetések.....155.old

I. RÉSZ

Bevezető és módszertani megjegyzések

Előszó

A magyar gazdaságpolitika elméletének és gyakorlatának a releváns vonatkozási kerethez mért sajátosságait több évtizede kutatom; az alábbiakban a legújabb gazdaságpolitikai fejlemények és szakirodalmi, gazdaságelméleti irányzatok elemzése alapján foglalom össze megállapításaimat és javaslataimat.¹

Az értekezés témájába vágó kutatásokat, a gazdaságpolitikai döntéshozatalról való gondolkodást erősen érintette a 2007 után kifejlődő nemzetközi pénzügyi válság. Ennek gazdasági, pénzügyi következményei fél évtized alatt sem tűntek el – ami nem érhet minket meglepetésként. *Reinhart* és *Rogoff* adatban gazdag kutatásaiból tudható, hogy egy ilyen jellegű pénzügyi válság után átlagosan egy évtized kell ahhoz, hogy a krízist felszívják és teljesen megemésszék a gazdaságok.² E sorok írásakor az Egyesült Államok aktivitási szintje már meghaladta a krízis előtti mértéket, Európa úgy hatvan százalékos szinten áll, és Japán regenerálódása is akörül tart. Hazánkban sem lett elég fél évtized arra, hogy a válság előtti jövedelmi, foglalkoztatási szintet újra elérjük.

A társadalmi, politikai hatások is komolyak. A válság mélysége és bekövetkeztének váratlansága megrengette az egész *piacgazdasági rend* legitimitását, legalábbis a nyugati társadalmakban, amelyeket – és ez új jelenség – különösen nagymértékben viselték meg a pénzügyi közvetítő rendszerből kiinduló működési zavarok. Külön ki kell majd térnünk a

¹ Az értekezés elkészítéséhez nagy segítséget kaptam *Demecs Évától* és *Szabó Zsuzsannától*, a Budapesti Corvinus Egyetem központi könyvtárának két munkatársától a bibliográfia összeállításában és kutatói munkámban – itt is szeretnék köszönetet mondani nekik. Csakúgy, mint *Sass Magdolnának* (MTA) és *Németh András Olivérnek* (BCE), akik az értekezés korábbi változatához értékes észrevételeket tettek; ezek egy részét készséggel megfogadtam. Segítséget, támogatás sokaktól kaptam, akiket itt mind nem sorolhatok fel; társszerzőimre majd külön hivatkozom, azoknak pedig, akiktől inspirációt nyertem, más formában fejezem ki köszönetemet.

² Reinhart, Carmen M.–Rogoff, Keneth S. (2009)

magyar esetre, mivel nálunk a piacgazdasági értékek hosszabb időszak alatt egyébként is meggyengültek a gazdasági gondok és a társadalmi zavarok következtében.³ A pénzügyi krízis közvetett hatására kiéleződtek a szakmai viták a *közgazdaságtudományban*, amelynek társadalmi megítélését erősen rontották a gazdasági bajok. A válság következtében – vagy amiatt is – komoly változások álltak be a *gazdaságpolitikai gyakorlatban*. Ezek a változások adják az alábbi elemzés egyik vonulatát: *a gyakran sajátos, külön utas magyar gazdaságpolitikai irányok értelmezését, elemzését*.⁴

Az értekezésben azonban *hosszabb időtávot* fogok át, hiszen a gazdaságpolitikai felfogás, gyakorlat, intézményi rend és eszköztár jól bizonyítható módon kötődik az előzményekhez, még akkor is, ha éppenséggel azok meghaladására vagy elutasítására törekednek a döntéshozók. Továbbá a magyar praxist a nyilvánvaló külső kölcsönhatásokra és determinációkra tekintettel *nemzetközi keretben* elemzem; ami lehet az európai kontextus, máshol a kelet-közép-európai vonatkozás, korábban a kelet-európai tervgazdasági blokk – legáltalánosabban az *európai fejlődés peremvidékeként* írható le a releváns vonatkozási keret. Az elemzés kiindulási pontjának mégsem a múltat, hanem a piacgazdasági szisztéma legutóbbi válságát választottam, alább bemutatott érvek alapján.

Ortodoxia és heterodoxia a közgazdaságtanban, gazdaságpolitikában

A válság valójában nem egynemű folyamat, az események sorozata témánk felől nézve három szakaszba tagolható.⁵ Az *első* alapvetően a világgazdaság magjához tartozó, fejlett pénzügyi rendszerű országoknak, valamint a szorosan kapcsolódó gazdasági térségeknek a pénzpiacait, tőzsdéit érintette, és kezdetben korlátozott hatásúnak látszott.⁶ A Lehman Brothers 2008. szeptemberi csődjével vette kezdetét a *második* szakasz: pénzügyi zavarokból hirtelen bizalmi válság, sőt pánik fejlődött ki, amelynek következményei

³ Erre vonatkozó elemzésemet lásd (Bod 2013a).

⁴ A témakört 2011-ben megjelent monográfiámban fejtettem ki (Gazdaságpolitikai döntések válságos időkben. A magyar eset, 2008-2010). Erre a munkámra az illető fejezetben sokat támaszkodom.

⁵ Az alábbiak részleges kifejtését lásd a KÖZ-GAZDASÁG 2013. tavaszi számában Heterodox gazdaságpolitikák korszaka? címmel megjelenő cikkemre (Bod, 2013c).

⁶ Frederic Mishkin 2007 augusztusa és 2008 augusztusa közé teszi azt a szakaszt, amely során az Egyesült Államok pénzügyi közvetítő rendszerében ugyan zavarok támadtak, de az amerikai GDP 2008 második negyedévéig tovább nőtt. A kormányzati és kutatóintézeti előrejelzések enyhe recesszióról vagy alig-növekedésről szóltak (Mishkin, 2010).

azonnal áterjedtek a reálgazdaságra. Ez esetben is a fejlett országok kerültek elsőként recesszióba, a visszaesés nagysága viszont erősen függött az illető ország külső pénzügyi nyitottságától és monetizáltságának mértékétől, a pénzügyi közvetítés mélységétől.⁷ A 2009-es év a GDP csökkenésével járt az Egyesült Államok, Nyugat-Európa, Japán alkotta fejlett triászban, de az ehhez szorosan kötődő *peremhelyzetű* országok némelyike, mint hazánk, vagy az ugyancsak igen nyitott szlovák, szlovén, ír gazdaság, még mélyebb recesszióba került.

Az aggregált kereslet hirtelen mély visszaesését számos fejlett országban *költségvetési élénkítéssel és monetáris lazítással* tompították. Így a történelem nem ismételte meg önmagát: bár 2008 és 2010 között majdnem olyan drasztikus mértékű lett az ipari termelés csökkenése, mint az 1929-33-as világválság kezdetén, ám most a háztartások fogyasztása a válság alatt csekély mértékben gyengült vagy éppen stagnált a fejlett gazdaságokban, és a munkanélküliségi ráta sem többszöröződött meg (Bordo & Landon-Lane, 2010). Figyelemre méltó viszont, hogy a válság előtti foglalkoztatottsági szintet nem sikerült visszanyerni ott sem, ahol a kibocsátás 2010-re vagy nem sokkal azután elérte a krízis előtti.

Tanulságos a fejlett országok *gazdaságpolitikai aktivizálódása*: a központi bankok és a kormányok rendkívüli akciókkal igyekeztek tompítani a globális pénzügyi válságot.⁸ Ugyanakkor – amint azt előre lehetett látni – az érintett országokban az államadósság gyors növekedésnek indult. Hamarosan az lett a fő kérdés, hogy a hatóságok miként és mikor tudják lezárni a rendkívüli intézkedések költséges időszakát (Mishkin 2010, p. 23). 2010 elejétől számítható a *harmadik* szakasz, amelyben a tőkepiaci szereplők kezdték komolyan megkérdőjelezni a gazdaságpolitikák fenntarthatóságát, néhány európai ország

⁷ Az adatok elemzése azt mutatta, hogy az *átlagosnál kisebb arányú visszaesést* azok a gazdaságok szenvedték el, amelyekben: a bankszektor tőkeellátottsága az átlagnál magasabb volt a krízis előtt; a megelőző két évtizedben átestek bankválságon (és abból tanultak); a bankszektor hitel/betét aránya nem volt túl magas; a fizetési mérleg többletet mutatott már a válság előtt is; a külső pénzügyi nyitottság elmaradt az átlagostól; a magánszektor hitelállománya az átlagnál kisebb volt; jelentős devizatartalékok halmoztak fel; kisebb GDP-arányos állami kiadások és bevételek, azaz alacsonyabb jövedelemcentralizációs mutatók jellemzőek (Cecchetti et al. 2011).

⁸ A válságra adott európai és a magyar kormány gazdaságpolitikai reakciókat feldolgoztuk: Bod–Németh–Nova, 2011

esetében az illető állam középtávú fizetőképességét is, és ezzel megerősítették az addigi gyakorlatból való kilépés („exit”) meghirdetett szándékát.

A fenti leírás természetesen csak erősen aggregált szinten igaz, mivel mind a fejlett országok csoportján belül, mind a közvetlenül és a közvetve érintett peremhelyzetű országban a kormányok egymástól nagyban eltérő gazdaságpolitikai irányokat követtek a válság alatt és után. Sőt még egy és ugyanazon országban is hirtelen gazdaságpolitikai fordulatokat láthattunk. A gazdaságpolitikai intézkedések sokszínűsége természetesen érthető, hiszen mindhárom szakaszban különféle *aszimmetrikus sokkok* érték a gazdaságokat. Az első a *pénzügyi mélységnek* és a *tőkepiac relatív mértékének* arányában éreztette hatását, így viszont a kevésbé monetizált országokban, illetve ott, ahol a pénzügyi közvetítőrendszerben a tőkepiaci intézmények szerepe csekély, a fejlemények eleinte alig igényeltek gazdaságpolitikai reagálást. A második szakasz a *nemzetközi pénzügyi, kereskedelmi nyitottság* mértékében okozott visszaesést. Így eshetett meg az, hogy a triáson kívüli térségek korábban sok súlyos válságot átélő országai (Latin-Amerikában, Afrikában, az ázsiai kontinensen) most kisebb sokkot szenvedtek el; legtöbbjük csak bizonyos ütemcsökkenés formájában érzékelt a fejleményeket. Európa elég heterogén a külpiactól való függést illetően, ezért (is) következhetett be, hogy mondjuk *Németország* a 2009-es évben 4 százalékos GDP-esést szenvedett el, *Magyarország* pedig 6,5 százalékosat, de a már dinamikus belső piaccal bíró *Lengyelország* gazdasága vagy a kevésbé nyitott *Albánia* a válságévben is képes volt növekedni.

A harmadik krízis-szakasz főleg a nagy *államadóssággal* és/vagy *külső adóssággal* jellemezhető országokat érintette súlyosan – ez az időszak az elemzés írásának idején még nem zárult le, noha a lassú reálgazdasági és pénzügyi stabilizálódásnak látszanak jelei, a *gazdaságpolitikai gyakorlatot illetően pedig egy új „normália” kezd kialakulni.*⁹

⁹ Az angol nyelvű monetáris politikai, gazdaságpolitikai irodalomban jelent meg a „new normal” fordulat, valamikor 2011 legelején, mint ami a krízis előtti gazdasági és pénzügyi paradigmát („the old normal”) váltja fel, amint ez kifejti González-Páramo, az Európai Központi Bank igazgatóságának tagja (González-Páramo 2011). Chakrabarty, az indiai központi bank alelnöke szerint Mohamed El-Erain, a PIMCO vezetője használta legelőször 2009-ben (Chakrabarty 2011). Mindkét monetáris politikus alapvetően a pénzügyi politika területén bekövetkező szemléleti és intézményi változásokkal támasztja alá az átmeneti

A 2010 utáni magyar gazdaságpolitikai külön út tehát – amely a legújabb, igen vitatott, de távolról sem az egyetlen megnyilvánulása az általam alábbiakban kifejtendő ún. heterodox gazdaságpolitikának – egy nemzetközi válságfolyamat harmadik szakaszának kezdetével esett egybe. Ennek a külső körülménynek – alábbi elemzésem szerint – nagy szerepe lett a sajátos gazdaságpolitikai irány sikeressége vagy sikertelensége dolgában.

A különféle aszimmetriák miatt az országonkénti gazdaságpolitikai reagálás akkor is eltérő lenne, ha a döntéshozók azonos doktrinális alapon hoznák döntéseiket. Ez azonban nincs így. Létezett ugyan egy *makrogazdasági fősodor (mainstream)*, aminek állapotáról később szó lesz, de válságos időkben az addigi uralkodó közgazdasági felfogás (ha tetszik: ortodoxia) gondolkodást és cselekvést korlátozó/terelő hatása meggyengül. Vészhelyzetben a politikai vezetők könnyen félreteszik az addig elfogadott és bevált elveket. A gazdaságpolitikai gyakorlat is megváltozik: a régi normália helyébe egy ideig a keresés és kísérletezés lép be. A gazdaságpolitikai döntések terén nagy formagazdagságot hozott 2008/2009: bizonyos kormányok hajlamosak voltak visszanyúlni korábbi, már elfeledettnek gondolt piacvédő praktikákhoz (Botos 2009), (Sally 2010). Máshol folytatták a megelőző időszak óvatos, szinte ortodox költségvetési és pénzügyi politikáját, míg megint máshol egyéni vonásokkal kevert megoldásokkal próbálkoztak (Bod–Németh–Nova, 2011).

A válság alatti gazdaságpolitikai gyakorlat sokszínűségét erősíti az, ha meggyengül a gazdaságelméleti fősodort alkotó nézetrendszer befolyása és intellektuális fegyelmező ereje. A válság hirtelen kifejlődése, a meglepően mély gazdasági visszaesés elkerülhetetlenné tette a közgazdasági elmélet önvizsgálatát. Nem sokkal a krízis kitörése előtt az elméleti fősodor reprezentánsai magabiztosan szóltak a válságmentes stabilizációs politikát megalapozó makroökómia vívmányairól.¹⁰ 2008 végétől viszont határozott kritikák mondták ki: a kor meghatározó gazdaságelméleti irányzata legalább részben irrelevánssá vált, a piac túlterjeszkedett az ésszerű határokon, és ebben a

szakasz lezárulását és az újszintézis körvonalazódását, de általános értelemben is alkalmazható a gazdaságpolitikai felfogás szakaszolására.

¹⁰ Például *Robert Lucas*, a Chicagói Egyetem Nobel-díjas professzora fél évtizeddel a súlyos visszaesés előtt igen sikeresnek minősítette a makroökonómiát, azon az alapon, hogy annak „központi problémája, vagyis a depresszió-megelőzés gyakorlatilag már évtizedek óta megoldódott” (Lucas 2003).

kritikusai által neoliberálisnak vagy ultraliberálisnak nevezett gazdaságelmélet is hibás.¹¹ A vezető piacgazdaságok válsága idején a közgazdaság-elméleti mainstream képviselői nem vonulhattak vissza az akadémiai elefántcsonttoronyba, és valóban, az elméleti irodalom áttekintése megmutatta: a korábbi technicizált fősodorba vagy a mellé a tényleges világ ellentmondásosságára, bonyolultságára fogékonyabb irányzatok is kezdtek bekerülni.¹²

Mindenesetre a krízis kezdetén meggyengült az addig domináns gazdaságpolitikai gyakorlat mögöttesét képező gazdaságelméleti főáram. Sőt idővel a sokkoló tények ismeretében már az lett a kérdés: *ki vagy mi felel a mély krízisért*, sőt már az is felmerült, hogy vajon *fennmarad-e a globális kapitalizmus*.¹³

A válság miatti felelősség ügyében az elemzések több tényező kölcsönhatását mutatták ki, fő szerepet tulajdonítva a pénzügyi közvetítőrendszer működési zavarainak, ösztönzési rendszerének, az intézményeket működtető személyek motivációinak és döntési rutinjainak.¹⁴ A mértékadó magyarázatok ugyan egyaránt kitértek az *állami* szabályozó intézmények kudarcaira és a *piaci* szereplők (főként a pénzintézetek) hibázására, a kormányok gyorsan léptek a felelősök megnevezésében.¹⁵ A pénzügyi

¹¹ A közgazdaságtan fővonulatával szembeni kritikát így fogalmazta meg *Szentes Tamás*: „Mind a piacnak a társadalom és tagjai feletti uralma, eredeti funkcióit meghaladó szerepe, mind a monetáris szféra felduzzadása és a tőzsdei spekuláció, mind pedig az önző individualizmus szelleme egyfajta igazolást nyert a neoliberális gazdaságtanban, pontosabban szólva: a gazdasági liberalizmus eredeti eszméjét nagymértékben eltorzító ultraliberális szemléletmódban és nézetekben. Ezek jól kifejeződnek a standard egyetemi tankönyvekben, különösen az amerikaiakban, és nem csekély hatással vannak a gazdaságpolitikára is.” Szentes, 2009. 34. old. A továbbiakban amellet érvelek, hogy a gazdaságpolitika szóhasználatára talán igen, a tényleges döntési gyakorlatára viszont kevésbé hat(ott) ki a korszak uralkodó gazdaságtana.

¹² *Csaba László* a *Crisis in Economics* kötetében bemutatja az újabb évek Nobel-díjasainak munkásságán, hogy a korábbi erősen matematizáló, és a gyakorlati alkalmazásra kevésbé ügyelő fősodor már jóval a válság előtt belső, tudományfejlődési okokból kezdett bomlani, tagozódni, a „széleken” formálódó irányzatokból új tendenciákat befogadni, így akár a *gazdaságelméleti heterodoxia újraéledéséről* is beszélhetünk (Csaba 2009: 42-43).

¹³ A Financial Times honlapján *Future of capitalism* blog cím alatt egyetlen hónap (2009 márciusa) során olyan neves szerzők írtak a mai kapitalizmus problémáiról, mint Amartia Sen, Paul Kennedy, Robert Shiller, Gary Becker, Alan Greenspan, Mario Monti. Lásd: <http://blogs.ft.com/capitalismblog/>

¹⁴ Például (EU 2009), (Gordon 2008).

¹⁵ R. Rajan elemzése ugyan nem emeli ki polemikus éllal az amerikai hatóságok döntéseinek a sub-prime válság kifejlődésében betöltött felelősségét, de utal arra, hogy a Kongresszus által hozott ún. Federal Housing Enterprises Financial Safety and Soundness Act nyomán gyorsult fel az adósságviselésre valójában képtelen fogyasztói kör jelzáloghitelekkel való bombázása. Ez is jól példázza, hogy a politikai

intézmények eleve hátrányba kerültek a felelősök keresésének (és a felelősség áthárításának) játszmájában, mivel számos nagybank, biztosító szorult állami tőkeemelésre vagy egyéb kormányzati támogatásra. Következésképpen *a válság következtében nem lecsökkent, hanem éppenséggel megnőtt a fejlett országokban a kormányzatok gazdaságpolitikai mozgástere: olyan intézkedések is lehetségessé váltak, amelyek korábban fel sem merültek.*

A közgazdaságtudományi kínálat roppant erős *földrajzi koncentrációja* ismeretében különös jelentős az, hogy immár nem a fejlődő világban vagy a (túl) gyorsan növekvő feltörekvő piacokon következett be a visszaesés, hanem elsőként az Egyesült Államokban, majd hamarosan az Egyesült Királyságban, Nyugat-Európában. Ezen országok akadémiai intézményei egyben a közgazdaságtudományi normák meghatározói, kormányaik a gazdaságpolitikai élenjáró gyakorlat /best practice/ hirdetői és képviselői. A nemzetközi pénzügyi szervezeteken belüli szavazati súlyuk és irányítói pozícióik révén meghatározó befolyással voltak – és maradtak máig – azok hitelkondícióinak, gazdaságpolitikai ajánlásainak, eljárásrendjének karakterét illetően.

A fejlemények felvetik a kérdést: *vajon csak az eltérő helyzetű kormányzatoknak a válság(ok) során tanúsított eltérő spontán, azonnali válaszreakcióiról van szó, vagy valóban fellazult, netán felbomlott az a gazdaságpolitikai fősodor, amely többé-kevésbé jellemezte a fejlett piacgazdaságokat és a hozzájuk kötődő régiókat?* Ha ugyanis ez a helyzet, akkor tartós jelleggel nyílik tér a *nem szokványos és heterodox gazdaságpolitikáknak.*

Ezen a ponton utalni kell a magyar gazdaságpolitika sokat vitatott újabb fordulataira, amelyekre a média rendszerint a 'nem ortodox' vagy 'unortodox' jelzőt használja. Magam ilyen kifejezést nem alkalmazok. Adott konkrét intézkedés vagy konkrét gazdaságpolitikai vonalvezetés megfelelő vagy alkalmatlan volta, újszerű vagy

szóhasználat során milyen könnyen fordul ellentettjére egy szó eredeti jelentése: itt is a pénzügyi biztonság és soundness (józanág, megbízhatóság) nevében hozott játékszabályok juttatták egyéb okokkal együtt a nagyfokú bizonytalanság és irracionális kockázatvállalás állapotába a pénzügyi rendszert (Rajan 2012).

szokványos jellege, a gazdaságpolitikai döntéshozatali gyakorlat koherenciája vagy koherencia-hiánya nem ragadható meg az ortodox versus nem ortodox fogalompárossal.

Ami a *nem szokványos* intézkedést illeti: olyan döntésről van szó, amely szokatlannak, előzmény nélkülinek számít, illetve az előzmények régebbi időszakra nyúlnak vissza. A heterodox fogalom tartalmát illetően abból indulhatunk ki, hogy a közgazdaságtanban *heterodoxia* alatt rendszerint a korszak elfogadott, meghatározó, a fősodorhoz tartozó irányzatán túli, azon kívüli szakmai irányokat értik.¹⁶ A gazdaságpolitikai szövegekörnyezetben a szokásosan alkalmazottól eltérő, ellentmondásos gyakorlatra utal, rendszerint enyhén lebecsülő éllel. Hívhatják elegánsabban az ilyen praxist *második legjobb* (second best) megoldásnak.¹⁷ Lehet az ilyen gyakorlat neve a hol büszkén vállalt, hol stigmatizáló *harmadik út*. A lényeg azonban gyakorlatilag azonos: *a heterodoxia a kor kialakult gyakorlatától, az elfogadott gondolkodási modellektől eltérő megoldásra vagy megoldási kísérletre utal, a nem szokványos intézkedés pedig olyan, amivel korábbi időszakokban éltek, vagy amire kevés gyakorlati példa van.*

A magyar gazdaságpolitika hosszú évtizedeken keresztül különféle, egymástól igen sok vonatkozásban eltérő, gyakran kanyargós pályát járt be. Nem túlzás azt mondani, hogy a sok kitérő és kivétel közepette a heterodoxia bizonyult jellemzőnek, csaknem

¹⁶ Némi – de nem sok – eligazítást ad, ha valamelyik jelentős könyvkiadó katalógusát felütjük. Az Edward Elgar Publishing 2013-as Economics katalógusában például a hét fejezetcsoporthoz egyike a Heterodox Economics (a Law & Economics és az Economic Geography között). Az idesorolt könyvek között négynek a címe vagy tartalma post-keynesi, egy a marxizmussal foglalkozik, található közöttük Kalecki és Schumpeter ihlette könyv a fenntartható fejlődésről, a gazdasági antropológiáról, de olyan munka is, amelynek témaválasztása alapján a mainstreamben lenne a helye (Gazdasági növekedés nyitott fejlődő gazdaságban), csak éppen a szokásos makrogazdasági modellek hiányosságaival (is) foglalkozik. A címek áttekintése alapján az látszik, hogy a vezető egyetemeken oktatott mikro- és makroökonómiához mint 'ortodoxiához' képest sorolták be a szerzőket, illetve olyan témák tartoznak ide, amelyeknek a fősodor szerzői kevés figyelmet szentelnek.

¹⁷ Dani Rodrik, a Harvard professzora – aki a témaválasztásaival és a mainstream közgazdaságtan több megállapításával vitázó írásai miatt megkaphatná a heterodox minősítést – a gazdaságpolitikai döntéshozatal első legjobb és második legjobb gondolati kerete közötti különbséget egy helyen az amerikai fegyverviselés korlátozását azon az alapon, hogy „nem a fegyverek, hanem az emberek ölnek”. Amin azt értik, hogy a vétkesek megbüntetésével, azaz a normát megsértőkkel szemben kell csak fellépni, egyébként nincs ok a hatósági intervencióra. A fegyvertartás szigorítását követelők álláspontja az, hogy „mivel nincs eszközünk az emberi cselekvés ellenőrzésére, és a visszaéléssel járó társadalmi költség túl nagy, közvetlenül kell korlátozni a fegyverviselést”. Lásd Rodrik kommentárját a Lane (szerk): Financial Globalisation and the Crisis. c. BIS tanulmányban (34. old).

általánosnak. A következmények – nem meglepő módon – elég vegyesek, gyakran azonban egyértelműen negatívak. Ugyanakkor a tények szerint a máshol hirdetett gazdaságelméleti és gazdaságpolitikai *ortodoxia* követése sem vált be – de nem is válhat be. A szervezeti rend, az irányítási rendszer, a gazdaságpolitika tényleges eszköztára egyedi jelleget is hordoz, ezért az elméleti modellek szoros követése csakis szuboptimális eredménnyel járhat.

Mindebből azonban nem következik a heterodoxia feldicsérése. Több évtizedes kutatásaink óvnak a túl megengedő álláspont elfogadásától: a kísérletezés és improvizálás a társadalom irányításában gyakran elkerülhetetlen, ám az ortodoxiától való eltérés nem lehet ok a máshol bevált gyakorlat megismerésétől és megértésétől való elzárkózásra. Arra sem lehet indok, hogy a szakszerű kalkulációt megérzésekkel és ideológiákkal helyettesítsék, nagyban lerontva az így irányított társadalom erőfeszítéseinek határfokát. A gyakorlati döntéshozatalban szerzett ismereteim megerősítik szakmai meggyőződésemet, mely szerint a gazdasági döntésben – legyen az üzleti vagy kormányzati – az optimalitás mindig feltételes: függ az érintettek jellemzőitől, adottságaitól.

Kommentárt igényel a *peremvidék (periféria)* itt használt fogalma. A magyar társadalmi-gazdasági renddel kapcsolatos gondjainkkal nem állunk egyedül Európában: számos – korábban sikeres felzárkózási pályán haladó – ország került súlyos pénzügyi, gazdasági krízisbe Írországtól Portugáliáig, Görögorszáig. Az európai közbeszédbe és a gazdaságpolitikai diskurzusba belekerült a *dél* versus *észak* megkülönböztetés (Merler-Pisani-Ferry, 2012), aminek az ír eset persze ellene mond. A kézenfekvő, de leegyszerűsítő *földrajzi válságmagyarázat* mellett felbukkant, majd az üzleti, külpolitikai valamint napi sajtóban gyorsan el is terjedt a periféria fogalma.

Ez a kifejezés a legutóbbi időkig a kapitalista fejlődés leírásának *függőségi (dependency) paradigmájához* kötődött, amelyben éles cezúra húzódott a világkapitalizmus *centruma*

és *pereme* (perifériája) között.¹⁸ Természetesen az említett európai nemzetek még bajaik kulminálásának pillanatában sem tekinthetők olyan értelemben vett perifériális társadalomnak, mint amilyenre az eredeti fogalmi megkülönböztetés létrejött; valójában itt legfeljebb *félperifériáról* lehet szó. Az *európai centrumhoz képesti peremhelyzet* kategóriája már inkább ráilleszthető a 2010-től kifejlődő európai államadóssági válság érintettjeire. Ám ha a diskurzus megmarad az európai keretek között, akkor használhatjuk a *perem* (periféria) kifejezést, ahogy az nagy sebességgel elterjedt az üzleti lapok hasábjain.

Európa centrum (mag) és periféria (perem) szerinti megbontásának ugyan vitathatóak az elvi alapjai és csoportosítási ismérvei, ám egy fontos vonatkozásban hasznunkra lehet ez a klasszifikáció. Ezt a taxonómiát követve az *európai periféria* kategóriájába kerülnek az európai integrációba az 1960-as és 1980-as évek között felvett európai országok közül a kevésbé fejlettek (a „déliel” és az írek, de nem a svédek, finnek, osztrákok), valamint a volt tervgazdaságok. Az a két csoport kerül tehát egy keretbe, amelyet korábban a „*feltörekvő Európa*” /*emerging Europe*/, illetve az *átmenetben levő* (tranzíciós) országok kategóriájában külön tárgyalt mind az akadémiai irodalom, mind pedig az üzleti sajtó. Az együttes tárgyalás mellett egy sor érv hozható fel. Az európai fejlettségi átlaghoz való távolság alapján nincs lényegi különbség egyfelől a szlovén és cseh, másfelől a görög, portugál eset között; az európai központi helyzetű gazdasági térséghez fűződő technológiai kapcsolatot tekintve is nagy a hasonlóság, lásd pl. az közvetlen tőkebefektetés /foreign direct investment, FDI/ állományát és szerkezetét; egy sor intézményi jellemző (pl. a korrupció elterjedtsége, a feketegazdaság aránya) szintén sok hasonlóságot mutat.

A magyar piacgazdaság ügyeit a központ versus peremvidék paradigmától vagy egyéb hasonló gondolati modelltől függetlenül is lehet elemezni, mint ahogy politológiai, gazdaságpolitikai elemzőink gyakran így is tesznek, amikor hazánk múltja és sajátos gondjai alapján egyedi esetként írnak bajainkról. A nemzetközi keretbe való illesztés

¹⁸ A fejlődéelméleti iskolában erős a térségi vonatkozás, de a dichotómia alapja inkább *intézményi-történelmi*: Wallerstein (1974), Lewis (1977). Magyar nyelven gazdag áttekintést ad Szentes Tamás (1999).

azonban termékenyebb, mert mérsékelheti a magyar sors egyediségéből fakadó érzelmi töltést, amire amúgy is nagy a hajlama közéletünknek. Ezért érdemes mai és korábbi viszonyainkat elhelyezni különféle nemzetközi összehasonlításokban, és a komparatív helyzetkép ismeretében kísérelni meg a folyamatok minősítését, a lehetséges utak latolgatását.

Személyes megjegyzések a témaválasztásról

A magyar gazdaságpolitikai gyakorlat részese és elemzője gyakran lesz tanúja olyan eseteknek, amelyekben az a közös, hogy a logikusan elvárható vagy a más országok praxisában megszokott eredmények valahogy nem következnek be. Saját szakmai életutam kezdetétől fogva egy sor ilyen esettel volt dolgom. Az 1980-as években a magyar gazdaságpolitikai döntéshozatal egy állami koordináló és irányító szerv (Országos Tervhivatal) háttérintézményeként működő kutatóintézetből tanulmányozhattam. Mind a politikai vezetőréteg, mind a szakapparátus érzekelte a gazdaság ütemvesztését, fokozatosan belátta az újabb reformok szükségességét. Azonban a hazai közgazdasági szakma valamint a nemzetközi pénzügyi szervezetek által erőteljesen javasolt *külpiaci és pénzügyi nyitást* követően sem vált érzékelhetően versenyképesebbé a gazdaság, ugyanakkor felgyorsult a külső adósság növekedése. A dereguláló szakaszt követően nem vált élénkké a termelők közötti verseny, viszont az árak látványosan megnöttek. Természetesen lehetett tudni, hogy a politikai korlátok, az államközi termelés-szakosodásból adódó gazdasági merevségek, a döntéshozatal mindig létező „súrlódásai” és „késései” sokat megmagyaráznak a kiábrándító eredményekből, ám nem lehetett elkerülni a kérdést: vajon adekvát-e egyáltalán a gazdaságelméleti alap.

A magyar közgazdasági szakmára jellemző korábbi magabiztos és optimista hangulat kételyeknek adta át helyét. Nem sokkal később, az 1980-as évtized végén gyors gondolati átrendeződés ment végbe nálunk: a tervgazdasági időszak második felében uralkodó *reformközgazdász* nézetrendet a rendszerváltozást közvetlenül megelőző időszakban különösebb átmenet nélkül felváltotta a *szabadpiaci doktrína* elég tagolatlan elfogadása. Azonban nem kellett sok idő annak megtapasztalásához, hogy az újabb

rendszerváltozáson átesett magyar gazdaságban ismét csak részlegesen mutatkoznak meg a piaci rendszertől elvárható eredmények.

A közgazdasági teória és a valóságos gazdaságpolitikai viszonyok közötti kapcsolatok természetének megvilágítására két példát idézek, egyet a korábbi időszakból, egyet az újabb gazdaságpolitikai vitákból. Az 1970-es évek közepén Budapesten járt *Sir Thomas Balogh* (Balogh Tamás), az akkori brit kormány tanácsadója, és gazdaságpolitikai ügyekről előadást tartott a közgazdaságtudományi egyetemen. Az előadást követő kérdések között egyetemünk egyik professzora rákérdezett a már érintett stagflációs jelenségekre: vajon a szakszervezetek ereje és szervezettsége, és egyáltalán létezése növeli avagy mérsékli-e az inflációs nyomást a kapitalista gazdaságban.

Balogh Tamás erre azt válaszolta, hogy a *brit* szakszervezet inflációs tényező, ha a szakszervezet *német*, akkor nem. Aztán hogy a frappáns válasz ne maradjon a levegőben, röviden kifejtette: a vállalati szinten, decentralizáltan működő angol szakszervezetek keményen küzdenek a béremelésért, horizontjuk nem terjed túl a cégen, míg a centralizáltan felépített német szakszervezet a maga közgazdasági elemző műhelyével érzékeli azt a nominális béremelési igényt, amely a várható infláció mellett termelékenységgel arányos reálbér-növekedést szavatol, nem indít be bér-ár spirált, nem ront a makroszintű versenyképességen. Magam, a modellezési szakirány végzettjeként sokat kaptam ettől a néhány mondattól, mert világosan szembesültem azzal, amit később *az intézmények számítanak* /institutions matter/ üzenet alatt olvashattam a közgazdasági irodalomban.¹⁹ Továbbá szembesültem azzal, hogy a homogénnek gondolt kapitalista gazdaságban különféle intézményi változatok létezhetnek, amiről később a *kapitalizmus változatai* /varieties of capitalism/ témakörben olvashattam.²⁰

Az 1980-as évek elején dániai ösztöndíjasként majd azt is láthattam, hogy az ottani szintén centralizált szakszervezeti szövetség nem csupán komoly makrogazdasági elemzést végeztet, de a kormánnyal és a szintén centralizált munkaadói szövetséggel

¹⁹ Lásd pl. North (1993), Acemoglu et al (2002)

²⁰ Mint például Hall–Soskice (2001). A szakirodalomról tömör áttekintést és értékelést nyújt: Török Ádám 2012; az európai modellek jellemzőit alaposan bemutatja Muraközy László (Muraközy 2012).

alkotott hármas részeként gazdaságpolitikát formál.²¹ Ez a fajta *neo-korporatív* döntési rendszer teljesen eltért attól, amit a kapitalista gazdaság irányításáról olvastunk-gondoltunk, és hatalmas kontrasztot mutatott akkori viszonyainkhoz képest, ahol létezett ugyan szakszervezet, és már volt Kereskedelmi Kamara is, de mindkettő marginális döntéshozatali súllyal a tervgazdasági rezsimen belül.

A skandináv érdekegyeztetési rend elismerten sajátos változatot képvisel, nagyban eltér az egyébként sokszínű európai gyakorlat fő vonulatától. Mint ahogy a rendszerváltozás utáni magyartól is különbözik: nálunk hirtelen több szakszervezeti szövetség valamint nagyszámú munkaadói és vállalkozói szervezet született, a német vagy a skandináv mintához képest marginális gazdaságpolitikai súllyal, valamint csekély makrogazdasági elemzői, döntés-előkészítői képességgel és tudással. *A demokratikus magyar államrend újraalkotói átvettek egy sor ajánlást az OECD-től, az Európai Közösségtől a szociális párbeszéd és érdekegyeztetés ügyeiben, de valahogy a remélttől nagyban eltérő gyakorlat állt elő.*

A másik példa legyen teljesen aktuális: mennyire alkalmas monetáris politikai rezsim a magyar gazdaságra nézve az *inflációs célkövetés* /inflation targeting – IT/ rendszere. Az IT a tanulmány írásának idején fennálló magyar monetáris politikai rend, amely követi a korszellemet, más országok sikeres példáit. Amint a *Magyar Nemzeti Bank* röviden definiálja holnapján: *”Az inflációs célkövetés olyan monetáris politikai stratégia, amelyben a jegybank a rendelkezésre álló eszközeivel a nyilvánosan bejelentett inflációs cél elérésére törekszik. Az inflációs célkövetéses rendszer fontos eleme a jegybank által követett monetáris politika átláthatósága és elszámoltathatósága. Az inflációs célt az MNB a jegybanki alapkamat megfelelő mértékű és ütemezésű változtatásával tudja elérni.”*²²

Az alternatív rezsimenél jobb ez a monetáris politikai megoldás és a hozzá tartozó döntési keret; ebben a felfogásban tanítunk az egyetemen, így tájékoztatjuk az

²¹ Bod (1994): A liberális iparpolitika dilemmái

²² http://www.mnb.hu/Monetaris_politika/monetaris-politika/mnbhu_infcelkituzes_hu. letöltve: 2012-08-21

olvasóközönséget.²³ Ugyanakkor roppant tanulságos az IT két elkötelezett szakértőjének, *Frederic Mishkin* és *Guillermo Calvo* óvó szava: a feltörekvő piacokon létezik jó néhány intézményi gyengeség, ami leronthatja az IT működését.²⁴ Ezek: *gyenge fiskális intézmények, ideértve a hitelintézetek prudenciális szabályozását és felügyeletét; a monetáris hatóságok gyenge hitelessége, az illető gazdaság dollarizálódása (parallel valuták elterjedtsége); a külföldi tőkebeáramlás hirtelen leállításának való kitettség.*²⁵

Különösen fontos tényező, ha az illető országban a saját fizetőeszközön kívül más devizák is elterjedtek. Ha a bankoknak megengedik, hogy idegen devizában gyűjtsenek betétet és nyújtsanak hiteleket, akkor a devizakitettség komoly következményekhez vezet, noha ezek súlyosságát illetően nagy különbségek lehetnek a fejlett országok illetve a feltörekvő piacok viszonylatában. Az utóbbiakban könnyen bekövetkezhet a hazai valuta leértékelődése, ami megnöveli a devizaadósság mértékét a cégek és háztartások számára, és mindez korlátozza a jegybank mozgási szabadságát. A fejlődő országban a bankszektor gyengesége miatt a jegybank nem mer kamatot emelni, nehogy összedőljön a pénzügyi rendszer. Ráadásul a fejlődő országokban – így tapasztalta Calvo és Mishkin – a költségvetési politika hajlamos *prociklikus* lenni, valamint a költségvetési hiányt monetizáló jegybanki politika is prociklikus hatású; mindez nehezen fér össze az inflációs célkövetés rendszerével.

Adódik a kérdés: a magyar gazdaság vajon közelebb áll-e a fejlett világhoz szerkezetét, intézményi rendjét és szereplői viselkedési normáit tekintve, vagy inkább számít 'feltörekvő piacnak'. Hogy valójában milyen is a magyar gazdaság és az annak keretül szolgáló társadalom, s benne a kormányzati rend, arról szó fog esni: a jelen tanulmány alcíme megelőlegezte helyzetünkre a peremhelyzet megnevezést. De az önmeghatározástól és mások általi besorolástól függetlenül érdemes végigfutni Calvo és Mishkin ismérvein, hogy megállapítsuk: ajánlható-e nekünk jó szívvel az IT-rendszer.

²³Madár (2008), 70–72. old; Bod (2009), 83–85.old

²⁴ Calvo–Mishkin (2003)

²⁵ Calvo–Mishkin (2003)

A költségvetési politika hitelességi problémáit nehéz letagadni olyan országban, amelyet az EU belépésünk pillanatától hosszú évekig folyamatosan a többlethiány eljárás hatálya alatt tartott a költségvetési hiány sorozatos elfutása miatt; ahol a bankfelügyeleti rendszer bizonyosan nem állt a helyzet magaslatán a családok (és az állam) nagymértékű deviza-eladósodottsága ügyében. A feltörekvő piacok lehetséges intézményi gyengéinek felsorolása láthatóan eléggé jól illik a magyar ügyekre. Mégis, akkor most való nekünk, vagy sem az IT monetáris politikai rendszerként?

Nyilván mérni kell, és értékelni azt, amit az adatok produkálnak. Már korábbi VAR-elemzések megmutatták (Vonnák, 2006), hogy minálunk a jegybanki transzmissziós eszköztárnak a *kamateszköze* nem túl erős. Ugyanakkor a kamatpolitika (a központi bank igazán autonóm eszköze) kihat a devizaárfolyamra, aminek egy ennyire eladósodott országban kritikus a jelentősége; ezért a jegybank a törvény szerinti elsődleges célján – a fizetési eszköz értékállóságán – túl kimondva vagy kimondatlanul ügyel az árfolyamra. Ezen a területen is sokat számít gazdaságunk tényleges szerkezete, amihez a gazdaságpolitikusként, a monetáris politikai döntéshozónak igazodnia kell döntései kalibrálásában. Doktoranduszunk, *Pellényi Gábor* széles adatbázisra épülő faktormodellje a rendelkezésre álló idősorok rövidsége ellenére is árnyalt képet ad viszonyainkról: *a kamatváltozások ('monetáris politikai sokkok') szignifikáns hatással vannak a foglalkoztatási folyamatokra, és azokon keresztül a fogyasztásra, a hitelezési folyamatokra, de kevésbé a külső egyensúlyi pozícióra.*²⁶ A magyar gazdaság szerkezete, monetizáltsági szintje, a pénzügyi piacok állapota, az intézmények hitelességi állapota figyelembevételével tehetünk csak – óvatos – megállapítást a máshol jól beváló monetáris politikai rezsím alkalmazhatósága ügyében.

E példák és a felvillantott dilemmák már jelzik a dolgozat központi tézisét: abban a sajátos átmeneti állapotban, amelyben a magyar társadalom (és tágabban: Európa peremvidéke) található, a gazdaságpolitikai döntéshozatal akkor sem képes követni a tiszta modelleket, elkerülni a gyakori korrekciókat, ha egyébként a politikai feltételek és a személyes adottságok lehetővé tennék a távlati gondolkodást, az elvi alapú döntéseket.

²⁶ Pellényi (2012)

Így viszont maga a gazdaságpolitikai folyamat is bizonytalansági tényező, és minél erősebb a heterodox jellege, ezt a bizonytalanságot annál nehezebben értelmezhetik a gazdasági szereplők, főleg a külföldiek. A jövedelemtulajdonosoknak a graduális lépésekből álló, kiszámítható állami döntéshozatal iránti igénye érthető, azonban az intézményi gyengeségek és a külső, gyakran véletlenszerűen változó feltételek erős hatása miatt a döntések szükségszerűen öltenek korrigáló, visszaszabályozó jelleget. *A periférián az intézményi sajátosságok miatt tényleges változáshoz a máshol megszokottnál erősebb szabályozói sokkok szükségesek, ugyanakkor éppen a sokkok sorozata miatt a döntéshozatal a máshol szokásosnál többet hibázik: a korrekciók korrekciókra szorulnak.*

A továbbiakban a magyar gazdaságpolitikai döntéshozatal több kritikus szakaszát tekintjük át, terjedelmi okok miatt leegyszerűsítve, utalva korábbi publikációimra. Kezdjük a *tervgazdasági korszakon belüli reformszocializmus* (mint sajátos „harmadik út”) gazdaságpolitikai kísérletének újraértékelésével, immár a rákövetkező szakaszra hagyott öröksége felől nézve is (II. RÉSZ). Az itteni mérleg kritikusabb lesz, mint a magyar gazdaságpolitikai és közgazdasági irodalom többségi véleménye.

Nem kerülhetjük meg a *rendszerváltoztatási folyamat* mint sajátos gazdaságpolitikai kihívás ügyét sem (III. RÉSZ). E kérdéskörben sincs szakmai egyetértés, és nem is várható ilyennek a kikristályosodása. Magam majd érvelek a hazai és főleg a külföldi elemzők által elfogadott azon sztereotip nézetekkel szemben, melyek szerint a magyar piacgazdasági átmenet graduális volt, szemben a cseh vagy lengyel gazdaságpolitikai kurzussal; ehelyett a magyar esetben a 'policy mix' *egyedi jellegét* emelem ki.

Az értekezés elemző anyagának zöme azonban nem a mához elvezető úttal és a félmúlt gazdaságpolitikai irányzataival foglalkozik, hanem a jelen helyzettel, a *2007 után alkalmazott gazdaságpolitikai megoldásokkal*. (IV. és V. RÉSZ) Hazánkat, csakúgy, mint a hasonló helyzetben levő sorstárs nemzeteket az jellemzi, hogy külső determinációk és a belső viszonyok miatti sérülékenység következtében könnyen ki vagyunk téve olyan sokkoknak, amelyek megelőzése vagy semlegesítése meghaladja a rendelkezésre álló

anyagi erőt. Ebből következően a válságkezelés visszatérő feladata vár a kormányzatra, a kormányzottakat pedig a válságos viszonyok közötti talpon maradás kihívása teszi próbára.

Az elemzés összegzéssel és ajánlással zárul: a peremvidéken a döntéshozó miként térhet el a máshol bevált és szokásos döntési mintáktól úgy, hogy heterodoxiája ne fékezze, hanem inkább segítse a relatív elmaradottságból való elmozdulás ügyét (VI. RÉSZ).

X X X

Az értekezés fő kérdéseinek kifejtése kapcsán egyedi konkrét gazdaságpolitikai döntésekkel leginkább illusztrációként találkozunk, részletesebben a *reformszocialista időszak gazdaságpolitikáját*, majd a legutóbbi időszak *nem szokványos* gazdaságpolitikai kurzusát elemzem. Mindkét szakaszcól különféle értékelések születtek; az alábbiakban a magam álláspontját fejtem ki, amely sok vonatkozásban eltér a szakirodalomban általánosnak mondható irányzatoktól. Ami az egyedi döntéseket illeti, ilyenekről kontextusból kiragadva, az előzmények és a társadalmi/gazdasági/intézményi feltételek definiálása nélkül szakszerűtlenség állást foglalni. Ha értékelni és értelmezni akarunk, akkor viszonyíthatunk a korábbi időszak hazai praxisához, a vezető (európai) nemzetek élenjáró gyakorlatához, vagy pedig hozzámérhetjük azt valamilyen elméleti modelltől levezethető ajánláshoz. Mindegyik viszonyítási keretnek van létjogosultsága.

Hosszabb időtávot tekintünk majd át, az elemzés mégis az utóbbi időszak fejleményeivel kezdődik. Ennek oka az, hogy a 2008. során hirtelen kifejlődő magyarországi pénzügyi, majd gazdasági válság hatására tudatosult a szakmai és az általános közvéleményben a magyar gazdaság sebezhetősége, egyben felerősödött az elemi igény: a közgazdaságtan művelői a magyar krízisre adjanak magyarázatot, sőt hathatós megoldást. A társadalmi igények előtt a közgazdaságtan művelői nem térhetnek ki, ám a hamis illúzióktól való megszabaduláshoz szükséges (lenne), hogy a magyar gazdasági fejleményeket és a helyzetre adott kormányzati válaszokat *térségi és időbeli kontextusba* helyezzük, hiszen a

mai sajátosságok nem látszanak annyira példa nélkülinek múltunk ismeretében, a magyar gondok egy része máshol is többé-kevésbé hasonló formában megtalálható.

A válság ugyanis nemcsak hazánkat rázta meg, hanem az európai kontinens egész peremvidékét is. Gazdaságunk a maga nagyfokú nyitottságával akkor sem előzhette volna meg a megrázkódtatásokat, ha kevésbé sérülékeny állapotában találják a sokkok. A 2008-as fordulat azonban legyengült állapotban érte gazdaságunkat a korábbi időszak örökségei, a megelőző években alkalmazott gazdaságpolitikák következtében. Így hazánkat számos kelet-közép-európai országnál nagyobb mértékben sújtotta a válság. Európában a gazdasági visszaesés nem tartott sokáig, ám az államháztartási hiány és adósság kérdésének kiéleződése 2010 után újabb zavarokhoz vezetett. A szuverén kockázati besorolás romlása, az államkötvények kockázati felárának megugrása, a valutaárfolyam-ingadozás, a tőzsdei volatilitás: mindezek az európai peremvidék néhány más gazdaságával együtt hazánkat sem kerülték el.

E fordulatokban gazdag időszak sok elemezni valót adott a gazdaságpolitikai döntéshozatal kutatóinak, és újabb megvilágításba helyez korábbi megállapításokat, kutatási eredményeket. Az alábbiakban korábbi és folyamatban levő munkáim idevágó tanulságait mutatom be. A gazdasági élet nagy fordulatai arra készítetik a közgazdaságtan művelőit, hogy tanulságokért és eligazításért visszatekintsenek a korábbi korszak hasonló (vagy éppen kontrasztként a gyökeresen más jellegű) fordulataira: magam is visszanyúlok ebben a munkában korábbi kutatásaim és szerzőtársaimmal végzett munkáink hasznosnak, kiemelésre érdemesnek tetsző megállapításaihoz.

Számos mai gondunk gyökerei a megelőző időszakok megoldatlan vagy rosszul kezelt problémáira vezethetők vissza. Most, amikor a nem kellően hatékony magyar kapitalizmus gerjeszt politikai és gazdaságpolitikai polémia, különösen fontos, hogy visszatekintsünk a releváns előzményekre. Ennek megfelelően összefoglalom korábbi vizsgálataim tanulságait, egyben összegzem is az érintkező területeken végzett több évtizedes kutatómunkáimat. Emiatt az ildomosnál több lesz a korábbi publikációimra való hivatkozás, az eredmények bemutatása. Mondanom sem kell: amikor az alábbi

fejezetekben arra törekszem, hogy az elmúlt három és fél évtizedben folytatott tudományos kutatómunkámnak és oktatói, elemző, döntéshozói tevékenységemnek a tapasztalatait összerendezzem, nem a múltbeli ügyekben való igazságtételnek, hanem a jelenlegi válság jobb megértésének szándéka vezet.

x x x

A több közgazdasági szakterületet érintő tanulmányaim, könyveim, cikkeim különféle alkotói műhelyekben születtek, jórészt itthon, de kutatási ösztöndíjas utak és külföldi szakmai, oktatási feladatok révén külső közegben is. A hazai műhelyek között szerepelt alkalmazott makrogazdasági és gazdaságirányítási témákkal foglalkozó kutatóhely (OT Tervgazdasági Intézet), az egyetemem falai között folytatott vállalatirányítási kutatási projekt („szocialista vállalat”); de műhelynek tekinthetem a gyakorlati gazdaságpolitikai munkát végző minisztériumot és a monetáris politika letéteményeseként a Magyar Nemzeti Bankot is. Oktató és kutató életpályám folytatásához 2000-től alma materem, a Corvinus Egyetem nyújt otthont. A külföldi szakmai utak, feladatok és egyetemi vendégoktatások sokat segítettek látóköröm tágításában; különösen hasznosnak éreztem a Portland State University (Egyesült Államok), RVB Maastricht (Hollandia), Europa-Universität Viadrina (Németország), Marburg Universitt (Németország), Kbenhavnns Universitet (Dánia) vendégszereti falai között szerzett szakmai tapasztalataimat. Tmim egy részét társszerzimmal együtt kutattam. Ezen évtizedek alatt sok kedves kollégámmal volt alkalmam együtt kutatni; a nem teljes listáról kiemelem John B. Hall (USA), Jacob Naor (USA), Nagy Zoltán, Mohai György, Bger Gusztáv, Németh András Olivér nevét.

A témák nagy változatosságot mutatnak: a kutatási tematikák között megtalálható a vállalatelmélet és szervezetelmélet, az állami rnyítás és reguláció témaköre, a monetáris politika, a struktúrapolitika néhány eleme, a politikai intézmények és nzetrendszernek gazdasági hatása, a magyar (kelet-közép-európai) piactgazdasgi átmenet, a válságkezelő gazdasgpoltikk elemzése. Aki a magyar gazdaság utóbbi évtizedeit figyelemmel kísérte, jól tudja, hogy ezek az ügyek szorosan összefüggnek.

A centralizált intézményi rendszer, amelyet a kor geopolitikai körülményei a térségre, és benne Magyarországra kényszerítettek a második világháború után, a gazdaságot az egyközpontú politikai irányítás adminisztratív szempontjainak rendelte alá. Ám tudható, hogy *a termelési tényezők centralizálása, az üzemméret növelése, az állami koordináció általánosabb jelenség, mint a szovjet típusú tervgazdaság és az ahhoz tartozó erőltetett iparosítás. A piacgazdasági fejlődés peremvidékén gyakori az államilag szervezett centralizációs, tőkeegyesítő politika.* A makrogazdasági témák tárgyalásában sűrűn kerül elő a gazdasági tevékenységek *szervezeti rendjének* taglalása a munkáimban: a szervezeti vonatkozásokkal szisztematikusan foglalkoznia kell annak, aki a gazdaságpolitikai döntések természetének megértésére törekszik, mint ahogy az üzleti világ folyamatai iránt érdeklődőnek szintén ismernie kell az államszervezet és kormányzati rend általános rendjét, és a térségre, az adott országra vonatkozó sajátos jegyeit. Az állam gazdasági szerepe különösen fontos a piacgazdaság (kapitalizmus) kevésbé fejlett térségeiben, a peremországokban.

II. RÉSZ

Releváns előzmények, máig ható következmények: visszatekintés a tervgazdaság magyarországi korszakára

„Reconciling the irreconcilables”

Az értekezésben a magyar döntési gyakorlatot alapvetően az *európai peremvidék* vonatkozási keretében tárgyalom. A gazdaságpolitika meghatározó ágensei – kormányzervek, érdekképviselések, politikai pártok, nemzetközi szervezetek, tőkepiaci szereplők, belső és nemzetközi véleményformáló körök, főbb választói rétegek – gyakran a fejlettebb, gazdagabb országokhoz (vagy azokhoz is) viszonyítanak, ám a KKE-térség természetesebb referencia-keret, mint bármi más.

A gazdaság szereplőinek viselkedési szokásai, várakozásai és tapasztalatai, az intézményi emlékezet, a megelőző időszakokban megszerzett és társadalmi méretekben evidenciává váló gondolati sémák – ezek mind szerepet játszanak az állami döntéshozók és a gazdasági szereplők közötti szabályozási interakciókban.²⁷ A magyar társadalomban, mint az jól dokumentálható, általános életérzésként, társadalmi evidenciaként terjedt el, hogy a máshol honos eljárások a mi sajátos viszonyaink között gyakran célt tévesztenek, a más környezetben jól működő intézmények határfoka ebben a régióban gyakran gyenge. Ebből következően a gazdasági szereplők (adófizetők, vállalkozók, fogyasztók, munkavállalók) valamint a gazdaságpolitika formálói a nyugaton bevált praxistól nagyban eltérő, egyedi, sajátos döntési eljárásokat, viselkedési mintákat követnek.

Ez nem új jelenség. Térségünkben több nemzedék életérzése, hogy a dolgok csak *majdnem úgy* működnek, mint a számunkra referenciakeretként szolgáló országokban.

²⁷ A politikai, gazdaságpolitikai döntéshozatali folyamat elemzésének alkalmas keretül szolgáló ’megbízó-megbízott’ modell leírását és értékelését lásd Bod (2011): Gazdaságpolitikai döntések válságos időkben: A magyar eset, 2008-2010. című könyvemben.

Magyarországon az egymást váltó generációk a szerencsésebb sorsú országokban nem tapasztalt *történelmi eredetű kötöttségek és korlátok* valamint *erős külső kényszerek* közepette végzik munkájukat, a fejlett világban megszokottnál rosszabb hatásfokkal, azaz nagyobb erőfeszítésekkel, rendszerint kisebb jövedelemért.

Ami a gazdasági berendezkedésnek, az anyagi élet kereteinek ingatagságát illeti, nyilvánvalóan többről van szó, mint csupán életérzésről, jogos vagy kevésbé jogos nemzeti panaszokról. A magyar társadalom történelmileg rövid időn belül több kataklizmát is megszenvedett: legújabb kori gazdasági fejlődésünket vesztett háborúk, megszállások, gazdasági-pénzügyi krízisek szabdalták, de voltak heroikus újrakezdéseink és rövid időszakonként ígéretes felzárkózási szakaszok is. Igaz, Európa más nemzetei is drámai megszakításokkal és megrázkódtatásokkal teli múltra tekinthetnek vissza, különösen a kontinens keleti és déli felén. A múlt örökségei sokat megmagyaráznak a gazdaság működésében és az állami politikákban megnyilvánuló mai nemzeti sajátosságokból.

Az értekezésnek nem tárgya a gazdaságtörténeti múlt, de az újabban követett gazdaságpolitikák értelmezéséhez, a témakör kifejtéséhez valóban szükséges visszanyúlni időben a történészek által „rövid huszadik század” elnevezéssel illetett időszakig, az 1914–1990 közötti évtizedekig. Különösen sok közvetlen következményt hagyott hátra a második világháborút követő több mint negyven év (1946–1989), amikor Magyarország – az egész térséggel együtt – kiszakadt a (nyugat-) európai fejlődési menetből. A társadalmi élet minden fontos vonatkozásában, a gazdaságpolitika céljait, eszközeit és intézményeit tekintve is, elkanyarodott a kor fejlett államainak rendjétől, gyakorlatától. Hosszabb időre megszakadt a szellemi kapcsolat az akkori főbb doktrinális irányzatokkal. A kommunista párt által uralt politikai szférából a tudományos, szellemi, kulturális élet minden területét érintő átorientálás indult ki.

Az egypártrendszerű *irányított (terv-) gazdaság* és annak centralizált irányítási rendszere eleve tagadása volt a nyugati fősodornak, aminek alternatíváját kívánta nyújtani. Amikor tehát az alábbiakban a magyar gazdaságpolitika sajátos útjait elemezzük, ezeket az

évtizedeket illetően rendszer-megkülönböztetéssel is kell élnünk: a tervgazdasági időszakban a magyar (tágabban: kelet-közép-európai) eset szükségszerűen más, mint a polgári viszonyok között élő társadalmaké. Azaz nem elemezhető önmagában a gazdaságpolitika, elvonatkoztatva az annak céljait és eszközrendszerét meghatározó társadalmi rendszertől; emiatt téves lenne minden olyan esetben *gazdaságpolitikai hibázást* kimutatni, amikor *maga a rendszer teljesített rosszul*.

Az már a magyar történelmi fejlődés következménye, hogy az 1956-os magyar forradalmat néhány évvel követően a tervgazdasági rendszer szovjet ideáltípusától sokban eltérő viszonyok alakultak ki minálunk. A rendszer az alapvető ismérveit tekintve nem-piaci maradt, de a magyar szocialista tervgazdaság sajátos szint képviselt a referencia-térségben. Relatív különállását elismerte a külvilág; ahogy a viszonyainkat jól ismerő Andrew C. Janos fogalmaz: *„A magyar gazdaság igazi 'csodája' (amelyet az ennek nagy elismeréssel adózó nyugati sajtó és tudósközösség általában az új gazdasági mechanizmusnak tulajdonított) abban állt, hogy a magyar nép minden korlátozás ellenére, tizenöt éven át a személyes fogyasztás tekintetében, ha rendszertelenül is, de jólétben és gyarapodásban élt”*.²⁸

A *következmények felől nézve* – amint bemutatom az alábbiakban – az 1970-es éveknek a teljesítményekkel arányban nem álló jövedelempolitikája, az államadósság erőteljes növekedéséhez vezető gazdaságpolitika másként tűnik fel, mint ahogy a külföldi sajtó és akadémiai közösség nagy része tekintett a magyar viszonyokra; nyilván egybevetve a merev, ortodox moszkvai kommunista rendszerváltozattal. Ám a magyar külön út megítélése nem volt egyértelmű a sorstárs országok gazdasági szakemberei között sem: a későbbi gazdasági rendszerváltozás vezetői között sokan hasznosnak és érdekesnek

²⁸ Andrew C. Janos (2003): Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. p. 307. Kétségtelen, hogy a reáljövedelmekben mérve volt egy sikeresnek látszó korszaka a tervgazdaságnak: az 1962-es szintről 1977-re a jövedelmi index 165-re nőtt. Csúcspontját az 1962-es szint 173 százalékaival 1987-ben érte el, az európai uniós belépésünk évében 168-as mértéken állott, miközben a jövedelmi egyenlőtlenségek nagymértékben megnöttek. 68 százalékos jövedelem-növekedés 1962 és 2004 között: ez bizony gyenge teljesítmény, aminek ismeretében nem meglepő, hogy a megelőző rezsim dinamikus másfél évtizede széleskörű társadalmi nosztalgia tárgya – főként, ha a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek időközbeni megnövekedését is beszámítjuk. Lásd: Éltető Ö.–Havasi É. (2009): A hazai jövedelemegyenlőtlenség főbb jellemzői.

ítélték a magyar módosított tervgazdaságot (mint *Anatolij Csubajsz*, aki hazánkban is végzett kutatásokat, és sok más magyar közgazdással együtt e sorok írójával is konzultált), ugyancsak pozitív szellemi előzményként utal a magyar reformokra *Leszek Balcerowicz* (Blejer–Coricelli 1995). *Václav Klaus* már cseh pénzügyminiszterként viszont a magyar tapasztalatokat mint hasznos *negatív* példát említi: „*Kádár kommunista rendszere alatt a magyar gazdasági reform tipikusan 'harmadik utas' reform volt, amely a gazdaságot destabilizálta anélkül, hogy a piacgazdaság irányába való haladást jelentősen elősegítette volna*”.²⁹

A kádári viszonylagos jólét egyik, széles körben ismert következménye a magyar állam súlyos *külső eladósodása* volt (amiben egyébként a magyar reformkommunista rendszer osztozott a többi reformált tervgazdasággal – lásd a lengyel és jugoszláv eladósodás hasonló történetét). Ezt a következményt ismerte a szakirodalom, és különböző módon értékelte: a hitelfelvétel a rezsim fennmaradását szolgálta, míg az eladósodást az elkerülhetetlen gazdasági nyitás és a tőkeimportot is igénybe vevő modernizálás gazdaságpolitikai mellékjelenségének is fel lehetett fogni.³⁰ De – amint később részletesen exponálok – a magyar sajátos szocialista külön útnak egyéb, nehezebben megragadható és számszerűsíthető *gazdasági és társadalomszerkezeti, értékrendbeli örökségei* is hátra maradtak. A történelmileg rövid időn belül bekövetkező rendszerváltozás súlyos termelés- és nemzetijövedelem-csökkenést hozott; a visszaesés ugyan elkerülhetetlen volt, de meglepő mélysége részben a nyugaton gyakran idealizált reformkommunista rendszer súlyos belső, gyakran rejtőző deficitjeinek is betudható.³¹

²⁹ Blejer–Coricelli 1995/1997, 65.old.

³⁰ A *Hieronymi Ottó* vezette Batelle-csoport elemzése nyíltan fogalmaz a rendszerváltozás pillanatában kiéleződő adósságválság ügyében: „Mint számos más súlyosan eladósodott ország esetében, Magyarország külföldi adósságainak ilyen mértékű felhalmozódása és az adósságszolgálat súlyos terhei egy sor belső gazdaságpolitikai hiba és a külföldi helyzet alakulásának együttes következménye. A hetvenes éveket a túlzott kölcsönfelvétel jellemezte – jórészt az életszínvonal emelése érdekében, valamint azért, hogy kompenzálni lehessen azt, hogy Magyarország a többi szocialista országhoz hasonlóan évekig elodázza azokat a termelői- és fogyasztói-struktúra-változásokat, amelyeket az első olajválság után kialakult világ gazdasági helyzetben okvetlenül végre kellett volna hajtania”. (Hieronymi 1990, 52.old)

³¹ Az 1989/1990-es politikai fordulatot nálunk és a kiinduló helyzet, geopolitikai adottság szempontjából hasonló országokban két illetve három évig tartó átmeneti krízis követte, amely alatt kumulálva 17-18 százalékos visszaesést regisztráltak az illető országok GDP-jében: a visszaesés mélysége mélyebb lett minden várokozásnál, meglepte a nemzetközi pénzügyi szervezeteket is. Az időszak értelmezéséhez lásd Blejer és Coricelli 1995-ös könyvét, és a magyar változathoz készített tanulmányomat: Bod (1997): Hol tart ma a három ország, hol tart rendszerváltozásunk?

A magyar tervgazdaságnak a rendszerváltozásig követett sajátos gazdaságpolitikai útja egyébként rögzös volt: maguk a gazdaságpolitika intézői állandóan szembesültek a kötöttségeknek és külső kényszereknek való alávetettséggel.³² A társadalom nagyobb fele számára a kialakult rend ugyan élhetőbb volt, mint lett volna egy ennél merevebb tervgazdasági rezsim alatt, de csak a tőlünk keletebbre élő országokkal szemben lehetett előnyöket felmutatni. Az 1960-as évek közepétől kifejlődő magyar reform-szocialista külön út nem vezetett el önálló rendszervariánshoz – még annyira sem, mint a jugoszláv heterodoxia.³³ A piaci technikákat és frazeológiát átvevő, majd 1982-ben a Nemzetközi Valutaalapban (IMF) és a Világbankban (WB) tagságot vállaló magyar szocialista kormányzat nem tudott versenyképes és fejlődőképes szocialista rendszerváltozatot felmutatni, de a piacgazdaságba való szerves átfejlődésre is alkalmatlannak bizonyult a szisztéma – nálunk és máshol is a tervgazdaságok között.

Holott idővel nem csekély országokénti különbségek jelentek meg; a tervgazdaság mint rendszer sokban eltérő változatokat produkált Kelet-Közép-Európában. E változatok között különleges helyet foglalt el a magyar kísérlet, amelyre a „*terv és piac*” formulát alkalmazták. Ám a nyugati társadalmi-gazdasági modellhez viszonyított mássága feloldhatatlanul megmaradt a rendszer fennállása alatt; az a szocialista tervgazdasági berendezkedés lényegéből következett.

A magyar tervgazdaság sajátosságait megalapozta, majd tudatosította a magyar közgazdasági gondolkodás izgalmas, ellentmondásos, de gondolatokban gazdag korszaka, amelyre a *reform-közgazdaságtan* nevet szokták alkalmazni.³⁴ A magyar

³² „Gúzsba kötve táncolni” – így élte meg *Nyers Rezső*, a reform-szocialista időszak vezető gazdaságpolitikusa a neki megadott feladatot az 1970-es években.

³³ A *Tito* nevéhez fűződő kevert rendszer az egy pólusú politikai rendszerhez öngazgatási elemeket és (kontrollált) külpiaci nyitást társított, a magyar reformszakaszoknál sokkal hosszabb időn át: mint ’illír modell’, megragadta az elemzők, teoretikusok figyelmét. Ám hiába tett erőfeszítéseket Jugoszlávia az el nem kötelezett országok mozgalmán belül modellje exportálására, az nem járt sikerrel.

³⁴ *Szamuely László* szerkesztésében 1986-ban jelent meg *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése – 1954-1978.* c. kötet, amely Balázsy Sándor, Péter György, Kornai János, Nyers Rezső, Bognár József, Tardos Márton, Csikós-Nagy Béla, Antal László és más szerzők írásain, valamint gazdaságpolitikai dokumentumokon keresztül mutatja be a szellemi útkeresés és a rendszer-problematikával adekvátnak remélt gazdaságpolitikai intézmények megalkotásának tanulságos menetét. A kétségtelen innovatív

(lengyel, jugoszláv) helyi sajátosságokkal és a központi tervezés problémáival foglalkozó közgazdászok eleinte gondolhatták, hogy versenyképes és fejlődőképes alternatív rendszerváltozat hozható létre, sőt akár a *rendszerek konvergenciája* is bekövetkezhet.³⁵ Majd az egy-párti hatalmi rendszer alapvonásaiból szükségszerűen fakadó másság ismeretében és az európai piacgazdaságok gyors fejlődésének adatai láttán idővel nyilvánvalóvá vált, hogy a nyugat-európai fejlett gazdaságok működési jellemzői leginkább csak tájékoztató mércéként jönnek szóba a helyi viszonyok között; nem vezet graduális átmenet a megreformált tervgazdaságból a piacgazdaság (kapitalizmus) rendszerébe.³⁶

A piaci technikák és intézmények adaptációja oldhatott a rendszer merevségén, de a magyar piaci szocializmust megcélzó reformkísérletek sem küszöbölhették ki az alapvető rendszerhibákat. A reformok iránt elkötelezett közgazdászok sokáig azt remélték, hogy a terv és piac elemeiből összetett sajátos, nem szokványos magyar megoldás adekvát lesz az adott feltételek mellett, sőt máshol is alkalmazható mintává válik – volt is bizonyos érdeklődés szovjet, vietnámi, kínai részről a magyar kísérlet iránt. A rendszer diszfunkcióiról egy ideig lehetett azt gondolni, hogy azok *gazdaságpolitikai hibázások* következményei. Mások azonban idővel eljutottak annak felismeréséig, hogy a politikai alapok megváltoztatása nélkül az európai kontextusban nincs esély hatékony és versenyképes gazdaságra, még a tervgazdaság megreformált változata mellett sem.³⁷

Nemzetgazdasági méreteken a *nemzetközi eladósodás* és a gyorsuló *infláció* jelezte a magyar versenyképességi gondok súlyosbodását, a termékek és a gazdasági szervezetek szintjén pedig az empirikus vizsgálatok és tény-elemzések egyértelműen rámutattak a

gondolati szakaszról többfajta értékelés adható (Szamuely L.– Csaba L., 2008; Kovács J. M. 1997). A reform-közgazdaságtan irányzata szorosan kötődik a népgazdasági tervezés és a piaci technikák előnyös és életképes kapcsolatának a koncepciójához, és mivel az a mi viszonyaink között történelmileg zsákutcának bizonyult, így a „budapesti iskola”, ha nevezhetjük így az irányzatot, folytathatatlanak bizonyult; magam így értékeltem a Volt-e, van-e magyar közgazdasági iskola? c. előadásomban (Bod, 2008).

³⁵ A rendszerek konvergenciájának elméletét egyébként olyan szaktekintélyek is osztották, mint *Gunnar Myrdal*, Nobel-díjas közgazdász és politikus.

³⁶ Ennek a felismerésnek nem adható meg az időpontja, de a Szamuely-kötetben idézett és egyéb vezető reform-közgazdászok írásaiból rekonstruálható az, hogy ki-kí milyennek látta a folyamatos konvergencia lehetőségét.

³⁷ Kornai János alkotói életútjának érintett szakaszain jól látható a megreformálhatóság lehetőségének logikai és empirikus alapú elvetése.

bajok természetére. A rendszerváltozást megelőző kompromisszumokkal teli időszakban a gazdasági szereplők viselkedésével foglalkozó saját és szerzőtársakkal folytatott kutatásaim világosan exponálták az „össze nem egyeztethető rendszerelemek összeegyeztetésére” törekvő reformkurzus belső ellentmondásait.³⁸ Kritikai elemzéseinket később megerősítették olyan vizsgálatok, amelyek a térség országainak induló helyzetét és az első évek fejlődési eredményeit kívánták mérhető formában megadni (lásd az 2/1. táblázatot).

2/1. táblázat

*Az intézményi reformok állása rendszerváltó országokban:
a kiindulási állapottól az 1990-es évek végéig*

Ország	általános kiinduló állapot	liberalizálási index, 1989	liberalizálási index, 1997	intézményi minőség 1997-1998
Bulgária	2,1	13	79	0,1
Cseh Köztársaság	3,5	-	93	6,8
Magyarország	3,3	34	93	8,7
Lengyelország	1,9	24	89	7,0
Románia	1,7	-	75	-0,8
Szlovákia	2,9	-	86	2,8
Szlovénia	3,2	41	89	8,5
Észtország	-0,4	7	93	6,1

Forrás: UN ECE (2001)³⁹

Az ENSZ-hivatal kutatási részlege által készített értékelő elemzés (amely a ma meglevő országok 1989-es általános makrogazdasági és intézményi állapotát, valamint az évtized végére elért viszonyait kísérli meg egyetlen mutatószámmal leírni) bizonyos óvatossággal kezelendő, de ad némi támpontot a most tárgyalt, majd a következő fejezetekben kifejtett témánkhoz. A kutatói értékelés szerint a reformkommunista előzményű trió közül Jugoszlávia (abból a táblázatban Szlovénia szerepel, az elemzés időpontjában az egyetlen nem-konfliktussal sújtott délszláv állam) valamint Magyarország vezetett 1989-ben a

³⁸ Bod (1981); Bod (1985); Bod–Naor (1986); Naor–Bod (1986); Bod (1990).

³⁹ UN ECE (2001): Economic Survey of Europe, No. 2

gazdaság általános liberalizáltsága terén, Lengyelország az 1980-as évek elejének társadalmi válsága miatt inkább visszalépett a reformokat tekintve.

Ez ismert körülmény, amiből az is következik – ám ezt már nem minden elemző és kommentátor értette meg –, hogy hazánknak vagy Szlovéniának nem volt szüksége olyan *egyszeri radikális liberalizálásra* a rendszerváltozás pillanatában, mint az ortodox rezsimet hátrahagyó országokban; ez a körülmény erősítette azt a tévhitet vagy féligazságot, mi szerint nálunk a szükségesnél fokozatosabb volt a gazdasági átalakulás a rendszerváltozás kezdetén. A magyar liberalizálás mutatójának 1997-es állása nem jelez semmilyen elmaradást térségi összevetésben. Ami azonban még érdekesebb: az elemzők *a magyar reformelőzményekkel együtt hazánk általános gazdasági, szerkezeti és intézményi állapotát nem értékeli jobbra, mint a csehet*, noha Csehszlovákia az 1968-as reformkísérletek bukását követően visszasüllyedt az államszocializmus merev politikai és gazdasági rendszerébe.

Ami a magyar ár-, külkereskedelmi, munkaügyi, pénzügyi liberalizálásnak még a tervgazdasági rendszeren belül elért előrehaladását illeti, az összefügg az *IMF tagság* 1982-es elnyerésével. Ez fontos dátum a magyar gazdaságpolitika kereteit – bár érdekes módon kevésbé a tartalmát – illetően: a valutaalapi és világbanki hitelek feltételeinek betudhatóan felgyorsult az állami szabályozás liberalizálása, újrateremtődött egy sor olyan gazdasági intézmény, amelyet 1947/48 során számoltak fel vagy szorítottak vissza: kereskedelmi bank, a részvénytársasági forma, versenytörvény, forgalmi adók, a személyi jövedelmek adóztatása. De ismét az lehet az életérzésünk, hogy a piacgazdaságban szokásos – az ifjabb generációk által már csak olvasmányokból vagy turistaút révén ismert – intézmények nem egészen úgy működnek, mint Nyugaton. A nyugat-európai modellre szóhasználatában emlékeztető, de mégis másként funkcionáló intézményekre *Kornai János* a „kvázi-piac”, „kvázi-bankok” fordulattal utalt az 1980-as évek végén, abban az átmeneti szakaszban, amikor a magyar rendszer úgy utánozta a nyugati piacgazdasági modellt, hogy annak alapértékeit és politikai keretfeltételeit még nem fogadta el (Kornai, 1989).

Hamarosan bekövetkezett a politikai rendszerváltozás, ami a magyar társadalom számára meghozta a *piacgazdaságra való visszatérést*. A politikai, publicisztikai és tudományos szóhasználatban a visszatérés szóhasználat nem terjedt el, aminek több oka közül az egyik talán az, hogy a felnőtt generációnak már nem lehetett élménye a második világháború előtti kapitalizmusról. Amit tanultak arról a korról, az értelemszerűen jórészt negatív volt: a négy évtizedes szocialista korszak alatt a rendszer önlegitimációját szolgálta a második világháborút megelőző időszak gyengéinek kidomborítása. A nemzetközi tudományos és politikai körök gondolkodásában is hiányos volt annak ismerete, hogy a térség hasonló geopolitikai helyzetű többi népével együtt a magyar társadalom már kifejlett (noha mai fogalmainkkal: félperiferikus vonásokkal bíró) kapitalizmust hagyott hátra a szovjet érdekszférába kerüléskor. Holott mint *Tomka Béla* az újabb gazdaságtörténeti munkák alapján bemutatja: a magyarországi gazdasági fejlettség számára referenciaként szolgáló *osztrák* szinthez a második világháború előtti években jutottunk a legközelebb (az egy főre jutó gazdasági teljesítmény a nyugati szomszédunk 75 százalékát érte el), ami jobb a dualizmus korában, 1880-ban mért 60 százalékos szintnél.⁴⁰

A magyar történelemtudományban korábban használt adatoknál alaposabb *nemzetközi elemzések* egy fokkal kevésbé előnyös képet nyújtanak a 19. század második felének magyarországi gazdasági fejlődéséről, míg az addig elfogadottnál nagyobb teljesítményt rendelnek a két világháború közötti időszakhoz. *A legnagyobb eltérés azonban magának a tervgazdasági korszaknak a megítélésében van.* Nemzetközi összevetésben jól látszik, hogy *a 20. század derekától gyorsul fel hazánk gazdasági leszakadása*: az egy főre jutó magyarországi GDP 1950-ben az osztrák szint 67 százalékát, 1970-ben az 52 százalékát, és 1980-ban már csak 42 százalékát tette ki: a két ország közötti divergencia az 1950-es években volt a legerősebb (Tomka, i.m. 109.old). Amint például *Acemoglu* és munkatársai kutatásai kimutatták, eltérő jogi-intézményi keretek között hozzávetőlegesen azonos szintről induló nemzetek vagy országrészek között is nagy fejlettségi különbségek alakulhatnak ki és tartósulhatnak; példájuk a két Korea volt, de az elemzés alkalmazható

⁴⁰ Tomka (2011), 108.old.

Közép-Európa piaczgazdasági illetve tervgazdasági rendszerű országainak eltérő fejlődési útjára is (Acemoglu–Johnson–Robinson 2005).

Történelmi időszakok társadalmi–politikai–eszei megítélésével itt nem foglalkozunk, de témánk vizsgálatához fontos tisztán látni relatív gazdasági fejlettségünk (vagy másfelől nézve: fejletlenségünk) mértékét, mint ahogy azt is, hogy a háborús és egyéb geopolitikai események által előidézett történelmi fordulópontokban milyen volt az ország gazdasági rendszere. Az ország pénzügyi intézményrendszerének fejlettsége, a gazdaság monetizáltsága, a Magyar Nemzeti Bank létrehozatala és monetáris politikai teljesítménye alátámasztja azt az értékelést, hogy Magyarország a kornak jól megfelelő pénzügyi rendszerre támaszkodhatott a II. világháborúval lezáruló történelmi időszakban.⁴¹ A statisztikai adatok alapján azt mondhatjuk ki, hogy *Magyarország az 1945 előtti történelmi korszakában piaczgazdaság volt, noha a kor európai magjához képest a peremvidékhez tartozott, mégis relatív gazdasági fejlettséget tekintve közelebb állt az európai átlaghoz, mint az 1990-es rendszerváltozáskor vagy bármikor azóta.*

2/2. táblázat

Magyarország gazdasági fejlettsége Ausztriához mérve

GDP/fő; Ausztia= 100

1890	1913	1938	1960	1970	1980	1990	2005
60.3	60,5	74,6	56.0	51,6	45,9	38,2	40,1

Forrás: Tomka, im.

Ezért tartom indokoltabbnak a *piaczgazdaságra való visszatérésként* tárgyalni az 1989/1990 körüli társadalmi és gazdaság rendszerváltozást a mi esetünkben. A fentiek nem a II. világháború előtti kor ideológiai elemekkel és gyakorta heves érzelmekkel terhelt történelmi értékeléséhez kívánnak csatlakozni, netán gazdasági eredményekkel rehabilitálni egy korszakot. Lényeges azonban azt tudni, hogy a későbbi történelmi pillanatban (esetünkben a nagy fordulatot hozó 1989–1990-es esztendőknben) a szocializmust megelőző rendszerből milyen szellemi, infrastrukturális, intellektuális,

⁴¹ Bod (1995): A pénzintézeti rendszer újraelakítása

emberi tőke formát öltő örökség maradt hátra. A visszatekintés segít annak megértésében, hogy a szocialista rezsimek hirtelen összeomlása pillanatában a magyar (vagy éppen a cseh, lengyel) viszonyok miatt szolgáltak más kiindulási pontként a gazdaságpolitikai cselekvésekhez, mint ott, ahol közvetlen piacgazdasági élménye csak az aggastyánoknak lehetett. A cseh, kelet-német, lengyel vagy a magyar esetben nem volt áthidalhatatlanul távol egymástól a működő kapitalizmus utolsó időszaka és az új világ első éve, nem úgy, mint Oroszország esetében.

A kelet-közép-európai térség és a volt szovjet köztársaságok közötti különbségek a rendszerátmenetet illetően természetesen nemcsak annak tudhatók be, hogy az előbbi térség társadalmaiban élt bizonyos *személyes tudás* az előző piacgazdasági korszakról, szemben mondjuk Oroszországgal. Mégis például a hamarosan felmerülő privatizációs dilemmákban az előző térségben ténylegesen szóba jöhetett a *restitúció*, eltérően azoktól az államoktól, amelynek népessége további hosszú évtizedekkel korábban tért le a piacgazdasági szisztémáról, és ráadásul a birtokviszonyok tisztázásához nélkülözhetetlen jogi-adminisztrációs képesség – tekintsük csak az orosz állapotokat – már az első világháború előtti rendszerben sem volt kiemelkedő.

A történelmi előélet eltéréseiből sok fontos következtetés adódik a követhető gazdaságpolitikákra nézve. A mi térségünkől keletre és délre a rendszerváltozás nem lehetett más, mint törésszerű, míg a mi esetünkben minden radikalitása ellenére is volt esélye bizonyos fokozatosságnak is. A *fokozatosság* (gradualizmus) és a *radikális változás* (sokk) fogalma megjelenik majd az alkalmazott gazdaságpolitika jellemzésénél; erre a későbbiekbe vissza kell térnünk.⁴² A rendszerátmenet fokozatossága magyar esetben csakis a többi sorstárs nemzethez képest értelmezhető, mivel az 1990-el kezdődő időszak az összes érintett országban mély gazdasági visszaesést és társadalmi törést hozott – sokak számára váratlanul. A magyar társadalom nagy részében akkor kezdett tudatosulni, hogy a külföldön addig elfogadott, sőt időnként feldicsért rendszer már régen elérte fejlődési képességeinek a határait. A tervgazdasági szisztéma megreformált ipari, agrár és kereskedelmi vállalkozásainak zöme képtelen felvenni a versenyt a kapitalista

⁴² A témával foglalkozó számos publikációm közül lásd Bod (1995): Sokkterápia vagy fokozatosság.

világgal. Azt még nehezebben élte meg a társadalom, hogy a piacgazdasági fősodortól (a Nyugattól) eltérített ország súlyosbodó relatív elmaradottságát, történelmi peremhelyzetét magával viszi az új rendszer viszonyai közé. A korszakváltás kezdetétől érzékelhető a csalódottság a piacgazdaságot illetően amiatt, hogy hazánk az új rendben a kevésbé fejlettek induló pozícióját kapta meg. Ráadásul a fejlettségbeli különbséget drasztikussá növelte az, hogy a magyarok az európai átlagnál fejlettebb német, osztrák szinthez viszonyítanak, és nem mondjuk dél-Európát tekintik referenciának.

A várakozásoknak (és csalódottságnak) fontos kihatása lesz a gazdaságpolitikai irányvonalakra; álljon a mindenkori kormány bármilyen doktrinális alapon és politikai platformon, az *utolérési várakozásokkal* számolnia kell. Hosszú idő óta él a magyar közfelfogásban a felzárkózás-utolérés gondolata; ez az a mérce, amelyhez minálunk ösztönösen vagy kifejtett módon hozzámérik a gazdasági haladás ütemét.⁴³ Az 1990 utáni két évtized magyar gazdasági növekedési teljesítménye (és itt nyilván a hosszabb távnak van jelentősége, az átmenettel járó kezdeti visszaesés és az évek közötti különbségek miatt) egészében véve túl szerénynek bizonyult ahhoz, hogy kielégítse a társadalomban felgyűlt anyagi igényeket, és különösen ahhoz, hogy a mércének tekintett Nyugat utolérésének ígérete a teljesülés közelébe jusson.

A nem szeretett magyar kapitalizmus és annak sajátos előzményei

A rendszer bomlása és az új rendszerbe való átmenet időszakában elkerülhetetlen az intézmények „kvázi”-jellege, az érintettek által megtapasztalt átmenetiség-érzés. A várakozás mégis az volt, hogy a magyar reformelőzmények által előkészített talajban könnyebben gyökeret ereszt a modern piacgazdaság, és az átmenet más országokhoz képest mindenképpen sikeresebb, de legalább gyorsabb, és valamennyivel kevesebb fájdalmat hozó lesz. Ám a politikai váltást követően kialakult magyar gazdasági rendről két évtized elmúltával is elmondható: intézményeiben és normáiban hasonló, de nem

⁴³ Újabb tényadatok alapján készített számításokat mutat be Mihályi Péter (2011), utalva a gazdaságelméleti és szellemtörténeti előzményekre is. A felzárkózás folyamatát alaposan elemzi Halmai Péter (2009), Nagy András (2001), Mellár Tamás (2001).

olyan, mint a kifejlett piacgazdaság.⁴⁴ Nem olyan, mint például *Ausztria*, a magyar társadalom szokásos referencia-országa. Nem olyan, mint az európai piacgazdaság (kapitalizmus) elfogadott tankönyvi leírása. Magyarország nem vált fogyasztási szerkezetét, életszínvonalát és életmódját tekintve nyugat-európai értelemben vett fejlett piacgazdasággá, noha az egy főre jutó GDP-vel mért nemzetközi rangsorokban a világlista első harmadában található.

Amennyire érthető, hogy a tervgazdasági szisztéma bomlása és az átmenettel járó társadalmi-gazdasági krízis éveiben a magyar társadalom nagy része nehezen azonosult a fennálló viszonyokkal, annál különösebb, hogy a politikai rendszerváltozást követő második évtizedre is alkalmazható a *társadalmi értékválság* megfogalmazás. E vonatkozásban egy sor felmérésre támaszkodhatunk, némelyik térségi összefüggésekbe helyezi a magyar adatokat; ezek tanúsága szerint a magyar társadalom nagyobb fele nem tartja anyagi értelemben (sem) jónak a *szabadpiac* intézményét.⁴⁵ A piacgazdasági átmenetben előbb járó országokban – nem meglepő módon – általában támogatják a szabadpiaci rendszert, viszont a Balkán és a poszt-szovjet térség válság sújtotta országai azok, ahol nincsenek többségben a piacgazdaság hívei. A magyar adatok nem illenek a mi földrajzi térségünk általános képébe (az sem nyújthat sok vigaszt, hogy a francia publikum kétötöde is osztja a szabadpiac iránti ellenérzést).

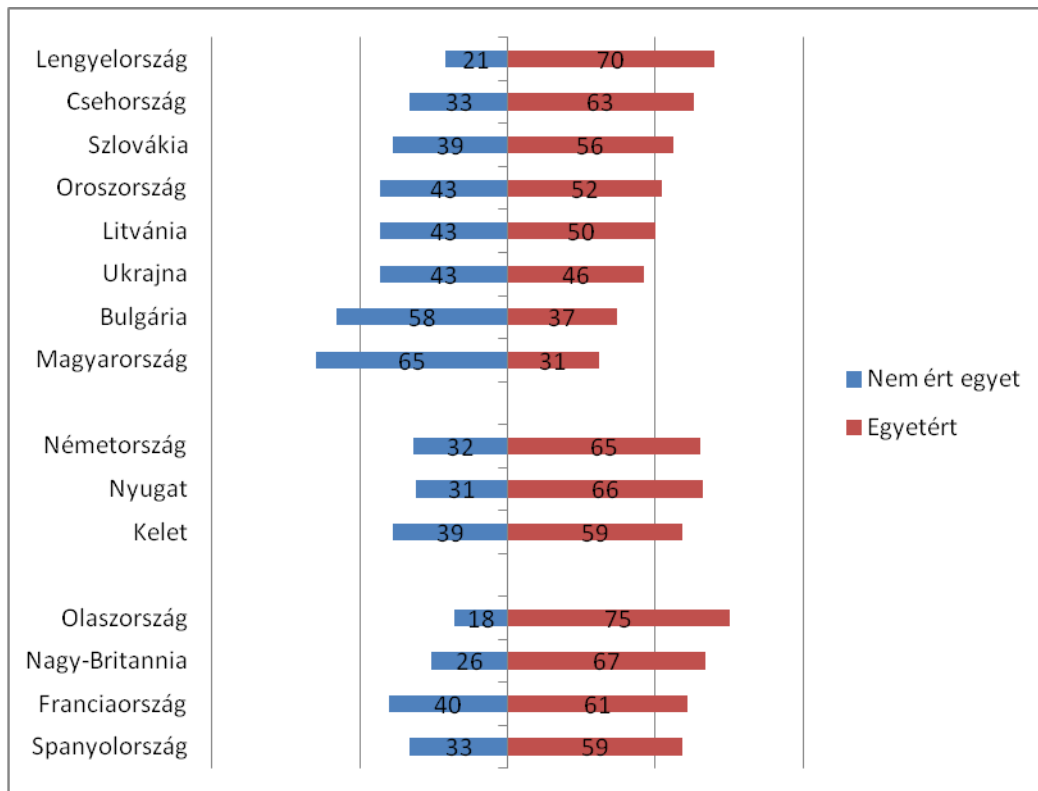
A kép elgondolkoztató: a magyar társadalom értékrendje meglehetősen távol áll a polgári értékektől a piacgazdaság második évtizedének végén. A piacgazdaság jóléti teljesítményének megítélését illetően – főként a felnőttek, és különösen az idősebb korosztályok részéről – az állásfoglalást nagymértékben kondicionálja az, ahogyan a *rendszerváltozásról* vélekednek (Alesina–Fuchs-Schundeln 2005).

⁴⁴ Közjó és Kapitalizmus Intézet (2008). A magyar társadalomnak a (periferiális) kapitalizmussal kapcsolatos attitűdjeit, az azok mögött meghúzódó folyamatokat elemzi a PPKE konferenciakötetében megjelent írásom, amelyből a továbbiakban bőven meríték: Bod (2013a): A piacgazdaság rendje (rendetlensége).

⁴⁵ Ilyen a *Pew Research Center* nagy 2009-es nemzetközi felmérése: Pew (2009).

Gondoljuk-e, hogy szabad piacgazdaságban jobban élnek az emberek

Forrás: Pew, [2009]

Kérdés: Döntse el, hogy teljesen egyetért, inkább egyetért, inkább nem ért egyet vagy egyáltalán nem ért egyet a következő állítással: Piacgazdaságban a legtöbb ember jobban él, még akkor is, ha vannak gazdagok és szegények is.

A modellváltást (a piacgazdaságra való átmenetet, illetve a korábbiak értelmében: visszatérést) eleinte a térség lakóinak többsége támogatta. Idővel a támogatás mérséklődött, ez elég általános regionális trend. Vannak viszont olyan országok, ahol jelentős esés következett be: Magyarország ilyen, negatív rekorddal. Igaz, a vizsgálat évében mély gazdasági és politikai válság bontakozott ki hazánkban, így nem meglepő, hogy csökkent a piaci szisztémába vetett hit. Az arányok mégis elgondolkodtatók, hiszen ugyanabban az időben a legtöbb sors társ nemzetet hasonló mértékű recesszió sújtotta, mégis nagy a kontraszt egyfelől a magyar, másfelől mondjuk a cseh adat között.

2/3. táblázat
*A gazdasági rendszerváltozás (a piacgazdaságra
 való áttérés) támogatottsága (%)*

	1991	2009	Változás
Kelet-Németország	86	82	-4
Csehország	87	79	-8
Lengyelország	80	71	-9
Szlovákia	69	66	-3
Bulgária	73	53	-20
Litvánia	76	50	-26
Oroszország	54	50	-4
Magyarország	80	46	-34
Ukrajna	52	36	-16

Forrás: Pew Research

A magyar társadalom nagy hányadának kiábrándultságára a legegyszerűbb magyarázat az, hogy a rendszerváltozást megelőző évtizedek relatív anyagi jólétének és biztonságának háttérében megszépül a múlt, és komorabb lesz a jelenről alkotott kép. Ehhez azonban kell a jelen viszonyokkal való csalódottság; más országra nem ennyire jellemző a nosztalgia. Bárhogyan is, a piacgazdasági normák hatékony átvételének feladatát nehezíti az elégedetlenség és csalódottság. A negatív érzelmek jelenléte korlátozza az alkalmazható gazdaságpolitikai cselekvés mozgásterét, hiszen ilyen hangulati viszonyok között nehéz megkockáztatni átmeneti anyagi áldozatokkal járó gazdaságpolitikai manővert.⁴⁶

A közgondolkodásban valóban létezik *pályafüggőség*: a kádári évtizedek tartósan kihatnak az értékekre, nézetekre, informális intézményekre. Esetünkben különös módon a kádári konszolidáció egy sor *ismert előnye* út vissza: a nagyobb külső nyitottság, a

⁴⁶ Több elemzésem foglalkozott a kádári korszakból örökölt társadalomszerkezet, életmódbeli, értékbeli és viselkedési minták későbbi következményeivel, különösen annak kapcsán, hogy a magyar társadalmat mi hátráltatja a korszerű és versenyelvű piacgazdaság elemeinek átvételében. Lásd Bod (1993): Előzmények és következmények; Bod (1995): Sokkterápia vagy fokozatosság - A magyar gazdasági átalakulás tanulságai; Bod (1995): Esszé a gazdasági hatalomról; Bod (1997): A magyar rendszerváltozás színeváltozásai; Bod (1997): Erkölc és gazdaság.

viszonylagosan jobb fogyasztási színvonal. Szemben több volt államszocialista országgal, a rendszerváltozás politikai aktusa nálunk már nem járt a nyugati nyitás eufóriájával, a tényleges piacgazdaság eljövetele a „gulyáskommunizmus” fogyasztási szintjéhez képest nem hozott minőségi fordulatot. Ugyanakkor a rendszerváltozást kezdettől fogva megterhelték a reformszocialista korszak *ismert hátrányai*: külső eladósodottság, nyílt inflációs hajlam, intézményesült normasértés társadalmi méreteiben.⁴⁷

Ez ismét olyan téma, ahol elemzésem több vonatkozásban ütközik a taglalt korszak elterjedt szakmai megítélésével. *A magyar rendszerváltozás színeváltozásai* c. cikkemben vitázom azokkal, akik – mint mások között *Matolcsy György* – a rendszerváltozást megelőző időszak alatti megszakításokkal teli reformszocialista időszakot lényegében hozzásorolják a piacgazdaság (kapitalizmus) rendszerfejlesztéséhez, amint a következő idézetből látszik. „*A magyar gazdaságpolitika hivatalosan 1990-től, a politikai rendszerváltozás időpontjától számítja a piacgazdasági átmenetet, azonban az lényegében már a hatvanas évek elején megindult, erős lökést kapott az 1968-as mechanizmusreformtól, s a nyolcvanas évtizedben teljes lendülettel tört elő. Az 1990 és 1996 között felgyorsult és befejeződött piacgazdasági átmenet azért alakult úgy, ahogy alakult, mert már korábban elindult, s az állammal szemben alapvetően rejtve ment végbe*” (Matolcsy, 1996). Ettől erősen eltér *Kornai János* álláspontja (Kornai, 1996). Ő a *szocializmus magyar útjának* gyökereit az uralkodó politikai elitet érő 1956-os traumához köti, és az elégedetlenség leszerelésének két stratégiáját mutatta ki: 1) az állami újraelosztás paternalista rendszerének kiépítése (segélyek, jogosultságok osztogatása); 2) a szürkegazdaság, a második gazdaság eltérése, ami – mint Kornai világosan kimondja – „*a hatalmon levők politikai érdekében történt*”.⁴⁸

Az utóbbi értelmezés jobban megfelel a politikai döntéshozatali logikának, és segít megmagyarázni hazánk költségvetési túlvállalásainak máig tartó hagyományát, a szürkegazdaság rendszerré szilárdulását – mindennek a későbbi gazdaságpolitikai opciók felől lesz nagy jelentősége. Saját következtetésem éppen a rákövetkező gazdasági szakasz

⁴⁷ Bod (1997): *A magyar rendszerváltozás színeváltozásai*

⁴⁸ Kornai (1996): *Vergődés és remény*. KJK, 176–177. old.

körülményei alapján kritikusabb a reformszocializmus mint sajátos magyar út hatékonyságát illetően: a „szocialista vállalat” csak pótszer lehetett 1968 és 1990 között, a megtűrt családi gazdálkodás és „kisvállalkozás” is inkább csak pótléka a piaci árutermelésnek. Véleményem tömören: *„Az 1980-as évek ügyeskedő kisvállalkozásából nem vezet egyenes út a modern, versenyképes, fejlődőképes magyar piaci gazdasághoz. Ahhoz sokat kell tanulnia, és sokat kell felejtene a magyar társadalomnak”*.⁴⁹

Heterodox gazdaságpolitika: lehet-e egyáltalán más?

A peremvidéki magyar kapitalizmus viszonyai között merev, doktriner álláspont lenne a máshol alkalmazott gazdaságpolitikai megoldások szolgai alkalmazása. Ugyanakkor a magyar viszonyok egyediségének, a párhuzam és modell nélküli unicitásnak a hangsúlyozása utat nyit a felelőtlen kísérletezés, a józan szakmai standardoktól eltekintő *voluntarizmus* előtt. Olyan objektív ellentmondás áll fent itt, amely minden kevésbé fejlett, a normaadó országokétól eltérő adottságú országra érvényes. Koronként és országonként más és más formát ölt az, hogy a döntéshozók miként igyekeznek megoldást találni a két véglet kerülésére. A fősodor szolgai másolása illetve a voluntarista politizálás között széles sávban tud megvalósulni a tényleges gyakorlat; a magyar útkeresések is beleilleszthetők a *perifériális kevert megoldások* nagy családjába.

De mennyire volt különleges a *magyar reformszocializmus*? Az 1989/1990-es politikai rendszerváltozást megelőző negyed évszázad valóban speciális magyar helyzetet teremtett, aminek különlegessége a térségbeli országokkal való összevetésben ragadható meg jól. A magyar rezsim alapvetően eltért a kor nyugat-európai trendjeitől, de az akkori szocialista (kommunista) fősodortól is megkülönböztette a (kontrollált) magántevékenységek megtűrése, majd a kisvállalkozások, a viszonylagos utazási szabadság engedélyezése, a kispolgári fogyasztási minták tolerálása majd serkentése: ez a Kádár-korszak, ami bizonyos értelemben egy „harmadik út” illúzióját kelthette (noha ezt a fogalmat a kádári reformszocializmus hívei sosem alkalmazták magukra).

⁴⁹ Bod (1997): i.m. 107.old.

A magyarországi reformok (és reformerek) döntően pozitív külső értékelése nem változtat azon a statisztikai tényen, hogy az 1960-as évek közepétől kifejlődő reformidőszak a maga fokozatos külső nyitásával és (erősen inkonzisztens) liberalizálásával nem lett képes érdemben javítani a *nemzetközi versenyképességen*. A szocialista nagyüzemmel élő szimbiózisban élő kisvállalkozásnak, a versenyképtelen nagyvállalatból táplálkozó fél-magán aktivitásnak az engedélyezése az 1980-as évek elején képtelen lett érzékelhetően növelni az akkori rendszerváltozat gazdasági és társadalmi hatékonyságát, ugyanakkor különös örökséget hagyott hátra. Ennek a hagyatéknak része a korábban még funkcionálisnak tekinthető – mivel gazdaságot „olajozó” – *korruptió*, ami azután átöröklődött a piacgazdaságba, ahol viszont a gazdasági verseny hatását lerontó korruptió és járadékadászat */rent seeking/* diszfunkcionálisnak számít, visszahúzó hatással jár. Kimondhatjuk a kemény adatok alapján: a magyar történelem megint olyan sajátos helyzetet állított elő, amelyben a külső elemzők és a hazai gazdaságelméleti, gazdaságpolitikai szerzők többsége által pártolt nyugatias reformirányzat (a maga ár-, bér-, árfolyam-liberalizálási intézkedéseivel) nem hozta az elméleti modellek által elvárható eredményeket.

A gyakorlati gazdaságpolitikus erre nyilván úgy reagál, hogy az élő társadalom működése természetesen sosem eshet egybe egy ideáltípus stilizált jegyeivel, és a konkrét döntéshozatali rend szükségszerűen eltér a modellek világától. Valóban, a tényleges társadalmak mind egyediek, nem létezik két egyforma társadalom. Homogénnek mondott országcsoporton belül is jelentős különbségek mutatkoznak az országok között. Csak felületes és avatatlan megfigyelők láthatták egyformának a rendszerváltozás előtti „keleti blokk” államait.

Ám ha az országok ennyire különböznek, akkor a megfelelő gazdaságpolitikáról való gondolkodás, a cselekvés alapjául szolgáló elméleti keret sem lehet univerzális, az ortodoxia veszélye nélkül. *A gazdaságelméletnek létezik az adott időben általánosan elfogadott fősodra* (a 'mainstream'), de az irányzatok változatossága és gazdagsága miatt a tényleges gazdaságpolitikai, politikai cselekvéshez elméleti támpontot nyújtó közgazdasági teóriák nagy gazdagságot mutatnak világszerte: egy sor ismert, elfogadott

és gazdaságpolitikai cselekvés alapjául szolgáló gazdaságelméleti irányzatra alkalmazható a *heterodox* jelző.⁵⁰

Megjegyzendő: míg a *gazdaságelmélet* területén a heterodoxia viszonylag jól értelmezhető, amennyiben létezik egy uralkodónak számító, a nagy tekintélyű publikációs fórumokon megjelenő eszmei főáram mint viszonyítási alap, addig a *heterodox gazdaságpolitika* fogalma kevésbé világos. Amint a 2007/2008-as nemzetközi pénzügyi válság makrogazdasági tanulságainak szentelt cikkében a *Blanchard–Dell’Ariccia–Mauro* szerzőhármas találóan jegyzi meg: a krízis előtt szinte dogmává merevedett tézisek sokkal inkább jellemezték az akadémiai köröket, mint a pragmatikusabb döntéshozókat.⁵¹ Nyilvánvalóan a *gazdaságpolitikai gyakorlatban is létezik elfogadott gyakorlat /best practice/,* amihez képest különösnek vagy rendhagyónak minősül valamely gazdaságpolitikai irányzat. Ismeretes a nagy tőkeerejű pénzügyi intézmények ajánlásaiból kiolvasható gazdaságpolitikai minta, a híres (vagy hírhedt) *washingtoni konszenzus*.⁵² Azonban a nagy és fejlett államok eleve gyakran más gazdaságpolitikát folytattak, mint amit az általuk dominált nemzetközi szervezetek képviseltek, így valójában nehéz megmondani, hogy mi is a gazdaságpolitikai mértékadó gyakorlat. Ezért a heterodox jelző gyakran csupán a *logikailag inkonzisztens gazdaságpolitizálás* udvariasabb megfogalmazása.

Mindez akkor egyértelmű, ha valóban létezik egy meghatározott uralkodó közgazdasági nézetrend (kánon, norma). Ha viszont a gazdaságelméleti irányzatok sokasága jelenik meg egymás mellett, akkor az ilyen időszakban eleve nehezebb megmondani, hogy melyik gazdaságelméleti irányzat számít heterodoxnak. Ilyenkor még kézenfekvőbb a gazdaságpolitikai nézetek és cselekvések sokszínűsége. Mivel a gazdaságelméleti fősodor értelemszerűen a főbb, fejlett, meghatározó országokban (a „centrumban”) születik, a

⁵⁰ Ilyen irányzatokat dolgoz fel *Pogátsa Zoltán* könyve (Pogátsa, 2011).

⁵¹ Blanchard, O.–G. Dell’Ariccia–P. Mauro (2010), 200.old.

⁵² Az eredeti megfogalmazás (nevezetesen: „Amit Washington ’policy reform’ alatt ért”) a John Williamson által szerkesztett *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* c. könyv második fejezetéből származik. A fejlődő országokra vonatkoztatott téma áttekintését ld pl. Charles Gore írásában (Gore, 2000). Más eleve *Brüsszel–Frankfurt–Washington* konszenzusáról ír, így Fitoussi–Saraceno (2004). Újabban már a *pekingi konszenzus* fogalma is megjelent – a kritikákkal együtt (Yang, 2010).

mindenkori centrumhoz képest peremhelyzetű országokban eleve valami mással – azaz a fenti értelemben vett heterodox megoldással – fognak próbálkozni.

Ez a kerete annak az alábbi elemzésnek, amely a magyar viszonyok között folytatható gazdaságpolitikai gyakorlat utóbbi évtizedeit tekinti át, komparatív felfogásban. A szerző adottságnak veszi, hogy másokhoz (egy modellhez vagy egy konkrét referencia-országhoz) képest eltérően működik a magyar gazdaság, és a fősodorhoz képest sok vonatkozásban más a gazdaság állami irányítása.

Az összehasonlító gazdaságtan fontos és szép feladata az ilyen 'másságnak' a definiálása, mérése, magyarázata, következményeinek sorra vétele. Ennél szűkebb, de így is igen sokfelé elágazó téma áll e munka középpontjában, amelyet az alábbi kérdésekkel exponálhatunk: *lehet-e a máshol elismert (bevett és bevált) módszerekkel és eljárásokkal megfelelően irányítani nemzetgazdaságunkat? Avagy a mi sajátos körülményeinkre nem célszerűbb-e helyzetünkre szabott fogalmi, intézményi és eljárási rendet alkalmazni?*

E munka írásának időpontjában viták kereszttüzében áll a magyar kormány büszkén felvállalt, míg mások által súlyosan kárhoztatott „nem ortodox” gazdaságpolitikája.⁵³ Igaz, Európa más országaiban is sor került nem szokványos – és legalább ilyen gyakran: *korábban szokványos* – kormányzati intézkedésekre. A 2007 után elszaporodó állami beavatkozások hivatkozási alapja szerte Európában a *közjó szolgálata*, illetve a *rendszerkockázatok elhárítása*. A közérdek nevében fellépő állami intervenció azonban csak az újszülöttnek új: több vonatkozásban (és a szóhasználatban) visszatérés a megelőző korszakok európai gazdaságpolitikájához. A közjóra, illetve a választói felhatalmazásra való hivatkozás, valamint a korábbi gazdaságpolitikai gyakorlat sikertelenként való elvetése áll az „új felfogású” magyarországi gazdaságpolitikai intézkedések legfőbb indokai között.

⁵³ Világgazdaság (2012): Kifakadt az EBRD közgazdász: Mélységesen aggódunk Magyarország miatt. 2012. 8. 1

A felfogás újdonságát illetően azonban érdemes megjegyezni, hogy a kormány centralizációs, részletesen szabályozó felfogásával erősen rokon az 1960-as évek Európájának államkoncepciójával, azaz itt mintha visszakanyarodás, semmint vadonatúj irány lenne megfigyelhető. Persze nálunk – ezt is fontos kimondani – szólnak jó indokok a „neo-weberiánus” irányzat követése mellett, tekintettel arra, hogy a megelőző években (legmarkánsabban a 2004–2008 közötti szakaszban) az akkori kormány a Nyugaton divatos „New Public Management” laza, megengedő állami szerepfelfogását képviselte, olyan jegyekkel, mint a Private Public Partnership (PPP) projektek kedvelése, a magánszektorbeli irányítási technikáknak az államéletbe való átemelése. A mellékhatások a korrupció elburjánzása, az ügyintézés hatékonyságának romlása formájában hamar megjelentek.⁵⁴ Nem meglepő, hogy 2010-ben az államigazgatás-felfogás terén is váltás következett be; az előzmények alapján nem indok nélkül. Az új kormányra *aktivista államfelfogás*, sőt szabályozási illúzió jellemző, ami megnyilvánul a jogszabályok gyakori és radikális megváltoztatásában. Amikor az élet mégsem úgy alakul, ahogy a jogalkotó gondolta, újabb jogi és adminisztratív eszközöket vetnek be a renitens valóság megregulázására.

Az aktuális gazdaságpolitikai gyakorlat szakmai megítélésének és véleményezésének feladata elől e sorok írója tér ki.⁵⁵ Ám az itt tárgyalt téma megválasztásának indoka mélyebb, és több évtizedes szakmai munkában gyökerező. Térségünk országaiban gyakoriak a gazdaságpolitikai irányváltatások, a kormányzati improvizálások. Bizonyos élettapasztalattal és gazdaságtörténeti ismerettel felvértezve azt kell kimondanunk, hogy nálunk és a hozzánk földrajzilag és kulturálisan közel álló térségben *a jól megszokottól és bevettől eltérő gazdaságpolitizálás sokkal inkább a törvény, mint a kivétel.*

Emlékszünk-e egyáltalán olyan tartós időszakokra, amelyekről elmondható, hogy a kor szokványosan művelt és jól bevált „ortodoxiáját” követte a magyar gazdaságpolitikai irányvonal? És ha valóban volt arra példa, hogy egy ideig a döntéshozók felpuhítás,

⁵⁴ A témát kifejti Rosta Miklós (2012). Lásd erről még: Bod–Báger (2008).

⁵⁵ Bod (2011): A magyar pénzpolitika nemzetközi meghatározottságáról.; Bod (2010): Nem szokványos gazdaságpolitikai intézkedések..

„kispórolás” és egyéb minőségrontó ügyeskedés nélkül alkalmazták a máshol sikerre vezető gazdaságpolitikai módszereket, azok vajon tényleg beváltak-e a mi sajátos viszonyaink között? Aligha válhattak be: egy adott feltételrendszerben kialakított ’best practice’ követése csak akkor szavatolhatja a sikert, ha a konkrét viszonyok azonosak vagy igen hasonlóak – nálunk azonban ha más miatt nem, a történelmi előzmények következtében másfajta viszonyok léteztek mindig.

Tekintsük egy pillanatra a gazdaságpolitikai döntéshozatalt *alkalmazási* jellegű tevékenységnek (holott annál több, hiszen nemcsak implementáló, hanem célképező mozzanata is van): nem találhatjuk meglepőnek, hogy ugyanazon eljárásokat a fennálló viszonyok között másként alkalmazzák. Ám mi a helyzet az elvekkkel? Következik-e a helyi sajátosságok meglétéből szükségszerűen az, hogy más *közgazdasági törvényszerűségek* érvényesek itt, mint néhány száz kilométerrel arrébb? Nyilván nem. Ha engednénk annak a felfogásnak, hogy „nálunk minden másként működik”, és ezen az alapon „ránk nem vonatkoznak a máshol írott tankönyvek”, akkor utat nyitunk a szakszerűtlenségnek, amatőrizmusnak és voluntarizmusnak – volt abban már részünk a személyesen átélt időszakban.

De nem hunyhatjuk be a szemünk a *tények* előtt, amelyek mégis azt mutatják, hogy a főáramú közgazdaságtan tételeire épülő és szakmailag elfogadott gazdaságpolitikák a mi sajátos fennálló viszonyaink között nem ugyanolyan hatásfokkal és gyakran nem ugyanolyan hatásmechanizmussal érvényesülnek. *Mit kell akkor tenni? Kövessük azért az általános érvényűnek ismert és máshol bevált szakpolitikákat, beletörődve abba, hogy a máshol legjobbnak bizonyuló elvek és technikák minálunk szuboptimálisak? Vagy – alkotóan, ötletesen, kompromisszumokkal – alkossuk meg a saját megoldásunkat? Ám akkor miként lehet szavatolni, hogy a kiötlött helyi változat nem távolít azoktól a viszonyoktól, amelyek elérésére törekszünk? Fogadjuk el kiindulásként, hogy nem érdemes mindent a tiszta modellek világos logikája szerint intézni, és emiatt mindig kevert, sajátos – röviden: heterodox – lesz a magyar gyakorlat?*

Ezekre az általánosan feltett kérdésekre nyilván adható intuitív válasz. Ha azonban argumentált választ kívánunk adni, szűkíteni és konkretizálni kell magukat a „viszonyokat” és a „saját megoldásokat”. Az értekezés további részeiben ezért a közelmúlt magyar gazdaságpolitikájának három epizódját választottam. Az egyik az 1968-tól a rendszer politikai megváltozásáig tartó jól dokumentált, ám nem konszenzusosan értelmezett szakasz, amit reformszocialista időszaknak nevezünk. Ezt a bevezetett fogalmakkal a piacgazdasági rendszerhez képesti szovjet típusú heterodoxiának egy sajátos magyar heterodox változataként is tekinthetjük. A másik a rendszerváltozás, annak is kezdeti szakasza, amikor a szimultán változás, a válságkezelés jellemezte a gazdaságpolitikai cselekvést. A harmadik – korban közel álló – időszak a nemzetközi pénzügyi válság ideje alatt folytatott magyar gazdaságpolitikai külön út. Ez is értelmezhető úgy, hogy az addigi ortodoxia helyébe lépő nem szokványos európai döntés gyakorlattól ismét csak eltér, ahhoz képest heterodox a magyar gazdaságpolitika. E három szakaszt mintegy esettanulmányként tekintve, és természetesen behelyezve a peremhelyzetű országok alkotta korabeli keretbe, a záró részben eljuthatunk a szerző saját válaszához.

III. RÉSZ

A piacot pótló és imitáló gazdaságpolitika újraértékelése: a magyar eset 1968-tól a rendszer átalakulásáig

Az európai fejlődés peremvidékén a gazdaságpolitikusok hagyományosan arra törekednek, hogy *gazdaságuk a referenciakeret országainál gyorsabb növekedést érjen el*. A hazánkat is magába foglaló kelet-közép-európai térség számára a *tervgazdasági* korszak során a lépéstartás–utolérés annál evidensebb politikai, gazdaságpolitikai cél lett, mivel a korszak első felében, a hidegháborús körülmények között az ipari kapacitások gyors kiépítése, az anyagi erő növelése elsőrendű *katonapolitikai* fontosságra tett szert.

Később, a nyílt konfliktus valószínűségét csökkentő détente időszakában a gyors gazdasági növekedésnek inkább *politikai legitimációs* szerepe lett. Ugyanakkor az 1960-as évektől kezdve a gazdasági rendszerek versenyében mind nyilvánvalóbbá vált a centralizált tervgazdaságok ütemvesztése, holott a gazdaság központosítása éppen a gyorsabb növekedést – fejlődésméleti fogalmi keretben: a *világgazdasági perifériáról való kitörést* – ígérte. Eleinte, az 1950-es és 60-as években az anyagi növekedést illetően a szocialista gazdaságok valóban figyelemreméltó statisztikákat produkáltak. Ám az is igaz, hogy nem csak e gazdaságok nőttek gyorsan, hanem *Nyugat-Európa* azon államai is, mint Németország, Olaszország, Franciaország, amelyek a háború utáni újjáépítési feladataikat eleve világpiacban gondolkodva határozták meg. Ugyancsak látványos növekedést tudott felmutatni – politikai demokratizálást és külgazdasági nyitást követően – a *mediterrán Európa* (Spanyolország, Portugália, Görögország), mely történelmileg mindaddig a közép-kelet-európai térséggel – a cseh, morva, magyar, lengyel tartományokkal, majd ezek államalakulataival – összemérhető fejlettségi szinten állt. Európán kívül a második világháborút követően *Japán* és később számos *ázsiai gazdaság* tűnt ki meglepően magas növekedési ütemekkel, jó export-versenyképességgel, bizonyítva a nem-szocialista gazdasági rendszerek dinamizmusát megfelelő kulturális, politikai, gazdaságstratégiai feltételek fennállása esetén.

Ezzel szemben a kelet-közép-európai térség országainak helyreállítási és modernizációs korszaka a szovjet hatalmi rendszernek alávetve, a (tőkés) világ gazdasági és pénzügyi rendjén kívül, ahhoz ellenségesen viszonyulva bontakozott ki. Az elzárkózás azonban nem lehetett teljes, a hidegháború éveit követően fokozatosan mérséklődött is. A tervgazdaságok világgazdasági kötődése azonban mindvégig hiányos maradt, és nem kizárólag a nyugati hatalmak bizalmatlansága, technológia-visszatartása miatt.⁵⁶ A tervgazdaságok vezetői érzékelték, hogy a Nyugattal való gazdasági cserének árnyoldalai is vannak: a központi tervezésű országok állami termelői a legtöbb termékkörben nem tudják felvenni a versenyt a tőkés vállalatokkal. Ezért az érintett tervgazdaságok vezetői nem csupán ideológiai okokból fékeztek a vállalkozások szintjén kialakuló kapcsolatokat. A pártállami rendszerek sajátos politikai korlátai között a tartós és rendszerszerű piaci versenyhátrányra olyan válaszokat adtak, amelyekben keveredtek az *elzárkózás–védekezés–szelektív kapcsolódás* elemei.⁵⁷

Az *ortodox* politikai irányultságú kommunista pártvezetések gazdasági stratégiájában az elzárkózás és védekezés elemei voltak a legerősebbek. Néhány szocialista országban viszont a rendszerrel szembeni elégedetlenség, sőt nyílt ellenállás már nem tette lehetővé a hagyományos modell követését: Magyarországon és Lengyelországban 1956 után, Jugoszláviában megint más történelmi okok miatt az 1950-es évek legelejétől a kommunista kormányzatok kénytelenek voltak *reformokkal* kísérletezni. A reformkurzusnak része volt a Nyugattal való aktívabb kapcsolattartás, azaz a szelektív kapcsolódás elemei nagyobb hangsúlyt kaptak.

A szovjet befolyási körben a hatalmi-politikai rendszer egynemű maradt, de gazdasági vonatkozásban az 1960-as évtizedben két alcsoport jött létre: a *hagyományos* (pl. NDK, Bulgária) és a *reformált* tervgazdaságoké (Jugoszlávia, Magyarország, Lengyelország).⁵⁸

⁵⁶ Itt megragadható egy lényegi különbség Kína, Vietnám kommunista rendszerének átalakulása és a kelet-európai rendszerváltás között.

⁵⁷ Ezzel a témakörrel foglalkozott habilitációs tézisé (Vállalkozás, versenyképesség, világgazdasági alkalmazkodás, Miskolc, 1977).

⁵⁸ Csehszlovákiát nehéz besorolni, mivel 1968 őszén az addig igen nagy lendületet vevő politikai reformmozgalmat a szomszéd rezsimek a Szovjetunió vezetésével katonai erővel letörték, és onnantól a „bársonyos forradalomig” merev, erősen ortodox rendszert állítottak vissza. Románia külpolitikai

A reformok az állami tervbürokrácia döntési hatalmának mérséklésével és az állami vállalatok élén álló vezetők jogkörének bővítésével jártak. A *magyar közgazdasági irodalomnak* is erős, meghatározó gondolata volt az, hogy a gazdasági ésszerűséget nem szolgálja a túlzott centralizáció, és azért – még a modell keretein belül maradván – a lehetséges mértékig ki kell terjeszteni az *önálló vállalati gazdálkodás* határait.⁵⁹ A vállalatvezetők döntési körének szélesítése az 1968-as magyar reformmal végbe is ment, több más szocialista országban részben hasonló, részben más hangsúlyú reformokat vezettek be, reagálva a magyar (és a jugoszláv) tapasztalatokra.

Azonban a gazdasági adatokból azt olvashattuk ki, hogy *sem a hagyományos tervgazdaságokon belüli változások, sem a piaci elemeket alkalmazó „új mechanizmusok” nem tudták megállítani a szocialista modell fokozatos kimerülését.* Mutatja ezt a gazdaság, azon belül pedig a kiemeltnek számító ipar termelési ütemének csökkenése, ami a szovjetek kontrollálta térségben elsőnek a viszonylag fejlett országokban következett be. Magyarországon az ipari termelés 1957 és 1967 között évi kb. 9 %-kal, 1968 és 1978 között évi 6 %-kal nőtt, 1979-ben már csak 3 % alatti az ütem, 1980-ban pedig csaknem ekkora visszaesés következett be. A folyamatok elemzése alapján jól lehetett argumentálni az addigi fejlesztéspolitika felülvizsgálata mellett.⁶⁰

Az ütemcsökkenés nem kerülte el a fejlett piacgazdaságokat sem, különösen az 1970-es évek elején, amikor a fejlődő világ termelői által támasztott verseny, az energia- és nyersanyagárak növekedése és más külső-belső okok kijelölték a háború utáni *helyreállítási szakasz* végérvényes lezárultát. A piacgazdaságok viszont – különféle válságokon átjutva – termelési szerkezetük gyors megújításával s radikális gazdaságpolitikai irányváltásokkal válaszoltak az új realitásokra. A szocialista gazdaságok azonban késleltették a változásokat, vagy a korábbi megoldásokat erőltették továbbra is.

értelemben reformernek számított, sőt nyugati pénzügyi nyitást is kezdeményezett az 1960-as években, de belső rendszere a legmirevebbek közé számított. A klasszifikációról lásd: Bod (2005):A 'Great Transformation'

⁵⁹ Lásd pl. *Bognár József, Csikós-Nagy Béla, Kornai János, Tardos Márton* munkáit.

⁶⁰ Bod (1981): Meditáció közkeletű iparpolitikai kérdésekről

Amíg a piacgazdaságok az új világgazdasági helyzetre, a nyersanyagok (főként az olaj) árának megdrágulására az 1970-es évek közepétől műszaki fejlesztéssel, átfogó szervezeti változásokkal, a gazdaságpolitika és szociálpolitika felülvizsgálatával válaszoltak, addig a kelet-európai országokban az elzárkózás–védekezés reflexe erősödött meg. Különösen meglepő volt, hogy a világgazdasági fordulat politikai megítélését és a gazdaságpolitika tényleges vonásait illetően nem sok különbség mutatkozott a tervgazdaságok között. *A reform-szocialista országokban is védekező volt a gazdasági politika reagálása: fékeztek a relatív árarányok megváltozását, megnőtt a kereszt-szubszenciák mértéke, tovább torzult a beruházott eszközök allokációja.*

Defenzív viselkedés jellemezte a magyar gazdaságot is: statisztikai elemzéseink kimutatták például, hogy a magyar gépipar *exporttermékeinek* korátlaga az 1970-es évekre már meghaladta az összes értékesített termék korátlagát, azaz a kiéleződő versenyre nem a kiviteli kínálat megújítása lett a válasz.⁶¹ A termékek kor szerinti összetétele az állami fejlesztési programok keretében eleinte javult, de a nagy központi programok káros ciklikusságot vittek a fejlesztési folyamatba; ugyanakkor a szerkezetváltozási mutatók a kiemelt területeken kívül további lassulásról és elöregedésről adtak képet (Bod 1986, 1444.o.).

A magyar gazdaságpolitika az 1970-es évek elején ismét sajátos megoldást választott a növekedési ütem esésének és az addigi folyamatok politikai és társadalompolitikai mellékhatásainak kúrálására: *a hazai viszonylatban nagynak számító (állami) cégek különleges irányítási rezsim alá vonását*. Az irányítandó vállalati kör szegmentálása nem előzmények nélküli megoldás, és más gazdasági-társadalmi feltételek között szintén gyakran alkalmazott formula, mint a „különleges vállalkozói övezetek” kiemelése (Kína), vagy a „nemzeti bajnokok” kijelölésének iparpolitikájában Franciaországtól Japánig az 1980-as években. A szelektív állam-vállalat kapcsolatra majd később, a rendszerváltozás utáni időkben is találunk példát, amikor nagy működtőke-beruházókkal alakít ki stratégiai jellegű kapcsolatot a kormány. A külön-megállapodásokat az 1990-es évek

⁶¹Bod– Majoros (1979): A gépipari termelés „demográfiája”

elején lényegében elkerülhetetlenné tette az, hogy a kormányzat nem volt képes koherens keretfeltételeket teremteni az összes (meglevő és potenciális) gazdasági szereplő számára, de legalább megadta a szükségesnek ítélt feltételeket egy kiemelt körnek, amint az 1990-es évek magyar, szlovák, román FDI-politikája mutatta. Vissza-visszatérő heterodox elem ez a periferiális államok iparfejlesztésében, noha a konkrét megoldások nagyban különböztek térben és időben.

Azonban az itt tárgyalt nagyvállalat irányítási kísérlet az 1970-es években sokkal inkább reakció az addigi fél-piaci szabályozóelemek nem szándékolt hatásaira, és ennyiben különbözik a felzárkózó országokban szokásos aktív iparpolitikai eszközként alkalmazott szelektív vállalkozásfejlesztési logikától: inkább defenzív, mint fejlesztő szemléletet tükrözött. A magyar ipari nagyvállalatok fejlődésével foglalkozó elemzésem bemutatta, hogy a gazdaságpolitika az erőforrás- és piacszerkezetet, vállalati méreteket tekintve túl heterogén kört jelölt ki a „kiemelt” kategóriában. A gazdasági adatok között a nyereségesség mutatta a legkisebb relatív szórást, míg az állami támogatásban részesülés szórt leginkább.⁶² A szocialista gazdasági rendszer 1968 utáni módosulása legalizált bizonyos piaci eszközöket, és bár nem engedte szabadjára a piaci logika érvényesülését, de a piaci jelzőrendszer így is kezdett működni, viszont ez az egyébként várható és előremutató következmény azonnal zavart okozott a politika szférájában. Néhány vállalat prosperálni kezdett, mások anyagi helyzete viszont gyorsan romlott. A pártállam aktivizálta magát, hogy „rendet teremtsen”: a pénzügyi és tervezési rendszer, valamint az informális politikai kontroll felhasználásával igyekezett semlegesíteni a piaci erőket.⁶³

Az idézett disszertációmban klaszterelemzéssel vállalatcsoportokra bontottam a mintát. Azon iparvállalatok csoportja tudott a leggyorsabban fejlődni az „új mechanizmus” alatt is, amelyek a legjobban kötődtek az állami fejlesztési akciókhoz és központi forrásokhoz, függetlenül a nyereségességi szintjüktől vagy a világpiacon („tőkés piacon”) elért

⁶² Bod (1977): A nagyvállalati fejlődés néhány tervezési kérdése

⁶³ Itt tehát nem annyira a „túl nagy ahhoz, hogy csődbe menjen /too big to fail/” esetét látjuk, mint inkább azt, hogy a piaci alapú differenciálódás következtében bekövetkező esetleges csőd – érintsen az valójában nem is stratégiai jellegű vagy rendszerkockázatot hordozó iparszervezetet – ideológiai alapértékeket kérdőjeleznék meg. Emellett az is igaz, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer nem állt készen a csődök elkerülhetetlen következményeinek (állásvesztések, nemzetközi szállítási kötelezettségek sérelme) kezelésére.

pozícióiktól. Ugyanakkor a nagy tőkeigényű, műszakilag elmaradt vállalatok azok, amelyeknél a legnagyobb volt a tőkés export aránya. Mutatja mindez azt, hogy a világpiacon bekapcsolódás a magyar reformszocializmus viszonyai között sem szerves, előrevetítve a Nyugattal folytatott kereskedelemben azt az állandósuló mérleghiányt, ami később a súlyos külső eladósodáshoz vezetett.

Az általam megfogalmazott „*nagyvállalati paradoxon*” abból áll, hogy *leginkább a nagyvállalati körben található – a szervezeti méretekből és gazdasági súlyból adódóan – a szükség és képesség a stratégiai tervezésre, viszont éppen a nagyvállalati lét miatt került ki számos stratégiai elem a vállalati kompetencia köréből.*⁶⁴

A szelektív iparpolitika ez esetben gyenge eredményeket hozott. Iparunk reprezentáns nagyvállalatai (a hírközlésben, a közúti járműgyártásban, gyógyszeriparban) igazából sosem tudtak egyenrangú félként bekapcsolódni a világméretű stratégiai versenybe, legfeljebb a piaci részek megtalálására mutatkoztak képesnek. Később, amikor a nemzetközi verseny a rendszerváltozás során érdemi védelem nélkül rázúdult a cégekre, a *piacnyitás* gyakran azonnali *piacvesztést* eredményezett nálunk, csakúgy, mint a térség többi országában.

Heterodox iparpolitika – tartós eredmények nélkül

A magyar közgazdasági szakirodalom – ma már jól látjuk – nem tudott meggyőző magyarázatot adni arra a tényre, hogy az ún. reformországok nemzetgazdasági teljesítménye összevetve a hasonló kiinduló fejlettségű, de ortodox politikát folytató országokkal, például Csehszlovákiával vagy a szocialista német állammal, nem mutatott előnyt. A piaci szocializmussal legrégebben kísérletező Jugoszlávia az 1960-as évektől pénzügyi egyensúlyvesztésbe (inflációba és külső eladósodásba) keveredett, a piaci reformot időnkénti újraparosítási kampányokkal vegyítő Lengyelország pedig nyílt nemzetközi adósságválságba jutott 1980-ra. A magyar gazdaság úgy mutatta fel az 1970-es évek végén egy évtized reformkísérletezés után az infláció és a külső eladósodás jegyeit, hogy ezenközben a tényleges gazdasági szerkezet alig modernizálódott.

⁶⁴ Bod (1977), im. 22. o.

Az elégtelen magyar eredmények egyik lehetséges magyarázata az, hogy a reformok nem tartottak elég soká, s nem érték el a kritikus tömeget. Tény, hogy a piaci elemeknek az állami rendszerbe való bevezetése el-elakadt, a változások nem járták át a társadalom és a gazdaság intézményeit. Ugyanakkor az alkalmazott gazdaságpolitikáról folyó polémia egyben politikai és pozicionális vita is volt, ami megnehezítette azt, hogy a szocialista gazdasági reformok természetéről és tényleges magyar megvalósulásáról hiteles láttelet szülessen. A reformközgazdászok például óvakodtak attól, hogy a piaci szocializmus hibáit taglalják, és hallgattak a „market failure” eseteinek létéről. A szocialista ortodoxia hívei pedig részben ideológiai érvekkel, részben a tényleges gyengeségek (a műszaki fejlesztés lassúsága, áremelkedés, lassuló növekedési ütem) felmutatásával támadták a piac híveit, s a maguk részről etatista megoldásokat javasoltak.

A vállalati viselkedés statisztikai elemzése és a szocialista nagyvállalatok döntési gyakorlatának esettanulmányos vizsgálata⁶⁵ azt mutatták ki, hogy az akkor elfogadott gazdaságfejlesztési, iparpolitikai elvek – bármennyire „reform-konformnak” hangoztak – nem állják ki a modern közgazdaságtan próbáját. Ilyen elv volt az, hogy az ország tőkehiánya miatt a társadalmi tőkét a viszonylag gyorsan megtérülő fejlesztésekre kell koncentrálni. E józannak látszó elv a feldolgozóipart nemcsak a kitermelőiparral, hanem az infrastruktúrával szemben is rendre előnyben részesíti, sőt ugyanazon területen – pl. a feldolgozóiparon – belül is preferálja a közvetlen gépbszerzést például a raktárfejlesztéssel, számítástechnikai modernizálással, a minőségellenőrző rendszer korszerűsítésével szemben.⁶⁶ Gyors megtérülést azok a gyártások ígérnek, melyek technológiája közismert, amelyek termékei nem igényelnek alapos piaci előkészítést, nem támasztanak különösebb képzési követelményt. A technológia, marketing és munkaerő szempontjából kevésbé igényes termék világpiacán viszonylag könnyű megjelenni, így a verseny is élesebb. A verseny leszorítja az árakat, ezért e piacokon – amint az újonnan iparosodott országokban látható – a siker feltételei kemények: alacsony bérszint, erős munkafegyelem, pontos költségkalkuláció, a termék és technológia gyors váltására való

⁶⁵ Bod (1977); Huszárné–Bod (1980)

⁶⁶ Bod (1981): Meditáció közkeletű iparpolitikai nézetekről

képesség (uo. 31. o.). Márpedig az olcsó bér, a gyors és fegyelmezett másolás, nagy megtakarítási hajlam: ezekre az erényekre és készségekre, hazánk viszonyai között, *európai civilizációs keretben* aligha lehet sikeres modernizációs stratégiát építeni.

Hasonlóan elfogadott tétellé vált, hogy adottságaink mellett cél a termékek *feldolgozottsági fokának* növelése. Kutatásaink viszont felhívták a figyelmet arra, hogy az 1970-es évek közepétől a világpiaci árányváltozások következtében a nyersanyagtól a csúcstechnikáig húzódó feldolgozottsági sorban a nyereségráták U-alakú görbe szerint alakulnak. A magyar feldolgozóipari kivitel zömét hagyományos ágazatok (kohászat, textil, háztartási cikk) közepes minőségű terméke adta; ezek nyereséghányada az U-görbe mélypontja körül található. Nem abban láttam tehát a bajt, hogy a gazdasági szerkezet a hazai nyersanyagok és a szovjet importtermékek feldolgozásával az U-görbén jobb felé mozdult el, hanem hogy *nem eléggé* (uo. 34. o.). Évtizedekkel később általános formában is megjelent ez a gondolat a fejlődéstudomány művelői és a fejlesztéspolitikai intézmények gondolkozásában, a *közepesen fejlett országok csapdája* /middle income trap/ néven.⁶⁷

Harmadsorban azt az akkor – és azóta is – közhelyes igazságnak számító nézetet kommentáltam, amely szerint *a gazdasági nyitottság kikényszeríti a világ gazdasági és műszaki főfolyamataihoz való alkalmazkodásunkat*. Természetesen igaz, hogy a nyitottság és az abból következő verseny kis országok esetében a szerkezeti változások erős hatótényezője. Ám a külső nyitottság az 1990 előtti évtizedekben a külkereskedelem bonyolult állami szabályozása és a devizasabályozás áttételével, azaz sok torzítással és hatékonyság-romlással valósult meg. Ezt a körülményt ismerte és tárgyalta a szakirodalom. Azzal kevésbé foglalkozott, hogy a világpiac nem általában „üzen”: egy cipőgyár az államosított rendszerben nem azért gyárt bizonyos modelleket, mert azokat a „világpiac keresi”, hanem mert a kereskedelem adott (állami) rendjében az illetékes külkereskedő, az üzemigazgató és néhány kulcsfontosságú ’stakeholder’ úgy dönt, ahogy dönt. A világitirányzatok követése tehát a technológusok, tervezők, pénzügyesek, minőségellenőrök, kereskedők tájékozottságától; a gazdasági szervezetek felépítésétől és

⁶⁷ World Bank (2008): Commission on Growth and Development: The Growth Report

hierarchizáltságától; a gazdasági funkciók (gyártás, pénzügyek, marketing) egymáshoz való viszonyától függ.

A külgazdasági nyitottságot ezért nem csak statisztikai, hanem kulturális jelenségként is javasoltam felfogni. Ahhoz, hogy a nemzetközi cserébe az U-görbén előnyösebben helyezkedjünk el, széles körben jobb általános tájékozódás, alaposabb nyelvtudás, a világ műszaki és piaci igényeinek jobb ismerete szükséges. Mindezt fontos kimondani, mert a „költségvetési szűk esztendők” alatt nagy a kísértés a rövid távon eredményt ígérő megoldások erőltetésére, rendre hátrébb sorolva a kutatást, az ismeretszerzésbe fektetett humán beruházást, a munkavégzés szellemi infrastruktúráját.

A feldolgozottsági fok vállalati szintű optimumának – és ezen keresztül az egész nemzetgazdaság átlagos hozzáadott-érték szerinti igényességi szintjének – meghatározásáról kimutatható, hogy e szint igen érzékeny a gazdaság kalkulációs rendjére. Minél bonyolultabb termelésről van szó, annál inkább függ a versenyképesség a ráfordítások és előnyök helyes számbavételétől. *A kalkuláció minősége pedig rendszerfüggő:* az államszocialista újraelosztó rendszerben nem érvényesül a rentabilitás elve, a szervezeti centralizáció rontja az értékmérés lehetőségeit. A gazdasági hatalom centralizálása tehát ütközik a munkamegosztás fejlesztésének szempontjaival, s minél magasabb az elérendő szint, annál nagyobb az ellentmondás (uo. 37. o.).

Mindezen tételek és az azokat alátámasztó empirikus és statisztikai elemzések helytálló voltát az akkor meghatározó közgazdasági és gazdaságpolitikai irányzatok nem vitatták. Érdemi reflexió azonban nem sok volt. Ennek okát a központosított irányítás képviselői esetében könnyű kitalálni, hiszen elemzésem szerint a nemzetközi gazdasági versenyben a centralizált szocialista hatalmi szervezet tartós hátrány forrása, s a lemaradás csak fokozódhat. Az már a fejlett világ nehéz, válságteli évtizedében is előre jelezhető volt, hogy az ún. „szocialista tábor” a továbbiakban sem tud szervesen beintegrálódni a világ gazdaságba – noha mind ennek nagypolitikai, katonapolitikai hatásait akkor csak sejteni lehetett.⁶⁸

⁶⁸ G. Márkus–Bod (1980): Korszakváltás és stratégia-keresés

A reformközgazdász irányzatnak a megreformált szocializmus csalódást keltően gyenge hatásfokához való viszonyulása összetett kérdés. Ha a politikai hatalomban nem is, a szakmai közvéleményben addigra meghatározóvá vált a reform-szocialista irányzat, mely a pozicionális küzdelem során a piaci mechanizmusok korlátairól és a piaci folyamatok esetleges árnyoldalairól nem szívesen vett tudomást. Mindebből idővel a *szabad piaci gondolat idealizálása*, és a *piacgazdaság erősen elvont, intézmény nélküli felfogása* alakult ki, mely a gazdaság működését haszon-maximalizáló stilizált szereplők közötti tranzakciókkal írja le. A közgazdaságtan ilyen elvont felfogása megkönnyíti annak oktatását és kultúrák közötti terjesztését. Hazai megjelenése a szovjet típusú politikai gazdaságtanhoz képest előrelépésnek tekinthető. Másrészt azzal, hogy reform-közgazdászok idealizált piaci modellben gondolkoztak, illúziókat is keltettek a piaci eljárások iránt. Emellett figyelmükön kívül maradt az állam gazdasági szerepvállalásának problematikája is: annak bármilyen felemlítésével a vitapartner könnyen megkaphatta részükről az „etatista” minősítést.

Mire a magyar közgazdaságtanban lényegében reformkonszenzus alakult ki a fenti fogalmak és nézőpontok körül, addig a nyugati közgazdaságtudomány jóval tovább lépett. Az 1980-as évek talán legjelentősebb közgazdasági fejleményei éppen a piacgazdaság intézményeivel kapcsolatosak, elegendő a *tulajdonjog* /property rights/, az *ügyleti* /tranzakciós/ *költségek*, a *megtámadható piacok* /contestable markets/ elméletére utalni. A gazdaságpolitikai gyakorlatban pedig a *széleskörű privatizáció*, a *tőkepiacok liberalizálása*, a *monopóliumok deregulálása*, a keynesi keresletszabályozásra adott válaszként a *kínálati gazdaságtan* megjelenése jellemezte az évtizedet. Nálunk a szakmai kihívást egyre kevésbé a központosított rendszerek megreformálhatóságának dilemmái és a rendszer keretein belül elvégezhető modernizálása jelenti. A kérdés hamarosan az, hogy mi jöhet, s minek kellene jönnie a rendszer ellehetetlenülése után. A sajátos magyar közgazdasági útkeresés és gazdaságpolitikai kísérletezés, ami a maga heterodoxiája miatt

bizonyos nemzetközi figyelmet kapott, átadja a helyét a rendszerváltozás problematikájának.⁶⁹

A politikai átmenetet megelőző fontos kutatási irányok egyike a magyar *vállalati viselkedés empirikus kutatása*, mely kiterjedt a vezetői döntési rendszerek, s különösen a tervezési (stratégiai) döntéshozatal elemzésére, az állami hatóságokkal és bankokkal folytatott szervezeti alkukra.⁷⁰ E vizsgálatokból leszűrhetőek voltak bizonyos vállalatelméleti következtetések, amelyről a következőkben szólok. Megkerülhetetlen téma bármely irányított gazdaságban, így természetesen az akkori magyar viszonyok között is az *állam–vállalat* kapcsolat vizsgálata. A téma fontossága engem is arra inspirált, hogy alaposabban beletekintsek az állam gazdasági szerepének elveibe és európai gyakorlatába.⁷¹ A vállalati fejlődés – és nem különben a nemzetközi versenyképesség – meghatározó környezeti tényezője az állam, még a fejlett piacgazdaságokban is, de különösen a peremhelyzetű gazdaságokban. Hamarosan megláthattuk, hogy az állam szerepe mennyire hangsúlyos a tervgazdaságok felbomló szakaszában és a piacgazdaságra való átmenetben.

A tervgazdaság felbomlási folyamatában hirtelen került elő a *gazdaság monetizálódása*, a gazdasági tranzakciók pénzügyi közvetítő-rendszerének ügye. Vizsgálataim az átmenetet megelőző és az azt kísérő intézményrendszer-fejlődésre, valamint a kis, nyitott országok monetáris politikájának néhány alkalmazási vonatkozására irányulnak. Megkerülhetetlen kérdés lett a *pénzügyi globalizáció* folyamata, s abban a magyar gazdaság helye.^{72/73}

⁶⁹ A megelőző évek kutatásai és tanulmányai (Bod, 1977, 1980, 1981, 1983. Állami vállalatok..., 1983: A szociáldemokrácia ... 1984) után magam is több irányba indultam, hogy a vállalkozások s a magyar gazdaság más meghatározó intézményeinek fejlődési perspektívájával kapcsolatos nagy kérdésekre kutatóként, egyetemi oktatóként, elemzőként, majd tanácsadói és döntéshozó minőségben megtaláljam a saját válaszaimat.

⁷⁰ Ennek a kutatási vonulatnak erős iskolája alakult ki az 1970-es évektől mindmáig *Varga György, Inzelt Annamária, Laki Mihály, Papanek Gábor, Lányi Kamilla, Voszka Éva* és mások munkássága révén.

⁷¹ Ennek szenteltem kandidátus disszertációm: *Állami tulajdon, állami intervenció a mai tőkés gazdaságban. Viták és kísérletek Nyugat-Európában*, Kandidátusi értekezés. 1-291.old.

⁷² Bod–Nagy (1988); Bod (1994): Monetary policy and exchange rate policy in Hungary

⁷³ Ennek a kérdéskörnek a feldolgozása, a szélesebb olvasókörre is tekintettel levő bemutatása motivált később a következő kötetek megírására: Bod (2011): A pénz világa... illetve Bod (2012): A pénzügyek alapjai.

A fenti kutatási területek egyik szoros összekötő módszertani eleme az, hogy mind a mikrogazdasági, mind a nemzetgazdasági szintű változásokat élő intézmények közötti kapcsolatok, cserék és tranzakciók összességként definiálom. Emiatt kutatásaim kiegészültek *intézményi közgazdaságtani és szervezetelméleti témákkal*, különösen a vállalaton belüli szervezeti érdekek, valamint a hatékony piacgazdasági működéshez szükséges értékrend, intézményi rend és etika kérdéseivel.

A vállalat és vállalkozás institucionális (rendszerfüggő) felfogása

A neoklasszikus közgazdaságtan és a standard vállalatgazdaságtan a vállalatot a gazdasági élet olyan alapegységének tekintette, mely leírható egy termelési függvénnyel és egy nyereség-maximalizáló célfüggvénnyel.⁷⁴ Mindez azért is figyelemreméltó, mert a *menedzseri vállalatelmélet* kialakulása (Burnham, Morris, Baumol, Galbraith) óta ismert, hogy a vállalatnak nem egyetlen célfüggvénye van, mivel a vállalatvezetők a tulajdonosaitól elkülönült célokat követnek. Coase munkái nyitottak utat a vállalatelmélet radikális felülvizsgálatához. Ő ugyanis a közgazdasági mainstream szokásos feltevései (nyereség-maximalizálás, szűkös erőforrások) alapján feltette a kérdést: mi szükség van egyáltalán vállalatra? Miért jön létre és miért marad fenn a vállalati szervezet? Valóban, elvileg minden gazdasági tevékenység ellátható lenne piaci cserék sorozataként, szervezeti keretek nélkül is. A válasz a *tranzakciós költségek* fogalmának bevezetésével adható meg. A neoklasszikus elmélet ugyanis a piaci cseréről szólva eltekint az információs költségektől, holott a valóságban a piaci cserék szerződéses formát öltenek; a szerződések előkészítése, megkötése, ellenőrzése és betartatása pedig mind költséggel jár. E ráfordítások alkotják a tranzakciós költségeket, melyek a célszerűen kialakított szervezetben kisebbek, mintha minden tranzakciót a piacon kellene lebonyolítani.

E termékeny megközelítés további leágazásokat tett lehetővé. Az intézményi (institucionális) vállalatelmélet újradefiniálta a vállalat mint gazdasági szervezet célszerű határait. Kimutatható, hogy a tranzakciós költségek csökkenése esetén a korábbinál kisebb szervezeti méretek lesznek versenyképesek; a számítástechnika elterjedése és a

⁷⁴ A vállalat az elemzés alapegységeként megtalálható volt a szovjet politikai gazdaságtanban is („osnovnoje ekonomiceszkoje zveno”), természetesen egészen más doktrinális alapon.

kisvállalati forradalom kibontakozása igazolta is e nézeteket. A *megbízó–megbízott* /principal–agent/ modell pedig arra keresett választ (lásd *Jensen és Meckling* munkásságát), hogy a tulajdonos /principal/ és a vállalatvezetői funkciókat betöltő megbízottja /agent/ milyen szerződési–ösztönzési–ellenőrzési mechanizmusokkal kapcsolható össze úgy, hogy a tulajdonosi érdek a leghatékonyabban érvényesüljön.

A közgazdaságtan ezen újabb irányzatai fényében meglepő, hogy nálunk milyen kevés szó esett az 1980-as évek gazdaságelméleti és gazdaságpolitikai irodalmában a *vállalatvezető sajátos motivációjáról*. Ez azért különös, mivel az 1968-as reform és az azt követő számos mechanizmus-módosítás a vagyontulajdonos (pártállam) és a vagyonkezelő (vállalati vezetés) közötti érdekegyeztető eljárások módosulásaként is leírható. Talán taktikai és ideológiai okai voltak annak, hogy nem bontakozott ki elméleti vita e témakörben. Az *ortodox* irányzat évtizedekig tagolatlan szocialisztikus társadalom- és gazdaságképet hirdetett; képviselőinek elég megpróbáltatás volt a népgazdasági, vállalati és egyéni érdek 1960-as években kifejtett hármását elfogadni, s nem kívántak a vezetők vállalaton belüli külön érdekeivel elméletileg foglalkozni. A *reformközgazdász* irányzat pedig nem óhajtotta vizsgálni a menedzseri motivációt: a vállalati vezetőt egyszerűen a gazdasági racionalitás hordozójának tüntette fel, szembeállítva a bürokratikus szocialista állam intézményével.⁷⁵

A valóság azonban egészen más képet mutatott. Ha az akkori fő gazdaságpolitikai irányzatok más-más okból eltekintettek a menedzseri probléma mély elemzésétől, mégis szociológiai és ipargazdasági munkák sora taglalta, hogy a vállalati felső vezető kör mind 1968 előtt, mind azután külön érdekeket követ. Plasztikusan mutatta be mindezt a vállalati középtávú tervezés gyakorlatát vizsgáló kiterjedt kutatásunk⁷⁶ és a nagyvállalati fejlődés esettanulmányos vizsgálata is.⁷⁷ A kutatások nemcsak azt erősítették meg, hogy a vállalati tervek – amelyek elvileg stratégiai időtávra, öt évre szóltak – keverten

⁷⁵ Amint ezt kimutattam a *Kovács J.–Dallago* szerkesztette kötetben 1990-ben megjelent írásomban: Bod (1990): The troublesome micro-macro link

⁷⁶ Bod (1986): A vállalati középtávú tervek... In: Papanek: A középtávú tervezés iparvállalatainknál. Bod (1986): A tervezési funkció a vállalati szervezetben, In: Papanek, i.m.

Bod–Demeter–Mohai–Nagy (1987): Az iparvállalati tervezés a 80-as évek közepén. .

⁷⁷ Bod (1986): Csúcstechnikát – hazai módon?

tartalmazzák a gazdasági és politikai hatóságok valamint a vállalati felső vezetés saját céljait, és éppen ezen alku-jelleg miatt odavész a stratégiai jelleg. Az is látszott, hogy a *vállalati felső vezetés* fogalma magába foglalja a vállalati pártvezetést (és kisebb részben a szakszervezetet is), és nem azonosítható a piacgazdaságban megszokott menedzser-fogalommal. A tervezési folyamat azonban így sem felesleges, mivel a tipikusan több telephelyes és elégtelenül integrált nagyvállalatot maga a tervezési folyamat bizonyos fokig koordinálja. Megállapításom szerint az államilag irányított gazdaság négy évtizede alatt a vállalati tervezés a stratégia–koordináció–ösztönzés funkció-hármasából lassan elmozdult az első és a második funkció irányába, és fokozatosan levetette a harmadik (belső ösztönzés) elemét (Bod, 1986, i.m.).

Mind a motivációkutatások, mind a köznapi megfigyelések megmutatták, hogy a vállalati felső vezetés saját céljai között előkelő helyen áll a növekedés. *Kornai János* A hiányban a tervgazdaságok mindenáron való növekedési hajlamát részben a vállalati vezetők motivációjára vezeti vissza, mint olyan tényezőre, amely egymagában is elégséges ahhoz, hogy az inputok iránti csaknem kielégíthetetlen keresletet létrehozza. Ezen implicit vállalatelmélet hatással volt a gazdaságpolitikára: a vállalat (vállalati vezetés) expanziójából és a szocialista gazdaság puha költségvetési korlátjából következik az ajánlás, hogy a vállalatokat pénzügyi nyomás alá kell helyezni, illetve a hazai és a KGST-piaci eladásokat korlátozni kell, s akkor majd a vállalatok hatékonyság-javulással és a tőkés piac felé való elmozdulással reagálnak.

A vállalati stratégiák felmérése azonban azt mutatta, hogy az 1970-es évek végétől a *tengődés és sodródás* éppoly gyakori, mint az *expanzió*. Ez nem kis vállalati körben mondott ellent annak a leírásnak, amelyet Kornai adott a „reform utáni szocialista vállalatról”, így indokoltnak látszott a kelet-európai rendszerek állami vállalatának újragondolása. Ehhez a szakirodalom újabb irányait /agency theory of firm/ figyelembe véve olyan fogalmi keretet ajánlottam, amely számol azzal, hogy

- formális és informális „tulajdonos” több és létezik /plural principals/: ágazati minisztérium, funkcionális minisztérium, pártvezetés, munkavállalók;

- a vállalati, az állami és a pártvezetés között személyi tényezőktől is függő, diffúz szociológiai kapcsolat létezik;
- a vállalat termelési függvényének tényleges értékeit illetően a vállalati felső vezetés javára információs aszimmetria áll fenn minden más szervezettel és szereplővel szemben;
- a vállalati felső vezetés nem a *nyereségességet* maximalizálja, ahogy a mikrogazdasági könyvek szokásosan felteszik, de nem is a menedzseri irodalomban elfogadott *méretnövekedést*, hanem a vállalati (vállalatvezetői) *autonómiát*.⁷⁸

A vizsgált magyar gyakorlatban egyetlen közvetlen tulajdonos híján a vállalati vezetés a céget *de facto* birtokolta, és óvakodott önként más szervezet irányítása alá kerülni. Igyekezett lazítani a tervbürokráciától való függésén, de nem szívesen tette ki magát a piaci erőknél sem. A piaci szocializmus szakaszában megmutatkozott, hogy a vállalati vezetés inkább lemond a növekedésről és a (rentábilis) beruházásokról is, csak a bank vagy az állami fejlesztéshez pénzt adó hivatal ne lásson bele a vállalati vezetés kártyáiba. Ez a magyarázata annak, hogy forrásszűke idején sem lehetett minden kölcsöntökét (pl. világbanki hitelt) kihelyezni. Ha viszont a szocialista vállalat már elvesztette autonómiáját (mert például állami támogatástól vagy az államilag menedzselt KGST-piactól meghatározó mértékben függ), akkor a lehetséges legtöbb bankhitelt igyekszik megszerezni, ami a 'moral hazard' később sokat tárgyalt jelenségének egyik korai megnyilvánulása hazai viszonyaink között. Így érthető meg, hogy miért húzódoztak jól prosperáló vállalatok a felkínált beruházási hitelek felvételétől, másfelől miért gyűlt fel annyi rossz banki adósság néhány tucat nagyvállalatnál (Bod, 1989, i.m.)

Tézisünk tehát: *a növekedés-maximalizálás, amit a hazai szakirodalom a reform utáni szocialista vállalat immanens jegyének feltételez, csupán sajátos alesete az általánosabb megfogalmazásnak, amely nem más, mint belsőleg is tagolt érdekű vállalatvezetés, autonómia-maximalizáló céllal.*⁷⁹

⁷⁸Bod (1989): A vállalat, a menedzser és a tulajdonos

⁷⁹Bod–Hall (1992): Towards an Autonomy Preference Theory of the East European Firm

Ezen elméleti megállapítások nem csupán jól magyarázzák a tényleges vállalati viselkedést; gazdaságpolitikai tartalmat is hordoznak. Egyfelől így világosabb, hogy a vállalatvezetői réteg – amely tehát a sajátos magyar viszonyok között nem azonosítható minden további nélkül a menedzser piacgazdaságban ismert típusával – miért bizonyult kétlelkűnek a piaci reformmal szemben: amíg a tervbürokráciától való függetlenedésről volt szó, addig támogatta a piacosítási intézkedéseket, de a piaci verseny erősödését és a valós tulajdonosi kontroll kiterjesztését ellenségesen fogadta. *A vállalatvezetői rétegnek tehát nem tulajdonítandó helytől és kortól független racionalitási, vállalkozói vagy más immanens érték. Nem lehet öncél a vezetői önállóság maximalizálása sem: a tényleges piacgazdaságban – és nem a szimulált, „szocialista piacgazdaság” viszonyai mellett – a menedzser nagyon is függ a tulajdonostól, a fogyasztótól és más „stake-holder”-ektől.*

Ennek a megállapításnak fennáll a relevanciája a rendszerváltozás utáni viszonyok állami vállalatai esetében is. A piacgazdaság körülményei között új elem, hogy a vállalatvezető tudása olyan termék, amelynek működő piaca van. A vezetői teljesítmény kifejezett piaci viszonyok között jobban mérhető: a fejlett piacgazdaságban léteznek a piaci és pénzügyi kockázatot mérséklő és megosztó intézmények (határidős tőzsdék, derivatív műveletek, portfólió-befektetések), amelyek jobban megítélhetővé teszik a vezetői munkát (Bod, 1989, i.m.).

Rendszerátmenet – tankönyvi elmélet nélkül

Megállapításaimat azonnal próba alá helyezték a rendszerváltozás évei. A szocialista rendszer gyors felbomlási szakaszában fellazult az állami kontroll a vállalati gazdálkodás felett a vállalati tanács (VT) intézményének bevezetésével, a hatósági felügyeletnek az arra alkalmatlan cégbíróshoz való telepítésével. A vállalati autonómia példátlan megnövekedése azonban – szemben az addig domináns közgazdasági nézetekkel – nem eredményezte a gazdasági racionalitás korlátlan érvényre jutását, a vállalatok expandálását. Ehelyett az következett be, amit előre jeleztem a működő piacgazdaság és a mi „fél-piacunk” egybevetésekor: *„Amott az üzleti sikertelenség először a tulajdonosokat érinti (hiszen esik a részvények árfolyama), majd ha a tulajdonosok úgy érzik, hogy a gyenge üzletmenetért a vállalatvezetés a felelős, akkor a menedzserek veszítik el állásukat.*

Még az is megeshet, hogy a dolgozókat az egész válság egzisztenciájukban nem is érinti; csak annyit tapasztalnak, hogy vállalatuk egy ideje más érdekeltséghez tartozik, és az új tulajdonosok új vezetőgarnitúrát hoztak. Nálunk ezzel szemben az a gyakoribb, hogy a vállalatokon belüli és kívüli okok kibogozhatatlan következményeként fellépő nehéz helyzetben elsőnek a dolgozóktól igyekeznek megválni, és ugyanaz a vezetés hosszú időn át 'menedzseli' a szervezet zsugorodását.”⁸⁰

A termelés 1989. évi stagnálása majd 1990–91-es váratlanul nagyfokú csökkenése a magyar gazdaságban – ma már látjuk – jórészt összhangban áll a csehszlovák vagy lengyel tranzíciós visszaesés mértékével.⁸¹ Sokan a magyar reformszocialista háttérrel simább átmenetet képzeltek el. Ezen évek gazdaságpolitikai tanulságaira később kitérünk. Előbb itt utalni kell arra, miként alakult a *vállalati vezetés–állam* kapcsolat a rendszerváltozás során.

Az akkor uralkodó közgazdaságtudományi irányzat döntően vagy a vállalatvezetés idealizált képével, vagy elvont (intézménynélküli) modellekkel dolgozott.⁸² Ezen irányzat hazai képviselői a rendszerváltozás során előálló *vállalatkezelési /corporate governance/* változatok közül többnyire a vállalati önállóság megtartását, illetve az azzal rokon „spontán privatizációt” támogatták, annak ellenére, hogy az a vállalati kör, ami akkor állami kontroll alatt *már*, piaci kontroll alatt *még* nem állt, a vagyonszerzés és folyamatos piacvesztés jegyeit mutatta, amint az előre látható volt. A spontán privatizáció – azaz a *de facto* birtoklásnak *de jure* tulajdonlássá változtatása – pedig fenntartotta volna azt a piacszerkezetet, amely a megelőző évtizedek mesterséges monopolteremtő gyakorlatából fejlődött ki (a piaci szerkezet jellemzőiről később szólunk). A vázolt ideológiai alapról kiindulva „visszaállamosítással” vádolták a zsákutcás vállalati tanácsi formát felszámoló és a piaci tranzakciós (készpénzes) privatizáció eljárását meghirdető új kormányzatot.⁸³

⁸⁰ Bod (1989). i.m .

⁸¹ Bod, in: Blejer–Coricelli (1997)

⁸² Ezért néha „monetarista” jelzővel illetik annak alapján, hogy gazdaság képe a pénzbeli tranzakciókra szűkül; ám ez pontatlan szóhasználat.

⁸³ Álláspontom kifejtését lásd: Bod (1989): Mit kezdjünk az állami tulajdonnal? Bod (1989): Az állam gazdasági hatalmának korlátozásáról; Bod (1990): Privatization in Hungary.

A bennfentes vállalati felső vezetést kedvezményező spontán privatizáció – etikai és politikai problémái mellett – nem garantálta volna a transzparens eljárások mellett remélt nemzetgazdasági előnyöket. Egy fontos érvre valóban támaszkodhatott: s ez az időtényező. Ha ugyanis

1. a hazai vállalkozó képesség és tőkeakkumuláció elégtelen mértékű,
2. a tőke- és pénzpiacok fejletlenek,
3. az állami irányítás pedig gyenge színvonalú,

akkor valóban megfontolandó, hogy idő és feltételek hiányában nem kell-e eltérni a nemzetközileg hatékonynak bizonyuló privatizációs technikáktól, vállalva az éppen hivatalban lévő vállalati vezetés (nomenklatura) előnyben részesítését – amint erre Oroszországban, Szlovákiában és máshol számos példa akad.

Mindhárom fenti privatizációs feltétel alapos figyelmet érdemel; ezt a gazdasági rendszer megváltozása lehetőségeinek korábbi – akkor még elméleti – latolgatása során magam is felismertem. E helyen az 1990-et megelőző sajátos magyar többszektorúságra, a kisvállalkozási formákra, a potenciális vállalkozói középosztály kialakulására vonatkozó vizsgálataimat foglalom röviden össze, míg az állam *gazdasági szerepvállalása* valamint a *pénzügyi közvetítő rendszer* témája külön kifejtést kíván.

Állami szerepvállalás a tervgazdaság felbomlása idején

A politikai rendszer hirtelen átalakulását megelőző években a magyar politikai vezetésnek választ kellett találnia a három érzékelt gondra: az ütemlassulásra, a nemzetközi versenyképesség meggyengülésére és a fogyasztói igények kielégítetlenségére. A politikusok olyan megoldást kerestek, amely nem érinti a rendszer alapjait. Így ismét csak kevert, belső logikai ellentmondásokat tartalmazó („heterodox”) válasz kíséreltet született 1982–89 között. Ennek egyik fő eleme: lazították a magánvállalkozások addigi korlátait, és bizonyos piacszerű formákat engedélyeztek az állami vállalati intézményen belül, összefoglalóan *kisvállalkozási formák* elnevezés alatt. A közgazdasági kutatás szempontjából annak a vonatkozásnak volt a legnagyobb jelentősége, hogy vajon ezen új formák felszabadítanak-e olyan hatékonyságnövelő

erőforrásokat, amelyek révén javul az egész gazdaság teljesítőképessége és versenyképessége, vagy csupán elodázzák a szocialista gazdasági intézményrendszer alapvető megváltozását.

A kormányzati várakozásokkal és a szakmai vélemények többségével szemben hamarosan megállapíthattuk, hogy *a kisvállalkozási formák nem idéztek elő alapvető változást sem növekedési, sem hatékonysági vonatkozásban*. Holott a kisméretű gazdasági egységek újbóli megjelenése roppant fontos volt a magyar gazdaságban. Az a szervezeti rendszer, amely hazánkban a tervgazdaság 1947–48-as kiépítésekor szovjet mintára létrejött, kezdettől fogva távol állt gazdaságunk adottságaitól, és nem felelt meg fejlettségi szintünknek. A mintául szolgáló szovjet-orosz gyakorlatra az 1930-as évek *Frederick Taylor* „tudományos üzemszervezés” irányzata hatott: ahhoz homogenizálták a közép-kelet-európai szintnél fejletlenebb hatalmas ország gazdasági intézményeit.⁸⁴ Míg ott az alacsony fejlettségi, szervezetségi szinten levő – gyakran prekapitalista – gazdasági tevékenységeket a Taylor nevéhez fűződő (részben közvetlen amerikai közvetítéssel átvett) szervezési tan valószínűleg „feléle” homogenizálta, addig a mi térségünket a szovjet szervezeti és szervezési import lefele húzta. Különösen nagy kárral járt Magyarországon az 1940-es évek második felének erőltetett iparosítása során a kor európai mércéjéhez közel álló *magyar pénzügyi kultúra* lerombolása, a pénzügyi közvetítőrendszer erőszakos kiiktatása, a „tervhitelek” rendszerének kialakítása.⁸⁵

A vállalkozási korlátok oldása, új kisvállalkozási formák megjelenése az 1980-as években elvileg radikális átalakuláshoz is vezethetett volna. A klasszikus magánszektor (azaz bejegyzett önfoglalkoztató és alkalmazottat foglalkoztató iparos, kereskedő, vállalkozó) azonban csak lassan terjedt az évtized első felében: 1980 és 1985 között az önfoglalkoztatottak száma 12 %-kal, a nyugdíj mellett vállalkozóké 40 %-kal, az állami főmunka megtartása mellett vállalkozóké viszont már 66 %-kal nőtt. Az adatok nem tanúskodtak vállalkozási forradalomról; hiánygazdaságban nagyobb vállalkozói aktivitást

⁸⁴ Erről részletesen írtam Bod (1987): On the Scope and Organizational Fabric of the State Sector in Hungary. Yearbook of East-European Economics, Vol.12.

⁸⁵ Bod (1995): A piacgazdaság pénzügyi intézményrendszerének kialakítása

remélhettük volna.⁸⁶ Nem csak a vállalkozói kedv viszonylagos gyengesége figyelemreméltó, hanem az is, hogy az új formákon belül az állami szektorral szimbiózisban élő „munkaidő utáni” vállalkozás (azaz az egzisztenciális önállósodást és tőke befektetését nem igénylő forma) bizonyult a legdinamikusabbnak. A jelenség magyarázható az engedményt nyújtó politikai rendszer iránti *bizalom* hiányával, az adózási és pénzügyi bürokráciával, de a vállalkozói készségek és képességek korlátos jellegével is.

A magyar (általában: a reformszocialista) viszonyok között a kiegészítő szektorok és a második gazdaság létrejöttét, működési méretét és jellemzőit nem ugyanazok a gazdasági tényezők magyarázzák, mint a piacgazdaságokban, hanem elsősorban az „első gazdaság” diszfunkciói. Ezért bár üdvözölhettük a változások irányát, ki kellett mondani: mindez csak a privatizáció pótléka.⁸⁷ A következtetés csak az lehetett, hogy a gazdaság szektorális arányainak radikális átalakítására, azaz valódi magánosításra van szükség; a termékpiacok megteremtését követnie kell a tényezők (a tőke, munkaerő, föld, deviza) piacai létrejöttének (uo. 28. o.).

Abban a politikai kontextusban a tényezőpiacok szükségességét kimondó javaslatok radikálisnak számítottak, noha az ajánlás valójában csupán a piacgazdaság ismert és bevált intézményi rendjének átvételét (helyreállítását), a nyereségetvő árutermelés közgazdasági alapjainak megteremtését célozta. Az indoklásban utalhattam arra a statisztikai tényre, mi szerint a kisvállalkozási reform nemzetgazdasági hatékonysága gyengének bizonyult, miközben önkizsákmányoló jellege miatt további társadalmi gondok forrása lett. A szocialista szektorral szimbiózisban élő, „hibrid” vállalkozások esetén a lehetséges gazdaságdinamizáló hatást nagyrészt lerontja két nemzetgazdasági veszteség. Egyfelől: amikor a kisvállalkozások révén munkaerő áramlik át a tőkehiányos magán- és félmagán szektorba a nagy tőkehányadú (alacsony kapacitás-kihasználású) állami szektorból, akkor a gazdaság fő szektorát alkotó állami szervezetekben tovább romlik a munka/tőke arány. Másrészt a vállalkozói kör a tőkehiány következtében

⁸⁶ Bod (1987): Nouvelles interactions entre le privé et le public

⁸⁷ Az ide vonatkozó megállapításokat lásd: Naor–Bod (1986): Socialist Entrepreneurship in Hungary; és Bod (1987): Proxies for Privatisation: Some Lessons.

alacsony termelékenységtől szenved – ez a jellemző sajnos két évtized múlva is elmondható a KKV-szektorról.⁸⁸

A helytelen erőforrás-allokációból származó veszteségek felszámolását a magánszektor terjedelmére vonatkozó politikai-ideológiai tiltások felszámolásától, a szabad tőkeáramlástól, a forint konvertibilissé tételétől, a tényleges privatizálástól, a külföldi tőke beengedésétől lehetett várni.⁸⁹ Az pedig már egy új gazdasági-társadalmi rendszer.

A vállalat–állam kapcsolat átmeneti rendszerekben

Az aggregált makromodellekben a modellező megteheti, hogy stilizált vállalat fogalommal dolgozik; egy szektorba sűríti a háztartásokat, a jövedelemtermelő nyereségérdekelte vállalati kört, egy harmadikba az adóztató államot, és így írja le a gazdaság mozgásait. A modern nemzetgazdaságok azonban mind vegyesgazdaságok, egymás mellett létező szektorokkal, beleértve az állami tulajdonú szektort. Emellett az állam szabályoz, jövedelmet csoportosít át, fenntartja a szerződéses és jogi rendet, hazai és nemzetközi koordinációs teendőket lát el. Az állami funkciók köre akkor is széles, ha szabadpiacról van szó, de értelemszerűen még kiterjedtebb a fejlesztő /developmental/ állam, hadigazdaság és különösen a központi irányítású gazdaság esetén.⁹⁰ Az utóbbi közé tartozott a rendszerváltozás előtti magyar gazdaság is.

Az 1990 előtti gazdasági viszonyaink tanulmányozását nagyban megnehezítette – és a külföldi elemzők következtetéseit gyakran tévútra juttatta – az a körülmény, hogy a közgazdaságtan számos alapfogalma (pl. maga a vállalat, az állam) csak nagy tartalmi megszorítással alkalmazható nem-piaci gazdaságban. Így például a vállalat szervezeti határait a hatóság, nem pedig a gazdasági racionalitás jelölte ki; a vállalat funkcióit – például a külkereskedést vagy a kutatást és fejlesztést – az éppen érvényes felsőbb politika hol a vállalatnál hagyta, hol máshova telepítette. A tervgazdaság kezdetben el sem ismerte a tényleges vállalati önállóság fogalmát. Reformált formájában elvileg az

⁸⁸ Bod (1987): On the Scope and Organizational Fabric

⁸⁹ Bod (1989): Deregulation and Institution Building

⁹⁰ Lásd pl. Árvai László (1990): Előzésekben – A gyorsan iparosodó dél-kelet-ázsiai országok sikereinek és ritka kudarcainak okai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

egyszerű újratermelés körében meghagyta a vállalatnál a gazdálkodási önállóságot, a bővítés terén megosztva azt a vállalat és az állam (kormányzat) között.

A valóságban ez sem így működött. Egyfelől esetünkben a kormányzat nem a polgári demokrácia államigazgatását jelentette, hanem a pártállam egyik (nem stratégiai) adminisztratív szintjét. Másrészt éppen empirikus kutatásaink mutatták be, hogy az ún. állami döntések sokaságát a vállalati vezetőréteg, különösen a nagy politikai súlyú cégek vezetősége kezdeményezte. Az 1968-at követően indított 185 nagyberuházás elemzése azt tárta fel, hogy az állami fejlesztési pénzek döntő része az energetikába és az alapanyag-gyártásba jutott, jóllehet a hivatalos gazdaságpolitika ez időszakban a feldolgozóipar fejlesztését hangsúlyozta.⁹¹ A kor nemzetközi irányával ellentétesen az állami beruházások ráfordításainak és a vállalatnak minősített beruházásokhoz nyújtott állami támogatásoknak legnagyobb része a vizsgált időszakban az energetikába, alapanyagiparba ment, az idő haladtával egyre nagyobb arányban. Azt is megállapíthattuk, hogy az „állami jelző elfedte azt a tényt, hogy a fejlesztési javaslatok, műszaki-gazdasági kalkulációk az érintett vállalatoktól, iparági tervezőintézetektől és az ágazati minisztériumoktól jutottak fel a központi döntéshozókhoz.”⁹²

* * *

De vajon miként működik az állami szektor más országokban? Létezik-e egyáltalán sikeres állami vállalat, van-e tere az aktív állami iparpolitikának? E kérdések vizsgálata az 1980-as években arra is szolgált, hogy a hazai gyakorlat kritikáját tisztábban, világosabb közgazdasági fogalomrendszerrel adhassam meg.

A vállalat–állam viszony és a piacgazdaságon belüli állami vállalati szektor elemzéséhez az 1980-as évtized nyugat-európai fejlődése különösen gazdag példatárat nyújtott, mivel rövid államosítási hullámra (pl. Franciaországban) és kiterjedt privatizációs folyamatra (pl. Nagy-Britanniában) egyaránt sor került. A megmaradt állami vállalati szektorban megjelentek a modern vezetési technikák – mindinkább amerikai hatásra. A Közös Piac

⁹¹ Bod (1988): Van-e jó állami struktúrapolitika?

⁹² Bod, Péter Ákos (1990): The troublesome micro-macro link in an economy with national planning: Hungary.

szigorodó versenyszabályai miatt (is) visszaszorult az állami dotálás, miközben megerősödött a közszektoron belüli „gazdasági alkotmányosság”.⁹³

Az akkori magyar gyakorlattól eltérően azonban a nyugat-európai gazdaságok úgy voltak vegyesgazdaságok, hogy az üzleti élet szabályait és a vállalati kultúrát a magánszektor dominálta, mégpedig egyre inkább a *globalizációs folyamat* keretében. Továbbá a polgári demokrácia kormányzata a parlamenti és sajtónyilvánosság keretei között, jogállami intézményrend részeként működik. Emiatt ugyan kézenfekvőek voltak azon fejlesztési javaslataink, melyek szerint szűkíteni kell az állam közvetlen gazdasági (főként termelési, beruházási) tevékenységét, a megmaradt körben pedig világossá kell tenni a felelősség mértékét; professzionális államigazgatásra van szükség, fejlesztendő az elmaradott pénzügyi intézményrendszer, de azt is jól lehetett látni, hogy a gazdasági intézményrendszer mögött (fölött) demokratikus államrendnek kell állnia.⁹⁴ Hazánkban akkor ezek a javaslatok beleütköztek az akkori társadalmi-gazdasági rendszer korlátaiba.⁹⁵

Magát az átmenetben levő társadalmi-gazdasági rendszert és annak államát nem könnyű elemezni, mint ahogy a fél-állami, irányított gazdaság valós teljesítményeit és képességeit sem volt egyszerű bekalibrálni, amint azt a szovjet típusú rendszerek gazdasági erejét rendre felülbecsülő nyugati elemzések megmutatták a rendszerváltozás legelső szakaszában. A megreformált tervgazdaság kifejeletlen és belső ellentmondásokkal teli árutermelő alrendszere („a piac”) láthatóan sok hibával működött. A magyar közgazdasági irodalom egy része a gyenge hatásfokot gazdagpolitikai hibáknak vagy a nem kellő irányítási rendszernek („mechanizmusnak”) tudta be, noha akkorra már a piac hibáinak /market failures/ fogalma beépült a modern gazdaságtan szótárába. A piaci

⁹³ Bod (1983): Állami vállalatok a nyugat-európai gazdaságokban. .

⁹⁴ Bod (1988): Van-e jó állami struktúrapolitika; Bod (1990): The troublesome micro-macro link

⁹⁵ A modern vegyesgazdaságok tanulmányozása azzal a hozammal is járt, hogy a piacgazdasági viszonyok között is tartósan fennmaradó kormányzati funkciók közgazdasági indokolását végig lehetett gondolni. A külső (externális) hatások, a közjavak (public goods) fogalmát, vagy a közösségi döntés (public choice) főbb tételeit elvileg ismerhette a hazai szakirodalom, de 1986-os a kandidátusi disszertációm alapján készült könyvem – *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban, 1987* – oktatási hasznát és szemléletformáló hatását növelte az a tény, hogy az élő európai gyakorlaton mutatta be az újabb fogalmakat.

hibák eseteiből azonban nem vezethető le közvetlen gazdaságpolitikai ajánlás az állam szerepére, az állami intervenció terjedelmére és formáira nézve. Mert hiába tudni pl. a közjavak esetében azt, hogy a piaci erők nem képesek optimális mértékben szavatolni ezen javak termelését; vagy hogy a természetes monopólium esetén a szabályozatlan magántulajdon nem szül optimális megoldást; mindebből nem következik, hogy a közjavakat állami vállalatnak kellene előállítania, vagy a természetes monopóliumot állami monopóliumként kellene működtetni.

E kérdésekre a maga válaszait a *közösségi gazdaságtan* /public economics/ adja meg. A magyar viszonyok között különös, hogy bár a szocialista tervgazdaságnak mind reformálatlan, mind reformált formájában velejárója az igen széles közszektor, a közösségi gazdaságtan hosszú ideig nem vált az elfogadott és kellő szinten művelt, oktatott fő irányzatok részévé, ahogy ezt szóvá tettem 1985-ben írt elemzésemben (Bod, 1985). A nyugat-európai gyakorlat áttekintése megmutatta, hogy mind a tiszta szabadpiac, mind a tiszta állami erőforrás-elosztó mechanizmus olyan logikai konstrukció, amely nem ad magyarázatot a vegyesgazdaságok „vegyességére”. Európában a második világháború óta egymás mellett létezett az osztrák, francia vegyesgazdaság a maga jelentős állami vállalati szektorával, a német szociális piacgazdaság, amely a nagyvállalatot államiként sem kedvelte, vagy a holland, dán gazdaság, amelyben alig található állami vállalat. A tényleges szektorarányok nem magyarázhatók meg az illető ország politikai hagyományai és fennálló politikai erőviszonyai nélkül. Ezért az állami szektorral kapcsolatos kutatásaimat ki kellett terjeszteni a főbb társadalompolitikai irányzatok vizsgálatára, így mind a szociáldemokrata, mind a liberális-konzervatív politikai és gazdasági felfogásokra és a rájuk épülő kormányzati gyakorlatra.

Az 1970-es és 1980-as évek európai fejleményeinek elemzéséből kiviláglik: *a mai európai viszonyok között az állam közvetlen szerepvállalásának van „technikai minimuma”, ami alá akkor sem süllyednek a mutatószámok, ha éppen erősen konzervatív kormányzat veszi át a korábbi szocialista vagy szociáldemokrata kormány helyét; másfelől viszont szociáldemokrata politikai hegemonia esetén sem mutatható ki általános*

*mintaként az állam közvetlen (termelési, tulajdoni) szerepvállalásának növekedése.*⁹⁶ Az 1970-es évek végéig az állami vállalati szektor terjedelmét, az állami szabályozás intenzitását nem övezte éles vita – leszámítva a brit esetet, ahol a korábban egymást váltó Konzervatív és Labour kormányok hol privatizáltak, hol pedig visszaállamosítottak. A polémia az 1980-as években éleződött ki, majd dőlt el.

Az állam közvetlen gazdasági funkciói visszaszorításának meghirdetése valójában jórészt két külső ok miatt következett be. Az egyik az *újonnan iparosodó* – főként ázsiai – gazdaságok felől érkező piaci verseny, amely a nyugat-európai versenyszektorokban (szén, acél, autóipar, hajógyártás, elektronika) okozott válságot. A másik inkább a *fejlett világban* belüli fejlemény: az 1970-es évektől a tőkeáramlás korlátainak fokozatos feloldása és ezáltal a *globális tőkepiacok* létrejötte volt. A globalizálódásba nem illett bele a hagyományos állami (nemzeti) vállalati forma: versenyviszonyok között a nemzeti keretek közé szorított állami vállalat hátrányt szenved, s ha egy szektorban meghatározó a nacionalizált cégek aránya, akkor ott tartós ágazati válság következhet be.⁹⁷ A világméretű kereskedelmi verseny az 1970-es évek közepétől leginkább éppen azokat az ipari szektorokat sújtotta Európában, amelyeket az állami cégek jelenléte jellemezte.

A válság megritkította az állásokat (főleg a kékgallérosakét), ami elsősorban a hagyományos szociáldemokrata szavazóbázist érintette, elősegítve azt, hogy az 1980-as évek során a de-etatizáló gazdasági közfelfogás és a konzervatív gazdasági politika korszaka jöjjön el. A konzervatív szabadelvű gazdasági felfogásban nincs sok helye az állami vállalatnak, az aktív iparpolitikának, a struktúrapolitikának. Azonban még a kis, nyitott gazdaságok állama sem fogadhatja el az „éjjeliőr” szerepet, és nem mondhat le a társadalmi egyensúly fenntartását célzó beavatkozásairól a szociálpolitika és a termelés „társadalmi struktúrája” terén. A liberális állam még a termelésben is csak látszólag hagyja magára a gazdasági tényezőket, legfeljebb – mint például a dán esetben – nem

⁹⁶ Bod (1983): A szociáldemokrácia és az állami szektor

⁹⁷ Az angol és francia szóhasználatban a „nacionalizálás”, nem pedig az „államosítás” szó szerepel, utalva arra, hogy a nacionalizált vállalatnak a nemzetgazdaság érdekeit kell szolgálnia, szemben a nemzetközi piacokban kalkuláló magáncéggel és a külföldi tulajdonú vállalattal. Bod (1983): A szociáldemokrácia és az állami szektor.

kormányszinten, hanem a szakszervezetek, gyáriparos-szervezetek és kormánybizottságok szervezetközi alkui során oldják fel az ellentéteket.⁹⁸

A reformszocialista heterodoxia vége – és mi jön utána?

Mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a kornak megfelelő hatékonyságú és nemzetközileg versenyképes gazdaság a 20. század végének Európájában csak többpárti rendszerű, demokratikus állam keretei között létezhet, a magántulajdon meghatározó túlsúlya mellett. Ez üzenet volt Magyarország, s a régióbeli többi sorstárs nemzet számára. A rendszer megváltoztatására 1989–1990 során megadatott az esély.

Hazánkban az új politikai mozgalmak keretei között meginduló alkotmányozó munka értelemszerűen kiterjedt az állam gazdasági hatalmát korlátozó rendszerbeli változásokra is. A javaslatok abból indultak ki, hogy a rendszerváltozás küszöbén az örökölt berendezkedés lényegesen eltért a számunkra történelmi referenciaként szolgáló modern nemzetállamokétól. Az egyik sajátosság az *állami költségvetés terjedelme*. A fejlettségben a hatvanas években hozzánk mérhető *Írország* vagy *Spanyolország* költségvetési kiadásainak és bevételeinek szintje a GDP mintegy 30 %-át tették ki, majd a nyolcvanas évek elején jutottak el a 30–40 %-os sávba. Ezzel szemben az állami költségvetés relatív terjedelme Magyarországon az 1980-as évek végén (a GDP 60 %-a) az igen gazdag *jóléti államok* (Svédország, Hollandia) szintjével vethető össze.⁹⁹

További torzulás – mint minden államszocialista országban – az *állami tulajdon túlsúlya* a nemzeti össztermék létrehozásában. Míg a *nagy közszektorú vegyesgazdaságokban* (Ausztria, Olaszország, Franciaország) az állami cégek a GDP termeléséhez és a foglalkoztatáshoz 10–20 %-kal járultak hozzá az 1980-as évtizedben, addig a rendszerváltozás előtti Magyarországon kétharmados hányad jutott az állami vállalatokra, miközben a szövetkezeti szektor is erős állami jelleget hordozott. Az állami szektor a legnagyobb munkaadó, beruházó, vásároló és eladó volt – ennek versenykorlátozó és hatékonyságrontó következményével.

⁹⁸ Bod (1984): A liberális iparpolitika dilemmái

⁹⁹ Bod (1989): Az állam gazdasági hatalmának korlátozásáról

A harmadik sajátosság: a hatalmi jogosítványok alapján az újraelosztó államot és a tulajdonosi államot egy és ugyanazon (párt-)állami intézményrendszer testesítette meg. Így a gazdasági hatalomnak olyan koncentrációja jött létre, amely a demokratikus államokban békeidőben ismeretlen (uo. 93–94. o.).

A magyar viszonyok között – a megelőző évek gazdasági reformjai, sőt bizonyos fókig éppen a *szimulált verseny* következményeinek elvonással–dotációval való kezelése miatt – 1989-ben a költségvetési kiadások 13 %-át tették ki a vállalati támogatások, amelyek részben az állam tulajdonosi funkcióihoz kötődtek.¹⁰⁰ De az állam olyan tulajdonos, mely az idáig nem viselkedett valódi gazdaként: tőkéje után nem követelt meg osztalékot, tolerálta az állami vagyon rossz hatásfokú hasznosítását, vonakodva tett csak lépéseket a veszteséges vagyonhasználat felszámolására. Az állam és vállalata költségvetési kapcsolatát bonyolult, nem-törvényi úton szabályozták. Ezért javaslatunk az volt, hogy a rendszer megváltozásának részeként világosan el kell választani a *közhatalmi* államot és a *tulajdonos* államot (miközben mindkettő terjedelmét vissza kell szorítani).

Az állami tulajdon kezelését sorozatosan reformálták a magyar államszocializmus évtizedeiben, mégis alapvető kifogásaink voltak a rendszerváltozást közvetlenül megelőzően hozott jogi szabályozással is. A szakmában jórészt progresszívnek tartott 1988-as *átalakulási törvény* révén a közösségi vagyont képező állami vállalati tulajdon felett a vállalati felső vezetés – a vállalat élén *éppen akkor ott található* vezetés – a tényleges tulajdonosét megközelítő jogokat szerezhett, a társadalmi ellenőrizhetőség és felelősség ezzel arányos foka nélkül. A reformközgazdász körökben javasolt ún. vagyonkezelő központok szintén tisztázatlan jogállású intézmények lettek volna. Mindezek helyett az állami vagyon magánosítását és ideiglenes kezelését olyan *vagyonalapra* javasoltam bízni, amely az államigazgatástól lehetőség szerint elkülönülten végzi munkáját „*értelmes törvények alapján a parlament, a pártok és a sajtó ellenőrzése mellett*”.¹⁰¹

¹⁰⁰ Majd már a piaczgazdaságra való áttérve, 1993-ban, mindössze 5 % lett a hányad.

¹⁰¹ Bod (1989): Mit kezdjünk az állami tulajdonnal?

Közhelynek számít, hogy félmegoldásokkal nem mehet végbe jól a tulajdonosváltás. Mégis érdemes felidézni azt, hogy 1989/90 tájt a szocialista reformidőszakból még éltek olyan konstrukciók, amelyek a terv és a piac között mintegy „harmadik utat” képviseltek: ilyen volt a *vállalati tanács*.¹⁰²

A piacgazdaság jogi kereteinek kialakítása politikai fordulatot követelt. A többpárti szabad parlamenti választások belső és nemzetközi feltételei hirtelen teremtdtek meg 1989 során. Történelmi idővel mérve gyorsan szűnt meg a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) elnevezésű kereskedelmi blokk. A politikai átmenet gyorsaságát és a KGST közös szándékkal történő megszüntetését később – politikailag motivált – kritika is érte. Holott a Szovjetunió, majd a FÁK ill. Oroszország, mely a kis közép-kelet-európai országok legnagyobb kereskedelmi partnere volt, 1990–91 során döntően belső okokból, a társadalmi modell csődjének részeként termelési, kereskedelmi és fizetési válságba jutott. Más szóval arra a történelmietlen kérdésre, hogy „mi lett volna, ha még egy ideig fenntartják az államközi megállapodásokon nyugvó és nem konvertálható devizában lebonyolított külkereskedelmet”, a válasz: minden bizonnyal még a ténylegesen megvalósulónál is nagyobb átállási veszteség, némileg később.

Egy vonatkozásban azonban találó az időhiány megfigyelése. A magyar (s általában a térségbeli) közgazdasági-gazdaságpolitikai gondolkozás váratlanul került szembe vadonatúj helyzetekkel. 1988 elején még abból a feltevésből indult ki kutatóintézeti ajánlásunk, hogy a magángazdaság és polgári demokrácia politikai rendszere hosszú évek alatt valósul meg. Ezért akkor csak azt lehetett kimondani, hogy az „indirekt gazdaságirányítás” rendszere nem vált be, és minden lehetséges lépést meg kell tenni az

¹⁰² „Csupán négy éve (1985), hogy egy nagyszabású reformlépéssel leválasztották az állami tulajdont – no nem a pártról, hanem – az ágazati minisztériumról: gyors kampánnyal az iparvállalatok nagy részénél vállalati tanácsokat alakítottak. Persze hogy nem való az ágazati minisztérium tulajdonosnak: a szakbürokrácia képtelen vagyban, megtérülésben gondolkodni, és látóköre nem terjed túl ágazata határain. A vállalati tanács-kampány azonban a felületes és felesleges álreformok iskolapéldájaként vonul be a gazdaságtörténelembe. Most valami hasonló veszély fenyeget, miközben az egész átalakulási koncepció közgazdasági vitája nem történt meg, és nincs kidolgozva az állami vállalatról szóló törvény módosítása” – kellett kimondani 1989 nyarán (i.m. 24. o.).

áru- és tényezőpiacok összekapcsolt rendjének (azaz a piacgazdaságnak) a kialakítására. Javaslatunk az árak, külkereskedelem, bérek és árfolyam liberalizálását; monopolelleses fellépést és kisvállalkozás-ösztönzést; a válságágazatok (acél, szén, bizonyos mezőgazdasági tömegkultúrák) állami eszközöket is igénylő átszervezését tartalmazták.¹⁰³

Már akkor szembe kellett nézni azzal, hogy a költségvetési kiadások igen nagy részét jóléti célú költségek teszik ki. Fontosnak tartottuk azonban megemlíteni, hogy *a „szocialista gondoskodó állam” nem a svéd jóléti állammal vagy akár az angolszász „welfare state”-tel rokon, sokkal inkább a bismarcki eredetű gondoskodó állammal. E különbségtétel lényeges, mivel analógiák alapján többen „koraszülött jóléti állam” néven utalnak a szocializmusból örökölt sajátos újraelosztó rendszerre, holott más e rendszer genezise, és más módon kell átalakítani, mint a fejlett államoknak saját rendszereiket.*

Azt is megállapíthattuk, hogy *sikertelennek bizonyult az a mechanizmus-koncepció, amelyre az 1979 utáni restrikciós szakasz épült* (uo. 17–18. o.). E kérdésre érdemes külön is kitérni, mert a mai napig vissza-visszaköszön a médiában a vád, hogy évtizedek óta „monetáris restrikció” folyik az országban, és az az oka mindenféle gazdasági bajainknak. E kritikák egyik gyengesége a pontatlan, laza szóhasználat. 1979 után több megszorító, keresletkorlátozó kampányt indítottak; az intézkedések általában nem jártak a monetáris aggregátumok szűkítésével, és inkább az árszint növekedéséhez vezettek. Ezen állami intervenciókra tehát nem alkalmaznám a „monetáris restrikció” fogalmát.

Akkori kritikánk arra a hibás tervhivatali-pénzügyminisztériumi szillogizmusra irányult, mely szerint:

- ha a vállalatokban erős növekedési kényszer él, és
- sikerült szigorú tervszerű keretek közé szorítani a belföldi piaci keresletet, valamint a KGST-forgalmat,
- akkor a növekedési törekvés a tőkés kivitel növekedésében ölt testet (uo. 17.o.)

¹⁰³ Bod–Nagy Z. (1988). A piacorientált gazdaságpolitika

Amint vállalatelméleti és gazdaságszerkezeti elemzéseinkből előre meg lehetett jósolni, *a monopolhelyzetek sokasága, a verseny hiánya, az elégtelen monetizálás viszonyai között már maga a pénzügyi restriktió sem valósult meg – hiszen az infláció 1988–89-ben fékezhetetlennek látszó módon nekilódult –, és a remélt exportnövekedés sem vált valóra.* Már más körülmények között, de az 1995 tavaszán meghirdetett stabilizációs kormányprogram („Bokros-csomag”) is részben ezt a régi pénzügy-apparátusi logikát kívánta alkalmazni, ezúttal persze már a KGST nélkül: ha a belső piacot (a szándékok szerint főként a lakossági és állami fogyasztást) kellő mértékben visszafogják, akkor a növekedési energiák az export irányába fordulnak, és így exportvezérelt gazdasági növekedés áll elő. Ezzel szemben szűk monetáris szemszögből sem járt a remélt eredménnyel a kísérlet, hiszen a fogyasztói és a termelői árak emelkedési üteme 1995–96 során jóval a megelőző évek szintje fölé nőtt; az export ugyan bővült, de a korábbi beruházási fellendülés megtört, a gazdaság két évig stagnált.

Ezzel azonban az időben túlságosan előrefutottunk. Az 1980-as évek végén az akkori stabilizációs, restriktós politika elemzésénél két olyan tényezőt mutattunk fel, mely magyarázatul szolgált az alkalmazott gazdaságpolitika eredménytelenségére: az egyik a gazdaság nagyfokú *monopolizáltsága*, a másik a működőképes *pénzügyi közvetítőrendszer hiánya*.

Ismeretes módon az ötvenes években vonult be az adminisztratív irányítás szótárába a „profiltisztaság”, amelynek piacgazdasági megfelelője a *monopólium*, valamint az „egysátozás értékesítés”, ami más néven *monopszónia*. E torz szervezeti rendszer lényegében változatlanul életben maradt az 1960-1970-es években is, ami egyik oka lett az „új mechanizmus” viszonylagos eredménytelenségének: lettek ugyan termékpiacok, de azokat kezdettől fogva kisszámú ipari és kereskedelmi vállalat uralta.

Piacszerkezeti kutatásaink a feldolgozóiparra mint a világgazdasági versenynek leginkább kitett ágazatra irányultak.¹⁰⁴ Gondolati keretül az ipari szervezetelmélet /industrial organization/ *Bain* nevéhez fűződő *struktúra–viselkedés–teljesítmény*

¹⁰⁴ Berta–Bod–Nagy (1990): A monopólium és a versenypiac között

/structure-conduct-performance/ paradigmája szolgált.¹⁰⁵ Eszerint a piac akkor járul hozzá leginkább a társadalmi jóléthez, ha nagyszámú eladó és vevő áll egymással szemben. A „tisztá verseny” állapotában árelfogadó vállalatok versenyeznek; az adott piacon működő vállalatok számának csökkenése – azaz a vállalatok relatív méretének növekedése – eltávolodást jelent a tiszta versenytől, s közeledést az oligopolista, majd monopolista állapothoz. A monopolizált piacokon a vállalatok rendszerint a szokásosnál nagyobb nyereségrátával működnek, s ezáltal megkárosítják a fogyasztót, eltorzítják a piaci viszonyokat, kényelmes helyzetük következtében hajlamosak elhanyagolni a műszaki fejlesztést.

Ez a leírás sajnos eléggé jellemző a reform előtti és utáni magyar gazdaságra is. 1988-as adataink alapján a megvizsgált 458 feldolgozóipari termék piacának 29 %-a volt monopolizált, 36 %-át domináns termelő jellemezte (a gyártó nincs egyedül, de piaci részesedése meghaladja az 50 %-ot), jelentős még az oligopol szerkezetű piac, míg igazi versenyhelyzetet a termékeknek mindössze két százaléka esetén találtunk (uo. 678–679.o.). A monopolpiacok aránya gyakorlatilag azonos 1980-ban és 1988-ban. Ezen idő alatt a piaci koncentrációt nem tudta mérsékelni a hagyományos magánszektor vagy a sajátos reform-szocialista „második gazdaság”; egyedül az *import* arányának növekedése oldott valamelyest a túlzott koncentrációt. Sem az 1980-as évek végének vegyesvállalat-alapításai, sem az 1988–89-es „spontán privatizációk” nem változtattak lényegesen a helyzeten: az új cégek jelentős része éppen azt a szervezeti keretet kívánta tartósítani, amely a gazdasági erőfölényt, a domináns piaci részesedést vagy akár a monopol-helyzetet addig is lehetővé tette (uo. 685.o.).

Utólag nehéz rekonstruálni, hogy a gazdaság korabeli irányítói miért hagyták kialakulni, majd rögzülni a súlyosan monopolizált szerkezetet az 1960-as években, amikor a szervezeti határok megállapítása és módosítása – a vállalati önállóság koncepciója előtti időszakban – államigazgatási kompetencia volt. E torz szerkezet az 1970-es évektől, a kikényszerített és felemás világgazdasági nyitást követően végig teher volt az országon, hiszen a „nagy” magyar vállalatok a legtöbb esetben jelentéktelen külpiazi súlyt

¹⁰⁵ Bain (1959): Industrial organization.

képviseltek, miközben a hazai domináns helyzetükben megengedhették maguknak a fejlesztés és a piackutatás elhanyagolását. Később, a vállalati önállóságot hirdető időszakban már megnehezült a gazdaság vállalatszerkezetének módosítása, és mint az adataink mutatták, lényegében megmerevedett a szerkezet az 1980-as évtizedben.

A többi volt szocialista országhoz képest is centralizáltabb szervezeti rend súlyos teherként nehezedett azután a rendszerváltozásra a magánosítás és a nemzetközi nyitás időszakában: a nagyméretű ipari, agrár és kereskedelmi vállalatoknál privatizációs megoldásként leginkább csak a *külföldinek való eladás* maradt, hiszen nem is létezett elégséges lakossági megtakarítás nagyméretű vállalatok felvásárlására. Mivel a *tőzsde* csak az új korszakban jöhetett újra létre (1990 nyarán), az első időszakokban nem állt rendelkezésre a tőkepiaci csatorna fő privatizációs megoldásként. A következmények máig kihatnak a magyar piacgazdaságban.

Állam átmenetben – Magyarország 1990-ben

Az elégtelen verseny, a kínálati oldal gyengesége a szocialista tervgazdaság modelljéből következik. De e modellen belül is voltak különbségek: a magyar gazdaságban más térségbeli országhoz képest (Jugoszláviát kivéve) korábban indult meg a vállalkozások pénzügyi intézményrendszerének kiépítése. A reálgazdasági működéssel foglalkozó kutatásaink érthetően bővültek ki idővel a gazdaság *monetizáltságának* vizsgálatára.

Az 1968 után működtetett *indirekt vállalatirányítási rendszer* nyelvezete alapvetően *pénzügyi* volt, és Jugoszlávia mellett elvben a magyar gazdaság jutott el legtovább a pénzügyi reformok terén. Az adatok szerint azonban az előrehaladás csak részleges és formai volt, holott hazánk a pénzkultúra terén már a megelőző évszázadban a kornak megfelelő szintre emelkedett. A kibocsátott kötvények, részvények, záloglevelek értéke például a 20. század elején a nemzeti vagyon egyharmadára rúgott: ehhez képest az 1987-es évben az értékpapírok összértéke az újratermelhető nemzeti vagyon 3 ezrelékét tette ki.¹⁰⁶ Az 1986–87-ben – az akkori politikai viszonyok között művi úton, az IMF/VB

¹⁰⁶ Az 1980-as évek végének átmeneti viszonyai között még a tényleges pénzügyi viszonyok feltérképezése is komoly feladat volt, hiszen kialakulatlan volt az intézményrendszer, hiányoztak a rendszeres nyilvános

hitelek egyik előfeltételként – létrehozott *kereskedelmi bankok* egészségtelenül oligopolisztikus szerkezetet alkottak. A gazdaság monetizáltsága alacsony szintű volt: az 1980-as évek végén a vállalati vagyoni állományának csak egynolcadát finanszírozta banki hitel. A lakosság *megtakarítási rátája* a rendszerváltozást megelőzően igen alacsony értéken állt: a háztartások jövedelmében mérve 1980-ban 4.2 %, 1985-ben 6.5 % (majd 1991-ben 15.2 %); a GDP-hez mérve 1980-ban 2.3 %, 1985-ben 3.7 % (1991-ben 8.8 %). 1990 előtt a gazdaság különféle szektorait, tevékenységeit és szereplőit nem integrálták kellően a pénzfolyamatok: e ténytet tükrözte a pénzek „megpántlikázása” kifejezés, a belföldi forint, devizaforint, transferrubel, konvertibilis deviza megkülönböztetés.

Ahhoz viszont, hogy a monetáris változók, például az egyensúlyi kamatlábak és devizaárfolyamok kialakulhassanak, s e változók a gazdaság működésének – valamint a modern állami gazdaságpolitikának – szerves részévé váljanak, átfogó intézményi fejlesztésnek kell megvalósulnia. Egyebek mellett a fizetési fegyelem kikényszerítését, a felszámolási eljárás alkalmazását, az állami folyó és beruházási támogatások mérséklését, a piaci verseny erősödését, valamint a vállalati vezetés feletti tényleges tulajdonosi kontrollt említettük (uo. 26. o.).

Mindezen intézményi változások nélkül a magyar gazdaság nem válhatott volna elégségesen monetizált (azaz pénz-)gazdasággá; megmaradt volna fél-piaci vagy kvázi-piaci termelési rendszernek. A politikai rendszerváltozás azonban 1989-ben felgyorsult, és hamarosan elvezetett a szabad választásokig. Az 1990-ben megalakult többpárti kormány gazdasági és törvényalkotási programja pedig egyértelműen elkötelezte magát a piacgazdasági átmenet mellett. Azt követően az Európa-megállapodások aláírása, majd az uniós tagság elnyerése, a WTO- és OECD-tagság kijelölte gazdasági rendszerünk legfőbb intézményi jellemzőit és princípiumait.

statisztikák. Az akkor meginduló hitelintézeti és tőkepiaci kutatások fő intézménye a Pénzügykutató Intézet lett, de folytak elméleti és elemző munkák máshol is, lásd: Bod P. Á.–Mohai Gy.–Nagy Z. (1987).

A rendszerváltozás következtében nagy átalakuláson ment át az állam, s ezen belül főképpen a központi kormányzat gazdasági szerepvállalása, gazdasági hatalma. Amint visszatekintésemben összegeztem: *a parlamenti demokráciára való áttérést követően a rendszerváltoztató állam hatalmi jogosítványai leszűkülnek. Nem is csak a megelőző, tervgazdasági rendszer (párt-)állami jogosítványaival összevetve mondható ez ki, hanem számos fejlett piacgazdaság államának viszonylatában is.*¹⁰⁷ Ezt a megállapítást nem tagadja az a másik, mely szerint *a gazdasági rendszerváltozás állama gazdasági funkciókkal túlterhelt intézmény.* A politikai változás üteme ugyanis gyorsabb, mint a gazdasági rendszer változásáé, így az állam hatalomgyakorló eszköztárának lebontása előbb és határozottabban következik be, mint az állammal szembeni gazdasági és szociális igények visszaszorulása. Nem csak a szubjektív igényekről, a lakossági elvárásokról van szó. A piacukat veszítő nagy „szocialista” vállalatok és a tőkehiányos állami bankok válságát valóban nem lehet hatalmas nemzetgazdasági veszteségek veszélye nélkül egyszerűen ráhagyni a „piacra”, amely egyébként is még csak születőben van. Többletterhet ró az államra a magánosítás feladata is, mely – szemben bizonyos ideológiai tévhitekkel – elképzelhetetlen az állam aktív közreműködése nélkül.

Végül: a piacgazdaságra való átmenet – különösen súlyosan eladósodott országok, mint hazánk vagy Lengyelország esetén – erős külgazdasági meghatározottságok között zajlik. Noha valamennyi európai országról elmondható a kormányzati játéktér fokozatos szűkülése, döntési jogoknak nemzetközi intézményekhez való átkerülése, de a rendszerváltó országok kormányait az uniós csatlakozási folyamat különösen szűk döntési pályára állította (i.m. 21. o.). Következésképpen a nemzetállam gazdasági szerepvállalása – kis, nyitott, peremhelyzetű országok esetében – csak a világméretű pénzügyi, kereskedelmi, információs és kulturális folyamatok ismeretében értelmezhető.

A gazdasági kormányzás a gazdasági rendszerváltozás során

A rendszerváltozás egyidejűleg változtatott meg három rendszerelemet: *a makrogazdasági viszonyokat, a gazdasági intézményrendszert és a gazdasági szerkezetet.* Az 1990-es évek elején szerteágazó vita folyt arról, hogy a gazdasági rendszert egyetlen

¹⁰⁷ Bod (1995): Esszé a gazdasági hatalomról

„csomag” részeként kell-e s lehet-e átalakítani; vagy az átmenetnek is van-e „átmenete”. Az első nézet követői az ún. *sokk-terápiát* képviselték, a másik felfogás a *fokozatos* (graduális) nevet kapta.¹⁰⁸

E vita lényegében anélkül halt el, hogy tanulságai beépülhettek volna a gazdasági gyakorlatba.¹⁰⁹ A sokk versus gradualizmus dilemmát két fejlemény zárta le. Az egyik az, hogy függetlenül az illető országban uralkodó gazdaságpolitikai felfogástól, *valamennyi rendszerváltó gazdaság sokkszerű visszaesést volt kénytelen elszenvedni*: a leginkább fejlett „visegrádi” országokban az átmenet megkezdésétől a válság mélypontjáig számított kumulatív GDP-zsugorodás csaknem 20 %-ra tehető, a volt Szovjetunió és a Balkán országaiban a kumulált visszaesés általában a 20–50 %-os tartományba sorolható (Bod, 1995). Emiatt a gyakorlati gazdaságpolitika számára a pénzügyi stabilizálás, a rendszerváltozás irányítása és a transzformációs válság kezelése együttesen jelentett feladatot.

A másik tanulság az volt, hogy nemcsak a gazdasági stabilizálás feladatát nem lehet megkerülni, de a gazdaság intézményeinek és reálszerkezetének átalakításával járó teendőket sem, ám az intézményépítés időigényes feladat. A sokkterápiás megoldás alapvetően az első kérdésre irányul: radikális, egyszeri kiigazítást javasol az infláció megállítása és az árárányok helyrehozatala szándékával. Nem foglalkozik azonos részletezettséggel az intézmények létrehozásának feladataival, a szerkezeti reformot pedig hajlamos a piaci erők szabad működésének körébe utalni. Kormányzati pozícióban viszont nem lehet elhárítani a piacgazdaság intézményi és jogi rendszere megteremtésével kapcsolatos feladatokat; rangsorolni és ütemezni kell a teendőket a döntésméletből ismert „korlátozott racionalitás” értelmében; a szerkezeti átalakulásból az államszervezetre háramló feladatokat el kell látni.

¹⁰⁸ A fokozatosság versus radikalizmus vitáját kommentálja Csaba László) A szovjetológiától az új intézményi közgazdaságtanig c. cikkében, utalva arra, hogy a térségünkben a fokozatosságon gyakran a változások elszabotálásának technikáját, a régóta megérett intézkedések opportunistá halogatását értik, és így válhatott önértékké a radikalizmus(Csaba 2009. Nézeteimnek Balcerowicz-ével és Klaus-ével való összevetését lásd: Blejer–Coricelli (1995): The Making of Economic Reform in Eastern Europe

¹⁰⁹ A vitát átfogóan elemezte Roland (2000)

Az átmenet előrehaladtával megmutatkozott, hogy a fenti feladat-hármas időigénye eltérő. Az egyszeri – pontosabban: egyszerinek szánt – stabilizálás átfogó „csomagját” a *lengyel*, a *csehszlovák* vagy az *orosz* tapasztalatok szerint fél-egy év alatt elő lehet készíteni és be lehet vezetni. (De bizonyos tanácsadói és média-nézetekkel ellentétben nem lehetséges ennél rövidebb idő, például 100 nap alatt értelmes pénzügyi reformot megvalósítani.) A két további feladatkör teendőinek időigénye viszont más léptéken mérendő. A jogi, törvényi keretek kialakítása parlamentáris viszonyok között éveket vesz igénybe, a jogi intézmények „beüzemelése” pedig még tovább tart. Hasonlóan hosszú időt igényel a megelőző korszakból örökölt reálszerkezetek átalakítása, pl. az ipar és a kommunális szektor túlzott energiaigényességének visszaszorítása, a környezetszennyezés következményeinek felszámolása.

A kelet-közép-európai átmenetre nem volt gazdasági recept, de a pénzügyi rendszer kiépítésének és a liberalizálás menetének lett idővel szakirodalma.¹¹⁰ A gazdasági fejlődés elmélete /development economics/ és a fejlődő világ tapasztalatai alapján tudható, hogy a megfelelő sorrend az, ha a gazdaság általános liberalizálását megelőzi a széles alapon nyugvó adóbeszedési rendszer kiépítése, a költségvetési deficit felszámolása s a bankrendszer felszabadítása a kvázi fiskális feladatok ellátása alól, a bankfelügyelet intézményeinek létrehozása (i.m. 1123. o.).

A magyar piacgazdasági átalakulás azonban nem követhette a logikailag helytálló utat. Az árszabályozás már a rendszerváltozás előtt megszűnt a termékek 70 százalékára nézve. 1987-ben a kétszintű bankrendszer helyreállítása anélkül ment végbe, hogy léteztek volna az autonóm monetáris politika intézményei, lettek volna hatékony bankfelügyeleti és ellenőrzési intézmények. A bankokat tehát az intézményteremtés logikai sorrendjének megsértésével hozták létre, mely körülményből később számos veszteség származott.

¹¹⁰ Lásd pl. McKinnon R. I. (1991): The Order of Economic Liberalization. Financial Control in the Transition to the Market Economy; Dewatripont & Roland (1992): The Virtues of Graduation and Legitimacy in the Transition to a Market Economy.

A kínálati oldal gyengesége mellett bevezetett hirtelen liberalizálás nem meglepő módon az infláció megugrásában nyilvánult meg az 1980-as évek végén. A liberalizálást visszafordítani nem lehetett, továbbvitele ütemét tekintve az új kormány 1990 után a fokozatos kiterjesztés útját követte. Bár a térségben – jórészt külső befolyásra – „radikalitási verseny” indult meg, abba szerencsére nem ment bele a magyar kormány.¹¹¹

Tranzíciós válság és (mindig egyedi) válságkezelés

A meglevő és az új vállalkozások számára az átállás évei súlyos törésekkel jártak hazánkban. Ez a jelenség általános a térségben, s részben az új intézményrendszer kialakulásának időigényével függ össze. Eltérően a tervgazdaságtól, *a piacgazdaságot nem lehet bevezetni*. A szerződéses viszonyok létrejöttéhez jogi keretek, speciális gazdasági intézmények és szervezetek szükségesek, továbbá olyan immateriális tényezők, mint a piac elemi erkölcsi normáinak és viselkedési szabályainak széleskörű elfogadottsága.

A vállalkozások az átmenet során azonnal a gyorsuló infláció és a piacvesztés okozta gondokba ütköztek, amelyekhez a fizetési fegyelem gyengülése társult. A fejlesztést és a profilváltást nem segítette a hitelpiac. Az MNB-ből művi úton leválasztott kereskedelmi bankokat kezdetben nem szabályozták tiszta törvények. A tőke megfelelésre, nagyhitelekre, belső hitelekre vonatkozó bankfelügyeleti rendelkezések ugyan léteztek, de kellő ellenőrizhetőség nélkül. Ily módon – lényegében az 1991-es pénzügyi törvény bevezetéséig – a bankok olyan szabadságot (szabadosságot) élveztek, amit a fejlett piacgazdaságú országok nem engedhetnek meg maguknak.¹¹²

Amint a pénzügyi törvény, a számviteli törvény, felszámolási és csődtörvény életbe lépett, azonnal számos pénzügyi intézményről derült ki, hogy tőkéjét már elvesztette, az örökölt vagy újonnan képződött rossz és kétes hitelállományra nem képezett elégséges kockázati céltartalékot. Az ezt követő korrekciós folyamat részeként szigorodott a hitelkihelyezés odaítélése, szélesre nyílt a kamatrés az átlagos betéti és hitelkamatok között, és tartósan

¹¹¹ Bod (1993): Előzmények és következmények

¹¹² Bod (1995): A piacgazdaság pénzügyi intézményrendszerének kifejlődése

magas reálkamatokkal kellett számolnia a hitelfelvevőknek. A magyar gazdaság közel került a *hitelezés leállása* /credit crunch/ állapotához; még jó bonitású ügyfél is nehezen jutott banki forráshoz.

A vállalkozások finanszírozása szempontjából sajátosan nehéz helyzet jött létre annak következtében, hogy a fogyasztói árindexszel mért inflációs ütemhez képest a termelői árak emelkedési üteme 1992-től jelentősen elmaradt. Míg a fogyasztói árak éves növekedési indexe 1991-ben 35 % volt, majd 1992-re 23 %-ra, azt követően 20 %-ra, illetve 1994 végéig 17–18 % körülire mérséklődött, az ipari termelői árak növekedése hamarosan 10 % körülire csökkent. A két inflációs index közötti mintegy 10 százalékpontos rés azt is jelentette, hogy az a betéti kamatszint, amely a fogyasztói árak növekedésével mérve enyhe pozitív reálkamatokat eredményezett, az árait csak mérsékelt ütemben emelni képes termelőt a hitelezés során 15–20 %-os nagyságú reálkammattal sújtotta.¹¹³

A magyar bankrendszer 1991–1992-ben szembesült tőkehelyzetének, követelésállománya minőségének realitásaival. A felelőtlen hitelezést, részrehajlást, sőt visszaélést is lehetővé tevő szabályozatlan évek után hirtelen megváltozott a banki viselkedés. 1992-ben a magyar bankok vállalati hitelállományának nominális értéke gyakorlatilag nem nőtt a megelőző évhez képest, azaz reálértékben jelentősen csökkent. Időközben az inflációs ütem mérséklődése megkezdődött, de a bankok hosszú ideig késlekedtek üzletpolitikájuk felülvizsgálatával: 1992 során a legtöbb pénzüintézet folytatta a magas kamatozású betétek gyűjtését, amelyeket csak még magasabb kamatszint mellett tudtak (volna) kihelyezni. A banki költséggazdálkodás akkori szintje és a jegybanki kötelező tartalékolásból fakadó költségek mellett ez az üzletpolitika is hozzájárult ahhoz, hogy a hazai tulajdonú bankok korábbi nyeresége hirtelen eltűnt (i.m.58–59. o.).

A bankok addigi nyeresége részben a hitelpiac oligopolizált jellegéből következett, részben inflációs látszatnyereség volt. 1991 előtt a számviteli előírások lehetővé tették a megrendült ügyfelek be nem fizetett kamatainak bevételként való elszámolását; a

¹¹³Bod (1994): Monetary Policy and Exchange Rate Policy in Hungary during the Years of Transition

pénzügyintézetek addig nem kényszerültek arra, hogy kihelyezéseiket bankszerűen minősítsék, és be nem hajtható követeléseiket veszteséggként leírják. 1992 és 1994 között az inflációs ütem lassulni kezdett, így a banki nyereségesség inflációs komponensei meggyengültek. A tényleges helyzet ismeretében az állam, amely akkor még a bankok legfőbb tulajdonosa volt, amely felelős a pénzügyi egyensúlyért – a jegybankkal együtt –, az állami tulajdonú bankok nagy részét a *bank- és adóskonszolidáció* keretében feltőkésítette.¹¹⁴

A privatizációra váró, sőt akár a már magánosított vállalatok gazdasági teljesítményhiánya hívja fel a figyelmet a corporate governance, azaz a vállalat vezetését, tulajdonosát, a szabályozó hatóságokat és az illető szervezettel kapcsolatban álló intézményeket átfogó irányítási struktúra minőségének fontosságára. Nem elég piaci alapra helyezni a vállalkozást, nem elég magántulajdonba adni ahhoz, hogy kellő hatékonysággal, a társadalmi jólétet növelve működjön a vállalat: megfelelő társadalmi közegbe kell kerülnie. E közeg jellemzőit rögzíti a 'corporate governance' fogalma.

* * *

A magyar gazdaság állapotát és a rendszerváltoztató kormányok működését erősen meghatározta az a körülmény, hogy Magyarország olyan jelentős külső adóssággal lépett be a rendszerváltozás szakaszába, amellyel a Világbank osztályozása szerinti „súlyosan eladósodott” kategóriába került.¹¹⁵

Bizonyos időpontokban a lehetséges stratégiai opciók száma fenyegetően leszűkül. Ilyen helyzet állt elő közvetlenül az 1990-es – első – szabad választások előtt. 1989-ben nekilódult a költségvetési hiány növekedése, gyorsan romlott a fizetési mérleg (részben a

¹¹⁴ Bod (1994): A piacgazdaságra való átmenet – magyar perspektívából. ICL Európai Bankárkonferencia; Bod (1994): Stabilization of the Hungarian Economy and the Conditions for Sustainable Growth, Financial Times „Financial Policy and Transition” konferencia, Budapest

¹¹⁵ Számos elemzésem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy ebben a helyzetben milyen stratégiát érdemes követnie a magyar gazdaságnak: Bod, (1992): A magyar gazdasági rendszerváltás finanszírozásáról, Bod (1992): Transition to a Market Economy in Hungary; Bod (1995): A magyar gazdaság tökehiányáról – „Van kiút” konferencia.

politikai népszerűséget növelő turisztikai könnyítések miatt), a rövid távú betéteket pedig a bolgár fizetéseképtelenség bejelentésének és a szovjet bankok fizetési zavarainak hírére visszavonták az MNB-ből. A közelgő politikai váltás hatására a hivatalban lévő kormány a Parlamentben nyilvánosságra hozta a külső adósságállomány kozmetikázatlan összegét, ami felfedte az évekre visszanyúló adathamisítást. Az IMF-fel kialakított viszony súlyosan megromlott, s mivel a készenléti hitelmegállapodás időszakát is érintette a „misreporting”, 1990. március elején 150 millió SDR-t egy összegben vissza kellett fizetni, és még a kimenő kormány új, szigorú feltételeket vállaló IMF-megállapodást kötött 1990 márciusában.¹¹⁶

Az 1990 áprilisában megalakuló új kormány gazdaságpolitikai mozgástere roppant beszűkült, egyáltalán a nemzetközi fizetéseképtelenség megőrzése is kétséges lett. A számítások azonban azt mutatták, hogy

- ha az első években nincs jelentős külkereskedelmi mérleghiány;
- ha a nemzetközi szervezetekkel megállapodásra lehet jutni;
- ha a privatizáció és közvetlen beruházások révén tartós működőtőke beáramlás következik be,

akkor elkerülhető a lengyel, jugoszláv, bolgár típusú fizetéseképtelenség. Amennyiben be kellett volna jelenteni az átütemezési szándékot, akkor hazánk teljes bizonyossággal kimaradt volna a külföldi működőtőke jelentős beáramlásából, és sokat elvesztett volna induló helyzetünk vélt vagy valós előnyeiből. Amint a *lengyel* eset mutatja, az átütemezési tárgyalások nagyfokú nemzetközi szimpátia, politikai jóakarat és IMF támogatás ellenére is 3-4 évig elhúzódhatnak, s ez idő alatt számottevő külföldi befektetésre nem kerül sor.

Akár az átütemezés/adósságkönnyítés kérését választja egy kormány, akár a fizetési képesség fenntartását tűzi ki célul, a nemzetközi pénzügyi szervezeteket nem lehet megkerülni. 1990 márciusában létrejött egy újabb készenléti megállapodás az IMF-fel, amihez a még hivatalban levő kormány az árak további liberalizálását, a támogatások leépítését, a költségvetés egyensúlyba hozatalát vállalta. A teljesítés már az Antall-

¹¹⁶ Az események taglalását lásd pl. Bod (1992): A magyar gazdasági rendszerváltás finanszírozása

kormányra maradt. A visszaszerzett bizalom alapján 1991 és 1993 között egy új, hároméves (ún. kibővített) hitelmegállapodást lehetett kötni, ami előfeltétele volt további világbanki fejlesztési hiteleknek, sőt az Európai Közösség (EK, majd EU) fizetésimérleg-támogató hiteleinek is.

A fizetőképesség fenntartásának stratégiája akkor ígér tartós megoldást a finanszírozás problémáira, ha az átállási sokk után a gazdaság növekedésnek indul, exportképessége gyorsabban bővül, mint az adósság tömege. Ezen az úton az örökölt és az átállás során esetlegesen képződő adósságot ki lehet nőni. A stratégia megvalósításáért felelős személyek és intézmények (így az MNB) számára ezért nem csak az adósságmenedzselés lett a feladat, hanem a fenntartható gazdasági növekedés feltételeihez való hozzájárulás is. Ha ugyanis stagnáló vagy csökkenő nemzeti jövedelmi szinten sikerül csak megteremteni a makrogazdasági egyensúlyt, akkor a folyamatos adósságterhek rövid időn belül aláássák azt, és értelmetlenné válik a pontos fizetéssel járó nemzetgazdasági áldozat.¹¹⁷ Ezek a megfontolások 2010 után is érvényesek a magyar gazdaságra.

A vállalatokhoz és a bankokhoz a külső és belső államadósság kezelésének és az infláció-ellenes gazdasági politikának a terheit a monetáris politika közvetíti. E politika költségei a vállalkozások finanszírozását kétségkívül nagymértékben megdrágítják. Ugyanakkor a nemzetközi fizetőképesség megőrzése megóvjá az egész gazdasági életet egy olyan rendkívüli pénzügyi állapottól, ami a rendszerváltozásból adódó elkerülhetetlen sokkokat még inkább felerősítette volna. A konszolidált viszonyok fenntartása továbbá azzal a közvetlen előnnyel is járt, hogy az ország nemzetközi kockázati besorolása a rendszerváltozás legnehezebb első néhány évében – a GDP nagyfokú visszaesése ellenére – tűrhető szinten állt.¹¹⁸

¹¹⁷ Bod (1993): A monetáris politika helye a válságellenes gazdaságpolitikában; Bod (1994): Stabilization of the Hungarian Economy

¹¹⁸ A Moody's és a S&P által adott szuverén kockázati besorolás a befektetőknek ajánlott kategória-szinttől egy fokozattal maradt el (BB+), japán hitelminősítő BBB besorolásban részesítette a magyar állam kockázatát. Összehasonlításként: 2012-ben immár EU tagállamként, két évtizedes piacgazdasági fejlődés után a magyar kockázati besorolás ennél rosszabb (BB, illetve BB+) lett.

A szuverén kockázat mértéke nemcsak az állam és a jegybank külső hitelfelvételénél és kötvény-kibocsátásánál számít. Az ország minden gazdasági szereplőjének számolni kell azzal, hogy a külföldi kölcsönnyújtó – ha egyáltalán hajlandó hitelezni – a cég kockázatához hozzáadja az országgkockázatot is.¹¹⁹

* * *

A gazdasági versenyképesség tényezői között említendők a társadalmi-gazdasági rendszer azon vonatkozásai, amelyek a formális modellekben általában nem szerepelnek, de az intézményi befektetők és országelemzők értékelésében megjelennek: az *állam mint versenyképesség-formáló intézmény*, valamint az ország *általános erkölcsi állapota*.

E nehezen mérhető tényezőknek a gazdasági növekedésre, fejlődésre gyakorolt hatásával ma már igen alapos elméleti és kvantitatív szakirodalom foglalkozik (Acemoglu etc), de a rendszerváltozási folyamat kezdetén a gyakorlati gazdaságpolitikai munka során korán szembesültünk a hagyományosan „puha” gazdasági-társadalmi tényezők kritikus fontosságával. Valójában a morál és a piacgazdaság sikerességének kapcsolódásairól korábban is értesülhattünk, akár az *Adam Smith* által definiált munkamegosztással kapcsolatosan. Amint a „Nemzetek jólétében” írja, a jól irányított társadalomban a *munkamegosztás* révén áll elő az egyetemes jólét. *Durkheim* pedig az *organikus szolidaritás* fogalmába foglalta a szerződéses és erkölcsi rendet, amelyet a fejlett társadalmakban minden zavaró hatástól meg kell védeni. Ez a védelmi feladat nem csak az állam ügye: nem elegendő, hogy a közhatalom felvigyázza a szerződéses kötelezettségek betartását, az is szükséges, hogy azokat nagy átlagban spontán betartsák. A szakirodalomból tudható: a gazdasági sikereket felmutató országokra a társadalmi bizalom magasabb szintje jellemző, a fejlett piacgazdaságokban a jog, a szerződés, a gazdasági racionalitás és kalkuláció szükséges, de nem elégséges feltételei a stabilitásnak

¹¹⁹ Bod (1995): A magyar gazdaság tőkehiányáról

és jólétnek; a társadalomban jelen kell lennie a kölcsönösség normarendszerének, a közösség (intézményei) iránti bizalom bizonyos mértékének.¹²⁰

A szerződéses, jogi és bizalmi tényezők befolyásolják a gazdaságok tranzakciós költségeit. Ezeket azonban – történelmi példák szerint – nehezebb mérsékelni, mint a közvetlen termelési költségeket. A globális folyamatban a tőke és a technológia igen mozgékonyvá vált, ami az ipari tevékenységek nemzetközi lokációjában meg is mutatkozik. A tranzakciós költségekre érzékeny üzleti tevékenységeket viszont körülményesebb exportálni, e piacokra nehezebb feljutni, amint azt a banki, biztosítási, kereskedelmi központok (London, Frankfurt, Amszterdam, Milánó) szerepének stabilitása mutatja (i.m. 571.o.).

A tranzakciós költségeket mind vállalati, mind nemzetgazdasági szinten mérsékli a megbízható, szavatartó ethosz (lásd *Max Weber* leírásában a kapitalizmus szellemét, a protestáns etikát). Szavatartóbb vállalkozók esetén – *ceteris paribus* – kisebb a bankok hitelezési vesztesége és emiatt kockázati tartalékképzése is, így olcsóbb a hitel; megbízható beszállítók esetén az összeszerelő üzem ráállhat a just-in-time rendszerre. *A szocializmus mint gazdasági rendszer éppen a tranzakciós költségek, és nem annyira a közvetlen ráfordítások terén bizonyul különösen versenyképtelennek:* a beszállító például nem szállít időre, így a végső termelő a társadalmi tőke nagy hányadát köti le input-készletekben, amelyek egy részére talán sosem lesz szüksége.

Az állami intézményrendszer erkölcsi állapota szintén érinti a költség szintet. A jogszerűség, kiszámíthatóság és korrupciómentesség mérsékli a tranzakciós költségeket (i.m. 574. o.).

A rendszerváltozás első éveiben szerzett tapasztalatok megerősítették a közgazdaságtan intézményi vonatkozások kutatójának intuitív alapon megfogalmazott következtetését: *a*

¹²⁰Erről a rendszerváltozás első éveiben szerzett erőteljes élmények alapján magam is írtam: (Bod 1996). A téma egy ideig kívül esett a gazdaságelméleti fősodor érdeklődésén, ám fokozatosan bekerült a gazdasági növekedés bizonyított intézményi előfeltételei közé. A magyar irodalomban különösen sokat publikált hasonló ügyekről Györffy Dóra.

tervgazdasági rendszer szétesésének és a piacgazdaság kialakításának időszakában a bizalmatlanságon és individualizmuson alapuló magyar késő-kádári attitűd komoly hátrány. A második gazdaság proto-vállalkozásai nem erősíthették meg a Max Weber-i értelemben vett piacgazdasági értékeket.¹²¹ Pedig a gazdasági élet értékrendje valamint a tágon vett állam (kormány, helyi önkormányzat, fél-állami intézmények) minősége determinálhatja a társadalmi modell megválasztását. Ha a társadalom elfogadja az adóelkerülést mint normát, és így a közjavak (oktatás, infrastruktúra, közbiztonság, igazságszolgáltatás) finanszírozására csak egyre rosszabb szinten képes a központi és helyi hatóság, akkor Magyarország elkanyarodik az európai modellektől a mediterrán-balkáni modell és a latin-amerikai országok sikertelen alcsoportjai irányába.¹²²

* * *

A magyar reformszocialista korszakból származó gazdaság- és társadalomszerkezeti örökség megítélésében ma is nagyok a felfogásbeli különbségek. Míg a térség keményvonalas rezsimejéhez képest érthetően jóval kedvezőbb volt a külső megítélése a magyar változatnak, addig a rendszer bukása után hátra maradt problémátömeg azt is megmutatta, hogy *az akkori magyar gazdaságpolitikai külön út nem lett képes más hasonló adottságú, fekvésű, történelmű országhoz képest egyértelmű előnyt hozni.* Egy későbbi válságos időszak elemzése során látni fogjuk, hogy a félig vagy rosszul megoldott ügyek megterhelik az utókort, rontják a gazdaságpolitika hatásfokát.

¹²¹ Bod (1991): Protestáns szellemiség és vállalkozás; Bod (1996): Az erkölcsi értékekről és az értéktermelés erkölcséről

¹²² Bod (1993): A gazdasági struktúrák változásai.

IV. RÉSZ

Magyar gazdaságpolitikák válságos időkben

Heterodox gazdaságpolitikai szakaszok sora

Az önellátó és nagyméretű gazdaságra kigondolt tervgazdasági szisztéma a kelet-közép-európai viszonyok között eleve nem válhatott be, térségünkben a gazdaságpolitika a moszkvai ortodoxiát tartósan nem követhette a siker esélyével: erre rávilágított a szovjet minta szerinti kelet-közép-európai *erőltetett iparosítás* néhány rövid – és sikertelen – szakasza. Az európai piacgazdasági fejlődési pályák viszont rendszerbeli okokból zárva maradtak a térségünk előtt. Az 1960-as évek közepén a magyar (lengyel, csehszlovák) politikai vezetés már kísérletet sem tett a szovjet minta szolgái követésére, ám a politikai hatalom és a szovjet függés ügyében nem adott engedményt. Így a magyar gazdaságpolitika az irányított (terv-) gazdasági korszakának zömében nem lehetett más, mint heterodox, noha akkor ezt a fogalmat nem alkalmazták.

Bármilyen rendszerváltozatot követett egy ország e térségben, az 1980-as évek legvégén, de legkésőbb a Szovjetunió felbomlásával a geopolitikai sokkoknak és a belső feszültségek kumulálódásának együttes hatására mindenhol rendszerváltozás következett be. Az átmenet gazdaságpolitikájának azonban nem volt olyan értelemben vett ortodoxiája, mint amilyen gazdaságelméleti megalapozású bevett gyakorlat /best practice/ létezett ugyanazon években a fejlett világban.¹²³ Az Európa déli felén az 1960-as évek után végbemenő demokratizálódása és az európai integrációs szervezetbe való bekerülése

¹²³ A rendszerváltozás gazdag szakirodalom létrejöttének adott alkalmat. A Soviet Studies, majd a Post-Communist Economies, az Economics of Transition, a Journal of Comparative Studies, a Journal of Economic Perspectives hasábjain tekintélyes mennyiségű cikk, tanulmány született; az irodalom áttekintésére itt kísérletet sem lehet tenni. A nyugati szerzők közül kiemelendő H.-J. Wagener, J.C. Brada, J. Winiecki, J. Sacks, B. Coricelli, O. Blanchard, M. Nuti, A. Åslund, Roland, Ellman neve; a gazdag magyar irodalom fontos szereplőinek a neve (Csaba L., Kornai J. Mellár T.) már többször előkerült. Az alábbiakban támaszkodom az 1995-ban megjelent Blejer–Coricelli kötetben foglaltakra és az annak magyar változatához írott elemzéseimre, valamint a témával foglalkozó publikációimra, amelyek az irodalomjegyzékben szerepelnek,

távoli párhuzam maradhatott, a történelmi előzmények és a gazdaságszerkezeti különbségek miatt. A magyar rendszerváltozáshoz például kevés támpontot adott mondjuk a Franco utáni spanyol fejlődés. Ugyanakkor a megelőző évtized németországi fejlődése, a második világháború utáni „gazdasági csoda” története bizonyítható módon erős hatással volt a döntéshozók és tanácsadók gondolkodására.¹²⁴

Az alábbiakban nem törekszem az 1990 utáni magyar gazdaságpolitikai felfogások és a gyakorlat részletes elemzésére, csak felvillantom, hogy a magyar reformszocialista külön út végén, éles döntési helyzetben, az elkerülhetetlen tranzíciós válság pillanatában milyen piacgazdaság-változat felé fordult a magyar politika, gazdaságpolitika.¹²⁵ Ehhez fel kell eleveníteni az 1990-es szabad választások után felálló Antall-kormány társadalom- és gazdaságpolitikai értékválasztását.

Antall József megszólalásaiból nyilvánvaló, hogy a felemelkedést a *szabad piacgazdaságon és a magántulajdon többségén* alapuló gazdasági élettől várta, nem pedig valamilyen köztes megoldástól, a kapitalizmus és a szocializmus közötti harmadik úttól. Mondhatnánk, hogy ez volt a kor uralkodó felfogása, a „mainstream”. Azonban fontosnak tartotta a programbeszédben a *szociális piacgazdaság magyar változata* kifejezést használni: „*E gazdaság magyar változata a gazdasági hatékonyság, versenyképesség összehangolását jelenti a társadalmi méltányosság és igazságosság, valamint a természeti környezet és a jövő nemzedékek érdekeivel, követelményeivel*”.¹²⁶

A programbeszéd főbb pontjai, valamint a későbbi, még részletesebb állásfoglalások valóban illeszkednek a szociális piacgazdaság gondolati rendjébe. „*A program eredményeként olyan piaci struktúra alakul ki, amelyben döntő súllyal szerepelnek a kis-*

¹²⁴ Ide vonatkozó elemzésemet, amelyre a továbbiakban támaszkodom, lásd: Bod: A szociális piacgazdaság Antall József kormányzati programjában és kormánya gyakorlatában. In: Jeszenszky–Kapronczay – Biernaczky (2006).

¹²⁵ Ez nem magától értetődő ügy: *Václav Klaus* például – némi kioktató éllel – többször elmondta, hogy csak a „jelzőtlen” piacgazdaságnak van jövője; mintha lenne piacgazdaság /kapitalizmus/ mint olyan. Valamilyen intézményi sajátosság minden élő társadalomra jellemző.

¹²⁶ A nemzeti megújulás útján. In: Antall József: Modell és valóság. II. Budapest, Athenaeum, 1994. 46.old.

és közepes méretű vállalkozások, nagymértékben átvéve a pazarló, mesterségesen létrehozott és fenntartott állami nagyvállalatok helyét. Ez a privatizálási folyamat eredményeként alakul ki, ennek keretében számítunk a külföldi működő és pénztőkére.” „A kormány versenypolitikájának középpontjában a verseny élénkítése és az agrárgazdasági monopóliumok elleni fellépés áll. Felszámoljuk a piaci versenyt korlátozó előjogokat. Kidolgozzuk a versenytörvényt, amelynek alapján a kormányzat fellép a versenyt korlátozó vagy kizáró lobbik, szövetségek ellen.”. Máshol: „A kormányzat erős és független jegybankot kíván kialakítani, amely a nemzeti valuta védelmét következetesen – akár a kormánnyal szemben is – képviseli”.¹²⁷ Az új kormány tehát valóban a működő piacgazdaságok ismert intézményeit kívánja megalkotni (újraalkotni), ám nem „általában”, hanem a szociális piacgazdaság lényegéhez tartozó versenyszemléletet, pénzügyi fegyelmet külön is hangsúlyozva.

Érdemes ehhez az Antall-kormány 1990. áprilisi *kormányprogramját* tekinteni. Első bekezdése így exponálja a kormány gazdaságpolitikai felfogását: „*az új rendszer a világpiacba integrálódó, a magántulajdon elsődlegességére épülő modern európai szociális piacgazdaság.*”¹²⁸ A követendő gazdaságpolitikával foglalkozó fejezetekben világosan szó esik a privatizáció szükségességéről, az inflációellenes fellépésről, a vállalkozásfejlesztési teendőkről, a képzettség és tulajdon kettősére épülő modern gazdaság körvonalairól. Gazdasági fejezetének záró része máig érvényes üzenetet fogalmaz meg: „*Európában a 21. század küszöbén nem lehet korszerű gazdaságot teremteni a szociális és etikai szempontok messzemenő figyelembevétele nélkül. Nem haladhat előre tartósan az a nép, amely leszakadók tömegét hagyja hátra. Ezért az esélyegyenlőség programunk központi gondolata, még ha jólétet nem is ígérhetünk mindenkinek.*”¹²⁹

¹²⁷ u. ott. 58–59.old.

¹²⁸ *A nemzeti megújulás programja. A Köztársaság első három éve.* Budapest, 1990. szeptember. A kormány-dokumentumok szóhasználata nem véletlen, és nem is csak a miniszterelnök felfogását tükrözi. A koalíció fő erejét alkotó *Magyar Demokrata Fórum* 1989. októberében közzétett programja maga a szociális piacgazdaság fogalmaival adta meg az elérni kívánt nemzetgazdaság képét. A Magyar Demokrata Fórum Programja. Budapest, 1989. október. 7.oldal.

¹²⁹ u. ott. 41.old. Ma már talán különös, hogy egy párt programja egész könyvnyi (160 oldalas) legyen, és a gazdasági felfogását annyira alaposan dokumentálja, mint az MDF programja, de akkor még a közélet, a politika iránt érdeklődő közönség valóban kíváncsi volt a sokféle párt, mozgalom nézeteire, különösen egy

Érdemes kommentárt fűzni a fenti program utolsó pontjához, mely a politikában olyan ritka őszinteséggel szól arról, hogy *mindenki* számára jólétet nem szabad ígérni.¹³⁰ Más szövegrészben pedig a programalkotók az elkerülhetetlen munkanélküliség és a szerkezetváltásból adódó megpróbáltatások taglalásával valós képet vázolnak fel az olvasók elé. A választásokat megelőzően elkészített, már a kormányzati munka lehetőségeivel is komolyan számoló 1989-es pártprogram alkotói ugyanis semmiképpen nem akartak illúziókat kelteni a magyar társadalomban. Sokakban sajnos túlságosan is megvolt a hajlam arra, hogy a megutált rendszer megváltozását várakozásaikban összekapcsolják ugyanazon rendszer komolyan sosem vett ígéreteinek teljesülésével, így az általános jólét beköszöntével.¹³¹

A kormányfő sűrűn utalt beszédeiben a második világháborút követő német újjáépítés szellemi alapjaira: *Röpke, Walter Eucken* munkáira, a sikeres nyugat-európai példákra, a szociális piacgazdaság gondolatainak gyakorlati megvalósulásaira. Példaként állította a magyar politikai osztály elé a szociális piacgazdaság teoretikusait és megvalósítóit, a modern kereszténydemokrácia kiemelkedő személyiségeit: *Konrad Adenauert, De Gasperit* és *Robert Schumant*, akik a szociális piacgazdaságot vallották programjuk középpontjának, és akik a nemzeti értékek megőrzése mellett az egyetemes európai keresztény értékeket is képviselték.¹³²

olyan mozgalom esetén, amelynek kezdettől megvoltak az esélyei a kormányzásra. A többi jelentős párt is fűzetnyi terjedelemben és megfelelő részletezettséggel tett közzé társadalmi és gazdasági elgondolásait.

¹³⁰ Az általános jóléttel kapcsolatos megfogalmazás azért is figyelemreméltó, hiszen nem kisebb személy, mint *Ludwig Erhard*, volt német gazdasági miniszter, három éven keresztül az NSZK kancellárja, a szociális piacgazdaság irányzatának egyik teoretikusa adta ki *Wohlstand für Alle* címmel előadásait, beszédeit. Magyarul: *Jólétet mindenkinek*. Konrad Adenauer Alapítvány, Budapest. 1994.

¹³¹ Akkor már tudatában lehettünk a jóléti társadalmak pénzügyi válságának, nemzetközi versenyképesség-vesztésének tényével, és világos volt, hogy a piacgazdasági modellhez visszatérő Magyarország nemcsak gazdasági válságon esik majd át, de ezenközben a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek elkerülhetetlenül nőnek, semmint hogy csökkennének. Erhard címadása azonban az első, 1957-es kiadás idején, mely a német „gazdasági csoda” derekára esik, teljesen érthető. Ám ami akkor rendben levő, az később jó lelkiismerettel nem képviselhető; aki most is mindenki számára jólétet ígér, csakis népszerűséget hajhász.

¹³² Az MDF három eszmei irányzatáról. In: Antall József: *Modell és valóság*. 119–120.old.

Néhány megjegyzés a szociális piacgazdaság irányzatáról

De mi is valójában a szociális piacgazdaság mint gazdaságpolitikai irányzat? Miért lehet az, hogy egymással nem sokban egyező személyiségek és mozgalmak egyaránt hivatkoznak rá, míg szakmai körökben sokan kontúr nélkülinek érzik? A tartalmi jegyek tisztázásához vissza kell nyúlni ahhoz a korszakhoz, amely a maga veszélyes zsákutcaival megteremtette az új doktrína szükségességét. A kiindulás az 1929–33-as nagy gazdasági világválság: hatására a társadalomelméletnek és a gazdaságtannak szembe kellett néznie azzal, hogy megroppant a kor kapitalizmusa, amelyet a konszernek, monopóliumok eluralkodása annyira diszkreditált, hogy a magántulajdonra és polgári demokráciára épülő társadalmi rend fennmaradása is kérdésessé vált. Ez idő tájt a kapitalizmus felváltásán munkálkodó mozgalmak a *központosított állam* intézményében megtalálták maguknak azt az erőt, amely képesnek látszott a demokrácia, jogállam és magántulajdonú piacgazdaság korszerűtlennek, konzervatívnak tetsző rendjét széttörni.

A nagy világválság tehát nem csak országok, gazdaságok krízisét, hanem a társadalmi modell válságát is előidézte. Akkor még nem lehetett teljesen tisztán látni a szocialista tervgazdaság ügyében, ám a sztálini rezsim és másfelől a hitleri irányított gazdaság létrejötte az alapkérdések végiggondolására indította a társadalomtudósokat. A korszak súlyos kérdéseire reagálva, kritikai irányzatként alakult ki az 1940-es években a szociális piacgazdaság gondolatrendszere, amely a világháború alatt és az azt követő rövid útkeresési időszak során erősen hatott a magyar közéletre.¹³³

Az 1945 utáni rövid életű demokrácia elfojtásával azonban véget ért hazánkban a nemzeti adottságainknak megfelelő modell keresése, sőt egyáltalán lezárult a tartalmi és érdemi

¹³³ A szókapcsolat megalkotójának *Alfred Müller-Armack* kölni közgazdaság-professzort, később gazdasági minisztériumi államtitkárt tartják. A *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften* (1956), Band 9-ben található a fogalom-meghatározás Müller-Armack tollából. Szellemi alapjainak lerakásában *Walter Eucken*, egy igazi régimódi – még cvikkert viselő – professzor neve emelendő ki. Tübingeni egyetemi tanár 1925-től, a nemzetiszocializmus alatt belső emigrációba vonul, 1944-ben letartóztatják; a 1945 utáni újjáépítési munkákban Ludwig Erhard tanácsadójaként vesz részt. Sokkal kisebb szerepet szán az államnak, mint Müller-Armack. Legjelentősebb munkája: *A nemzetgazdaságtan alapjai*, ill. *A gazdaságpolitika alapelvei*. Magyarországon azonban Wilhelm Röpke nevét ismerte meg leginkább az érdeklődő közönség. Röpke gondolatait ma már szakmai körökben kevesen idézik, holott annak idején igen élénken rezonáltak a gondolatai a magyar közvéleményben. *A harmadik út* címmel jelent meg 1943-ban a *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart* c. könyve, melyet Röpke 1942 tavaszán adatott ki. Fordításban elsőként éppen magyarul jelent meg, majd a nagy siker miatt második kiadásban is kiadták 1944-ben.

viták korszaka. A szovjet típusú társadalom kiépítésétől kezdve a nemzeti sorskérdésekről csak szűk családi körben, igaz barátok között lehetett szólni – vagy ott sem mindig. Ezzel egy időben nyugaton éles modellviták zajlanak. Útjára indulnak J. M. Keynes nagyhatású gazdaságelméleti tézisei, amelyekből az aktív állami szerepvállalás hívei érveket szerezhettek maguknak. Akkor jelenik meg *Röpke* másik nagy munkája is, a *Civitas Humana*, mely 1944-ben született, angolul 1948-ban adták ki először, majd azóta többször is.¹³⁴

A magyar társadalomtudományból, amelyet a hivatalos marxizmus uralma alá kényszerítettek, mint oly sok fontos gondolat, a szociális piacgazdaság eszméje is évtizedekig hiányzott. Holott éppen az 1950-es évek hozzák azt a gazdasági fellendülést Nyugat-Németországban a veszített háborút, a megszállást, a gazdasági rendszer erőltetett (eleinte külföldiek által diktált) átalakítást követően, amelyben *Röpke*, *Eucken* és a freiburgi iskola – *Müller-Armack*, *Alexander Rüstow*, *Erwin von Beckerath* – gondolatai éltek, hatottak.¹³⁵ A gyakorlatban Erhard gazdasági minisztersége idején tesztelhette a német gazdasági élet a szociális piacgazdaság koncepcióját – ez a német „gazdasági csoda” időszaka. Mindez azonban a magyar egyetemi képzésből kimaradt; nem csoda, hogy 1989/1990-ben kevesen értették nálunk, mit is rejt a szó-összetétel.

Fél évszázaddal korábban megalkotott gazdaságpolitikai irányvonalról van szó, amelynek koncepciója a 20. század derekához, gyakorlata pedig a német gazdasághoz kapcsolódik, így természetesen adódik a kérdés: eleve alkalmas volt-e 1990-ben a kormányzati politika követendő mintájaként? A válasz megadása előtt nem kerülhetjük el az irányzat tartalmi összefoglalását.

¹³⁴ Wilhelm Roepke: *The Moral Foundation of Civil Society*. Transaction Publishers, New Brunswick & London, 1996. Magyarul viszont csak részletekben, válogatott fejezetek formájában olvasható; J. Horváth Tamás válogatásában és fordításában jelent meg a Hanss Seidel Alapítvány gondozásában (Kráter Egyesület, Budapest, 1996).

¹³⁵ A német társadalomtudományban a szociális piacgazdaság fogalma ma is jelen van, irodalma gazdag. Mégis az állítható, hogy a német gazdaságpolitikai, társadalompolitikai felfogást a többi fejlett piacgazdaságban is elterjedt mainstream nézetrendszerek dominálják. A szociális piacgazdaság személyiségeiről és fogalmairól átfogó áttekintést ad Hasse, Schneider, Weigelt (2002): *Lexikon Soziale Marktwirtschaft*. Schäffer, Paderborn.

A szociális piacgazdaság koncepciójában a szociális jelzőnek természetesen nincs köze a szocializmus bármely változatához. Közgazdasági alapkérdésekben, így például az állam árszabályozó képességének megítélésében szinte *monetarista*, de egészen más doktrinális okokból. Erhard, Adenauer és a hozzájuk hasonlóan gondolkodó konzervatív, kereszténydemokrata felfogást vallók az *inflációt* nem tekintették kézenfekvő állami szabályozó eszköznek: a konzervatív felfogásban a tudatos infláció nem más, mint a törvényes fizetőeszköz erkölcstelen és gazdaságilag is káros rontása. Szemlélete ugyanakkor más vonatkozásokban eltér attól, amelyre a monetarista jelzöt szokták alkalmazni. Hasonlóság csak abban van, hogy a polgári értékrendben általában, és a szociális piacgazdaság gondolatában különösen – amint erről *Röpke* hangsúlyozottan szólt – kiemelt helyet tölt be a valuta értékállósága, a költségvetés lehetőség szerinti kiegyensúlyozása. Ám a filozófia különbségek nagyok, kezdve azzal, hogy a monetarizmus a gazdaság és a társadalom kapcsolatának meglehetősen leszűkítő, ökonomista felfogásán nyugszik, és művelői hajlamosak a doktriner gondolkozásra, ami viszont idegen a konzervatív felfogástól. A konzervatív felfogás erőssége a 'common sense', vagyis a „józan paraszti ész”, szkepszis a gondolati sémákkal, valamint a hangzatos és divatos nézetekkel szemben.

A német szociális piacgazdasági felfogásnak része, hogy az üzleti életet – főként annak nagyméretű és nagyhatalmú szereplőit – értelmes társadalmi keretek között kell tartani, ekközben fontos a *középrétegek*, a 'Mittelstand' megerősítése; ez az üzenet különösen fontos volt a magyar rendszerváltozás kezdetén fennálló társadalmi viszonyok közepette.¹³⁶ A kis és közepes méretű vállalkozások széles köre és az önálló egzisztenciák nagy száma nem csupán a gazdasági versenyképességhez kell, emellett tudható, hogy erős kistulajdonosi rétegek esetében a munka és tőke kapcsolata, az irányítók és irányítottak viszonya eleve nem válhat annyira rideggé, mint a túl nagyra nőtt üzleti szervezetekben, vagy amiről a nyugatnémet társadalom - szerencséjére - nem szerzett közvetlen élményt: a kommunista tervgazdaság falanszterében.

¹³⁶ Bod (2010): Social Market Economy In Hungary. In: Beckmann–Müller–Röpke

Ugyanakkor nem ok nélkül nevezték 'ordo-liberálisnak' a modern német konzervatív gondolkodók ezen irányzatát, mivel a rend /ordo/ együtt szerepelt a *gazdasági szabadelvűség* értékeivel, ezzel reagálva az 1930-as években agresszíven kinövő nemzetiszocialista (fasiszta) és kommunista rendszerekre. Ezen értékrend hívei ellenállnak annak, hogy az állam a fejünkre nőjön. Nem az atyáskodó (paternalista) államtól várják a jólétet, hanem a polgári és vállalkozói kezdeményezéstől, a tanulástól és a szorgalmas munkától. A populista politikus elhallgatja a nehézségeket, a kemény munka szükségességét, és a kormányzat nevében olyan könnyű megoldásokat ígér, amelyek megvalósulása esetén az egyén mentesülne a kockázatvállalástól, személyes erőfeszítéstől – mindez távol áll a szociális piacgazdaság gondolati rendjétől, amelyben ugyan az államra szükség van, mégpedig erős államra, mert az szavatolja a tisztességes piacgazdaság *intézményi kereteit*, de nem az állam nyújtja a megoldást.

Az állam kiterjedése olyan vonatkozás, amely a szocialista-szociáldemokrata felfogástól, a jóléti államot igénylőktől igencsak megkülönbözteti a szociális piacgazdaság nézetrendszerét. Az atyáskodó állam könnyen válik basáskodó állammá; a jóléti állam könnyen nehézkes és bürokratikus etatizmussá torzul. Ez is olyan vonatkozás, amely 1990-ben és azt követően – mind a mai napig – releváns üzenet: a társadalmi és természeti feltételekre érzéketlen 'big business'-t ésszerű keretek köré kell szorítani, miközben a fejünkre növekvő államhatalmat és az elburjánzó kormányzati bürokrácia is kordában kell tartani.

X X X

Térségünkben a rendszerváltozás szellemi előkészítése nyilvánvalóan csak hiányos és sietős lehetett, hiszen az érintett országokban az évtized végéig nem munkálkodhattak zavartalanul széles szakmai körök az államszocializmust felváltó társadalmi és gazdasági rendszer alapjain; különösen nem a tudományos vitákhoz szükséges nyilvánosság mellett. A nyugati „kelet-kutató”, szovjetológus tudományos közösség is alaposan le volt maradva az eseményektől. Akkor kezdődtek el a szervezett gazdaságpolitikai munkálatok nemzetközi részvétellel (mint a magyar vagy a lengyel átmenettel amerikai

kezdeményezésre és szervezésben foglalkozó „Kék Szalag” bizottságok), amikor nemcsak a rendszerváltozás közelgő bekövetkezése látszódott már, hanem a nyugatiakkal együtt munkálkodó résztvevők szétartó érdekei, eltérő politikai értékei is kezdtek feltárulni.¹³⁷ A külső szellemi, szakmai hatás zöme azonban nem a német hagyományú szociális piacgazdaság, vagy egyéb más „kontinentális” irányzat felé terelte e figyelmet: ezt az időszakot az ereje csúcspontján levő – amerikai akcentusú – szabadpiaci gondolat uralta. Ugyancsak az utóbbi gazdaságfelfogás volt jellemző a nemzetközi pénzügyi szervezetek (Valutaalap, Világbank) gazdaságpolitikai szakértőire.

A külső szakmai segítség – vagy más felfogásban: a külső szakmai nyomás – hasznosságáról, értékéről ez ideig átfogó elemzés nem készült; a visszaemlékező gazdaságpolitikuskok jórészt udvariasan, de visszafogottan nyilatkoztak.¹³⁸ A sokféle elvileg lehetséges szakmai hatás közül nyilvánvalóan kiemelkedett a nemzetközi pénzintézeteké, hiszen a tanács mellé kölcsön is párosulhatott. Mégpedig olyan időszakban, amikor például a lengyel gazdaság régóta (1980-tól) a nemzetközi fizetéseképtelenség állapotától szenvedett, hazánk pedig éppen csak túlélte az 1990-es esztendőben a fizetéseképtelenség fenyegetését, a friss források ígérete igen súlyos érvként hatott. Térségünkben csak az új csehszlovák vezetés volt az, amelyik az 1989-es „bársonyos forradalmat” követően az időtől kevésbé sürgetve foghatott neki nemzeti modellje kialakításának, hiszen az ország az ortodox kommunista vezetés idejéből nem örökölt számottevő nemzetközi adósságot.¹³⁹

A Valutaalap fontosságát az a körülmény is növelte, hogy az Európai Közösség akkor még nem rendelkezett saját elemző részlegekkel, bővítési szakértőkkel, így a kelet-közép-európai térség átalakulásának gazdaságpolitikai ügyeit lényegében az IMF-re bízta.

¹³⁷ A Kék Szalag Bizottság ajánlását erősen az akkori közgazdasági és gazdaságpolitikai fősodorhoz sorolnám: Kék Szalag Bizottság (1990): A Kék Szalag Bizottság gazdasági reformjavaslata. Hieronymi Ottó (Batelle Europe) az európai szociális piacgazdaság szellemében fogalmazta meg a leendő magyar kormányok teendőit.

¹³⁸ Lásd három akkori döntéshozó egymástól függetlenül adott személyes értékelését a külföldi tanácsadók hasznosságát illetően Blejer és Coricelli könyvében.

¹³⁹ *Szlovénia* is a nyugodtabb feltételekkel indulók közé sorolható, miután a drámai veszélyek hónapjain túljutott. Nem is annyira meglepő, hogy az egész 1990-es évtizedben a többitől erősen eltérően, sokkal inkább saját szája íze szerint formálhatta gazdasági intézményeit, gazdaságpolitikájának karakterét.

Annak figyelme azonban – összhangban alaprendeltetésével – leginkább az ügyfél tagország (adós) pénzügyi viszonyaira, adósság-visszafizetési képességeire koncentrálódik, és már csak ezért sem lehet pártatlan és elfogulatlan szellemi forrásnak tekinteni az onnan érkező ajánlásokat.

Ha kimondható, hogy az Antall-kormány programja alapvetően a szociális piacgazdaság felfogásán, azaz a kor ortodoxiájához képest egy *kipróbált heterodox gazdaságpolitikai koncepción* nyugodott, fel kell tenni a kérdést: *tényleges működése* valóban illeszkedett e gondolati irányba? Ezt a kérdést még alaposan meg kell vizsgálnia gazdaságtörténelmi kutatásnak, de meglevő eredmények alapján megkísérélhető a válasz, ami bizonyára így szól: részben.¹⁴⁰ A kormány valóban nekikezdett egyfelől a túl nagyra duzzasztott államszervezet és állami tulajdonú vállalati szektor szétszedésének, és másfelől a kis- és középvállalkozókra számító, a természeti környezettel és hazánk társadalmi adottságaival összhangban élő nemzetgazdaság kiépítésének. A veszteséges nagyvállalatokat életben tartó szubvenciókat gyors ütemben számolta fel, az életképtelen ipari struktúrát merevítő nyomott energiaárakhoz is hozzá mert nyúlni; roppant népszerűtlen lépés, ám anélkül nem lehet a környezetszennyező, energiaigényes iparágakat átalakítani. Emellett szakpolitikai szinten megszülettek a magyar 'Mittelstand' esélyeit javító technikák: az egzisztencia-teremtő *E-hitel*, a vállalkozói létet megsegítő *Start-hitel*, a *privatizációs hitel*. Kiemelendő a hazai vállalkozói és üzletvezetői kört preferáló 1990-es szabályozott *előprivatizáció*, amely a belkereskedelmi boltok megvételét vagy bérletét a hazai lakosokra korlátozta, kedvezményt adva az ott dolgozóknak. Említhetjük az *MRP*-t (munkavállalói részvény-tulajdonosi programot), melynek keretében több száz kisebb és nagyobb vállalat került könnyített hitelek és kedvezményes eladási feltételek révén az ott dolgozók tulajdonába.¹⁴¹

Mindezek kiteljesítéséhez, széles körű megvalósításához azonban az akkor meglevőnél sokkal nagyobb költségvetési erő kellett volna. A kiinduló feltételek közepette, a megörökölt gazdasági válság roppant nehézségei miatt viszont a szociális piacgazdaság

¹⁴⁰ Lásd pl. *Hieronymi Ottó, Kádár Béla, Egedy Gergely* elemzéseit.

¹⁴¹ Erről részletesen írok: Bod (2004): A félig ismert és félreismert szociális piacgazdaság

kereteinek megteremtésére irányuló programot késleltették és gyengítették a kényszerű gazdaságszanálási teendők, a kármentő erőfeszítések, a nemzetközi pénzügyi helyzet miatt kényszerlépések.

Érdemes felidézni, hogy 1990-ben (és ma nem kevésbé) a 'Sozialmarktwirtschaft' megvalósíthatóságának külső feltételrendszere nagyon más, mint az 1950-1960-as években. A globalizáció egyebek között azt is magával hozta, hogy a nemzeti gazdaságpolitika mozgástere szűkebb, mint annak idején Nyugat-Európában. A szociális piacgazdaság nézetrendszerének alapjául szolgáló kettős feladatból az elsőt (a túl nagyra nőtt állam visszaszorítását) elvileg talán még meg is könnyítette a határokon túlnyúló tőkemozgás lehetősége, ezzel szemben a gazdasági hatalomra szert tevő nagyvállalatok visszanyesésének nem kedvezett az új korszak. Tegyük hozzá, más lehetséges nézetrendszerek érvényesítését szintén hasonlóan érintette a globalizáció: a *szociáldemokrata jóléti állam* éppen ezekben az években veszítette el életképességét, közgazdasági fenntarthatóságának pénzügyi alapjait. A világpiac, s azon belül a globális tőkepiac az 1990-es évtizedben korábban ismeretlen mértékben és gyorsasággal büntette meg a kormányokat az olyan gazdaságpolitikáért, amelyet az arctalan tőkepiac ésszerűtlennek, populistának vagy egyszerűen a szokásostól eltérőnek ítélt.

Vannak elkerülhetetlen válságok – és elkerülhetők is

Míg a rendszerváltozás időszakában erős, magabiztos, a nemzetközi verseny indikátorai szerint sikeres volt a nyugati gazdaságpolitikai főirány, és így a korszellemtől eltérő gazdaságpolitikai irányvételt (akár csak az európai hagyományokba illeszkedő szociális piacgazdaság koncepciót) védeni és magyarázni kellett a külső és a gyakran a belső szakmai véleményformálókkal és gazdaságpolitikai tényezőkkel szemben, egészen más helyzet alakult ki a 2007 utáni európai pénzügyi krízis nyomán. Ennek az időszaknak a tanulságai különösen markánsak, ha egybevetjük a korábbi időszakok elemzéséből levonható tanulságokkal.

A gazdasági válság körülményei között meggyengülnek a korábban elfogadott nézetek és rutinok. Könnyen gondolhatnánk, hogy a legújabb pénzügyi zavarok idején Európa

peremvidékén, ahol hazánk is található, a tankönyvi leírástól teljesen eltérő megoldásokat, rendkívüli intézkedéseket fogunk látni. Mégsem ez az alábbi elemzés következtetése, noha a 2010 után folytatott magyar gazdaságpolitika önértékelésére és külső megítélésére valóban ráillik a nem szokványos, nem ortodox (az elterjedt szóhasználatban: *unortodox*) jellemzés. A válságkezelés nemzetközi áttekintése azonban inkább azt mutatja majd, hogy *a megszokottól eltérő irányzatok könnyebben nyertek teret az európai magállamokban, ezzel szemben a peremvidéken gyakran az ortodoxiába hajló óvatossággal és konzervatív visszafogottsággal lehet találkozni*. Eközben a magyar eset valóban sok ponton eltér a térségben követett gyakorlattól.

A válság alatt ugyan valóban meggyengültek korábbi közgazdasági bizonyosságok, éppen emiatt új döntési keretek jöttek létre: lehetséges lett az, ami addig nem számított annak, és másfelől: korábban hatásosnak tartott eszközök váltak hatástalanná. A válságidőszakhoz elvezető üzleti és gazdaságpolitikai döntések elemzése megerősíti azt a tézisünket, hogy *a válság nem egyszerűen bekövetkezik, hanem döntések következményeként áll elő. Hasonlóképpen a válság nem pusztán elmúlik: lefutását üzleti, állami és államok feletti döntések gyorsíthatják, vagy éppen a rossz kúrát alkalmazók szükségtelenül meghosszabbíthatják*.¹⁴² Ezért minden konkrét esetben rekonstruálni kell a gazdasági ágensek cselekedeteit, azok mozgatóit, a döntéshozók várakozásait, mert csak ezekkel együtt lehetséges megítélni a döntések határfokát.

Ha tekintjük a magyar gazdaság szempontjából drámai következményekkel járó globális pénzügyi válság történeteit, témánk szempontjából lényeges kiindulópont, hogy a válság a „centrum centrumában”, a legfejlettebb országban alakult ki. A globális piacok korában a bajok könnyen áterjednek az egyik térségből a másikba. Mégis fontos sajátossága a 2008–2009-es recesszióknak, hogy az Egyesült Államok és az eurózóna államai szenvedték el az első sokkot, miközben a főbb fejlődő (felemelkedő) gazdaságok, köztük az ún. BRICS országok kevesebbet éreztek a pénzügyi viharok közvetlen hatásaiból.

¹⁴² Ebben a fejezettrészben felhasználok Bod (2011): Válsághoz vezető döntések és válságkezelő döntések c. könyvfejezetem, valamint Bod (2010): Gazdaságpolitikai döntések válságos időkben: A magyar eset, 2008–2010. c. könyvem számos megállapítását, táblázatát.

Az állam válság esetén dönthet nem szokványos módon

A gazdasági folyamatok ciklikussága, a gyorsuló és lassuló szakaszok váltakozása ugyan teljesen nem szűnt meg a II. világháborút követően a piacgazdaságokban, ám hosszú időn át úgy látszott, hogy a kormányzatok gazdaságpolitikai eszköztárának célszerű használatával és nemzetközi szintű koordinációval tartósan stabilizálható a gazdaság. Ma már magyarázatot kíván a döntéshozók és szakmai véleményvezérek akkori magabiztossága, hiszen jóval 2007 előtt is bekövetkeztek megrázkódtatások a világban, mint a 'dot com' válság 2000 körül. Ezek káros következményei azonban hamar felszívódtak. Igazán komoly válságok egyébként is a világgazdaság *perifériáján* léptek fel: ilyenek voltak az 1980-as években a fejlődő és a feltörekvő gazdaságok bank- és devizaválságai, az 1990-es évek végén az orosz és a kelet-ázsiai pénzügyi krízis.

Kialakulásuk ténye nem ásta alá a fősodor érvrendszerét. Egyfelől a kríziseket elszenvedő országok kormányzati döntéshozói gyakran nem voltak teljesen ártatlanok a fejleményekben: hol fenntarthatatlan árfolyampolitikát erőltettek túl hosszú ideig, hol a bankszektorban hagytak felgyülni kezeletlen bajokat. Másfelől az is megnyugtathatta a fejlett világ döntéshozatali közösségét, hogy egy-egy ország súlyos krízise magát a világgazdaságot nem rengette meg. Ennek a kvázi-egyensúlynak a fennmaradásában különös módon szerepet játszott egy egyensúlytalansági tényező is: a centrum, legfőképpen az Egyesült Államok gazdasága a maga költekezésével hosszú időn át fenntartotta a világ összkeresletét, és ezzel áttételesen enyhítette a helyi válságok esetleges globális következményeit.¹⁴³

2007 után azonban a fejlett országok csoportjában bekövetkező visszaesésre már másként reagált a világgazdaság. A globális növekedési ütem mérséklődött, amit csak részben tompított az, hogy a világ más nagy gazdaságai (Kína, India, Brazília) nem estek válságba. Figyelemreméltó, hogy a korábbi krízisekben érintett latin-amerikai és kelet-ázsiai országok óvatos pénzügyi politikát folytattak már 2007 előtt is, és komoly devizatartalékaik révén a közvetlen pénzügyi hatásokat jórészt kivédtek. Nem ez a

¹⁴³ Ezt a gondolatot világosan megfogalmazta az indiai központi bank kormányzója egy elemzésében: Subbarao (2009)

helyzet az európai peremvidéken: a kereslet világméretű csökkenése valamilyen mértékig minden nyitott gazdaságot sújt, ám a nemzetközi tőkeáramlás hirtelen leállása különösen nehéz helyzetbe hozza a *tőkeimportra berendezkedő* európai peremországokat, mint amilyen a három balti gazdaság, Szlovákia, Románia, vagy éppen hazánk.

Az, hogy a világgazdaság mindhárom vezető pénzügyi központja (az Egyesült Államok, az EU és Japán) váratlanul recesszióba került, és a még rosszabb fejleményeket csak masszív állami beavatkozással látták elkerülhetőnek, valóban megkérdőjelezte az addig uralkodó magabiztos közgazdasági doktrínát, az annak érvényességére vonatkozó közvélekedést.¹⁴⁴ A jegybankok elismerten „nem szokványos” megoldásokat voltak kénytelenek alkalmazni.¹⁴⁵ A nagy magáncégek üzletpolitikai döntéseit pedig súlyosan érintette a felismerés, hogy a korábbi sztárvállalatok is szorulhatnak hirtelen állami támogatásra (autóipar, biztosításügy, beruházási bank az Egyesült Államokban, a hitelintézeti szektor egy sor nyugat-európai országban).

Amikor a pénzintézetek korábban biztosnak tartott üzleti partnerek fizetéseképtelenségével szembesülnek, és védekezésképpen leállnak szokásos hitelezési tevékenységeikkel, hirtelen hitelszűke lép fel. A pénzpiacokról eltűnik a likviditás, még a jövedelmező cégek és megtérülő projektek sem jutnak hitelhez. Ilyenkor a központi bankok először hagyományos likviditásbővítő intézkedéseket hoznak: csökkentik az irányadó kamatot, mérséklék a pénzintézetek idegen forrásaira kivetett kötelező tartalék rátáját. Valójában pánik idején nem *pénzből* nincs elég a pénzpiacon, hanem *bizalomból*; márpedig akkor hiába csökkenti radikálisan a jegybanki hitel árát a központi bank, úgy sem kell a bankoknak az olcsó hitelfelvételi forrás, mert nincs szándékuk üzleti hitelt nyújtani. A zéró szint alá pedig nem lehet levinni a jegybanki irányadó kamatot, végképp elfogy a jegybanki kamatpolitika tere. Ilyenkor a központi bankok eltérhetnek az addig követett eljárásoktól: közvetlenül nyújtanak hitelt önkormányzatoknak, elfogadhatnak

¹⁴⁴ Thaler (2009)

¹⁴⁵ Lásd egyebek mellett az EKB vezetőinek idevágó nyilatkozatait (Bini Smaghi, 2009, Trichet, 2010): olyan értékpapírokat is elfogadnak a jegybankok leszámítolásra vagy fedezetként, amelyeket korábban nem; a kamatlábat huzamosan a nulla környékén tartják, hogy így ösztönözzék a pénzügyi közvetítést.

leszámítolásra vállalati értékpapírokat, bevásárolnak államkötvényekből, azaz olyan műveleteket hajthatnak végre, amelyek korábbi korszakok eljárásainak számítottak.¹⁴⁶

A *költségvetési politika* is új eszközöket kereshet a makrokereslet élénkítésére, különösen a hitelszűke miatt súlyosan érintett ágazatok megsegítésére. Ilyen a használt autók lecserélését támogató adókedvezmény vagy vásárlói támogatás („roncsautó-program”), a családi költségezés újbóli megindulását segítő célzott adókedvezmény – ezeket szokásos viszonyok mellett kerülnek a pénzügyminiszterek, de átmeneti jelleggel vállalhatják.¹⁴⁷ A rendkívüli intézkedések elfogadásával a rendszerint konzervatív jegybankárok, pénzügyminiszterek azt is kénytelenek elismerni, hogy az addig megfelelőnek (sőt egyedül megfelelőnek) gondolt gazdaságpolitikai eszköztár vagy nem működik, vagy pedig társadalmilag túl fájdalmas hatásokat idézne elő. Mindenesetre a munkahelyekért (és a választók kegyeiért) aggódó politikusok az állam szerepéről vallott téziseiket félretették, és korábban elképzelhetetlen piacvédő, gazdaságösztönző, fogyasztást serkentő intézkedéseket jelentettek be.

A nyugati politika doktrinális fordulata különösen érdekes a peremvidék felől nézve. Amikor Kelet-Közép-Európa és benne hazánk az 1990-es évtized legelején intézményileg visszakapcsolódott a fejlett világ közösségébe, egyben a *hatékony piac* magabiztos, kétségeket is nehezen toleráló – kritikusai által *neoliberálisnak* nevezett – nézetrendszerének vonzáskörébe került. A kormányzati döntéshozókra a külföldi hivatalos körök, az üzleti szereplők, a nemzetközi pénzintézetek részéről erős *doktrinális nyomás* nehezedett; a fővonalától való bármilyen eltérést (azaz heterodoxiát) gyanakvás övezte. A saját utak keresésében leginkább a határozott piacosítástól való húzódozást, a nagyvállalati domináns pozíciókkal szembeni fellépésben látens tőkeellenességet, a kis és közepes hazai vállalkozók támogatásában klientúra-építést látták a külső szemlélők. Az persze a nyugati gazdaságok erőteljes fejlődésének időszaka volt, amikor a gazdasági szereplők többsége optimistán tekintett mind a nyugati kilátásokra, mind pedig az „új

¹⁴⁶ Bini-Smaghi (2009)

¹⁴⁷ A fejlett országok nem szokványos gazdaságpolitikai intézkedéseit, valamint a 2010 után követett hazai – ismét csak heterodox – gazdaságpolitikai lépéseket feldolgoztuk a BCE Gazdaságpolitikai Tanszékén: Bod–Németh–Nova (2011): Innovatív döntések vagy kockázatos improvizálás? Nem-szokványos gazdaságpolitikai intézkedések Magyarországon.

demokráciák” és egyben „felemelkedő piacok” fejlődési perspektívájára. A rendszerváltást kísérő krízisre és az átmenetből adódó rendkívüli nehézségekre hivatkozó politikusokat több bátorságra, a fejlett világ ’best practice’-ének mielőbbi átvételére ösztönözték. Amikor azonban a 2007/2008-as pénzügyi zavarok lezárták a zavartalannak látszó növekedési időszakot, az is felszínre került, hogy az új EU-tagállamok többségének a fejlettebb tagok átlagánál jobbak a kritikus makropénzügyi mutatói (államháztartási hiány, államadósság) – hazánk sajnálatosan kivétel a térségünkön belül.

A térség korábban, még a szovjet dominancia alatt sem alkotott egységes blokkot, és a rákövetkező két évtized során sem sokat homogenizálódott. De még a hozzávetőlegesen hasonló fejlettségű országokban is jelentősen eltérő gazdaságpolitikákra volt példa, vegyük a különbségeket például Magyarország vagy a balti országok gyakorlata között az 1990-es években. Sőt ugyanazon országban is eltérő gazdaságpolitikai gyakorlatot követtek az egymást váltó erők, mint például hazánkban. A rendszerváltoztató első koalíció (1990–1994), illetve a rákövetkező kormányzat (1994–1998) idején nagy volt a különbség egy sor lényeges gazdaságpolitikai ügyben (privatizáció, KKV-fejlesztés), majd az azt követő négy év valamint a 2002–2006 közötti időszak alatt is erősen eltért a gazdaságpolitika karaktere.

A korán megnyilvánuló fejlődési különbségek összefüggésbe hozhatók az országok addig bejárt pályáinak, történelmi előzményeiknek, földrajzi fekvésükből adódó sajátosságainak a hatásával. Az *útvonalfüggőség* /path dependence/ természetesen nem abszolút; elágazási lehetőségek mindig adódnak. A gazdasági szerkezet sem lett egyforma a térségben a közös külső (európai) környezet ellenére. A gazdaságpolitikai döntéshozatal is aktív tényezője az ország üzleti életének. Szó sincs tehát arról, hogy a nagy globális erők eleve meghatároznák egy térség és benne egy ország fejlődési útját. A magyar eset alábbi elemzése rámutat arra, hogy milyen örökölt okok és társadalomszerkezeti körülmények, valamint tényleges gazdaságpolitikai hibázások vezettek el oda, hogy a hirtelen zordra váló pénzügyi klíma hatására 2008-ra éppen Magyarország, és nem más térségbeli ország szorult rá elsőként a Valutaalap pénzügyi segítségére – azaz hogyan került bele hazánk olyan válságba, amelynek negatív hatásait

minden nemzetgazdaság megérezte az európai peremvidéken, de nem olyan keményen, mint nálunk.

Dinamika és óvatosság a peremvidéken – kivételekkel

Nemcsak a rendszerváltoztató országok mintáján mutatható ki a hazai gazdasági intézmények és a gazdaságpolitika vonalvezetésnek a nagy jelentősége. A feltörekvő /emerging/ piacok nevet viselő – viszonylag kis számú – országcsoporthoz alapvetően intézményi és 'policy'-tényezők alapján különíthető el a fejlődőnek nevezett országok nagy halmazától. A feltörekvő gazdaságokban a többiekénél *sikeresebben alkalmazkodnak* a közös globális környezethez, *hatásosabb gazdaságpolitikát folytatnak* és a gazdasági élet számára *kedvezőbb intézményeket* hoztak létre vagy vettek át.¹⁴⁸

A világgazdaság magjából kiinduló megrázkódtatások azonban sem a feltörekvő, sem a rendszerváltoztató országokat nem hagyták érintetlenül, a globális folyamatokba való beágyazottságuk miatt azonnali és erőteljes hatásoknak lettek kitéve. Gyakran jobban megszenvedték a máshol keletkező krízist, mint a világgazdaságba kevésbé integrált harmadik világbeli országok. Milyen közös okai vannak a máskülönben sikeres országok válságra való érzékenységének?

Az okok intézményi, kulturális, társadalom- és gazdaságszerkezeti jellegűek, de nyilván kapcsolatban állnak a követett gazdaságpolitikával is. A sajátosságok legvilágosabban éppen válságos időkben mutatkoznak meg. A mai pénzügyi-gazdasági válságok sok vonatkozásban eltérnek a harmadik világnak a 20. század utolsó harmadában elszenvedett kríziseitől. Míg korábban az *állam pénzügyi csődje* /sovereign default/ volt az, mint Mexikó vagy Argentína esetében visszatérően, ami az illető társadalmakra annyi szenvedést hozott, addig a 21. század elején még új rekordokat döntögető piaci tőkeáramlás *hirtelen leállása* /sudden stop/ vagy a *tőke hirtelen kiáramlása* /sudden reversal/, és a *magánszektorbeli csődök* azok, amelyek számos peremvidéki országot válságba sodortak.

¹⁴⁸ Lámfalussy (2008)

Ilyen volt 2008-ban *Izland* vagy *Lettország* esete, majd később még egy sor országé Európa peremvidékén. Az ország pénzügyi csődjét rendre *hitelexpanzió* előzte meg, ami viszont a korábbiaktól eltérően nem mindig a fogyasztói árszint emelkedésében, azaz szokványos inflációban öltött testet, hanem inkább *aktívaár-növekedésben*. A válsághoz vezető út során felerősödött a tőke- és pénzpiacok *prociklikus* viselkedése: az eufória megemelte az aktívaárakat, ami javította a kockázati kilátásokat és táplálta a kockázati éhséget; a hitelfedezetek felértékelődtek, a bankrendszer szívesen hitelezett. Ez tartott mindaddig, amíg valami belső vagy akár külső, érintőlegesen kapcsolódó fejlemény – mint *kiváltó ok /trigger/* – aktívaáresést el nem indított. Ekkor viszont a fedezetek kezdték értéküket veszteni, a bankok már nem hiteleztek szívesen, a háztartások a megnövvő bizonytalanság és a romló kilátások miatt hirtelen visszafogják fogyasztásukat, és inkább ismét megtakarítanak; mindezek következtében a nemzetgazdasági beruházás és maga a bruttó hazai termék visszaesik. Itt olyan gazdaságok sérülékenységéről beszélhetünk, amelyek a válság kirobbanásáig sikeresnek számítottak.¹⁴⁹

A gazdasági folyamatok gyors kilengései mögött a magángazdasági szereplők rövid távú (formailag racionális) döntéseinek a következményei húzódnak meg. Az adott ország üzleti szektorának *túlzott hitelfelvétele* természetesen csakis mások *túlzott hitelnyújtása* révén jöhet csak létre, azaz a jelenségért felelős döntési logika nemcsak a végül válságba kerülő gazdaság szereplőit jellemzi, hanem a globális piac egészét.

Fontos gazdaságpolitikai kérdéseket vet fel az a körülmény, hogy a hitelexpanziót elkerülő, óvatosabb gazdaságpolitikát folytató feltörekvő országok sem maradnak mentesek a válságtól. Ezek – amint már láttuk – gyakran fertőzés révén kerülnek bajba: a túlfűtött térségbeli gazdaságokból kiáramlik a tőke, de nem csak onnan: ezzel a válság terjedni kezd, és „ártatlan” nemzetgazdaságokat is elérhet. Az ügy másik oldala viszont az, hogy az elmenekülő tőkének valahova vagy valamibe be kell lépnie; ilyenkor gyakran aranyat vesznek bármi áron a pánikba eső pénztulajdonosok, vagy olyan célországot

¹⁴⁹ Lásd: Bod (2010): The nature of the crisis

néznek ki, amely hektikus időben teljesen biztonságosnak számít: ez a jelenség a *minőségbe menekülés* /flight into quality/.¹⁵⁰

A nemzetközi vállalatirányítási standardoknak és az iparági gyakorlatnak megfelelni szándékozó vállalati vezetés, valamint a negyedéves jutalmakra koncentrálo banki, vállalati menedzserréteg akaratlanul olyan viselkedési mintát követ, amelyre a *nyájszellem* kifejezés jól illik. Az ebből adódó üzleti döntések viszont tovább erősítik az érintett gazdaságok *prociklikus* teljesítmény-alakulását: amikor jól megy, akkor nagyon jól megy, amikor pedig valami rosszabbul alakul, akkor hirtelen igen rossz lesz az üzleti ciklus.¹⁵¹

A kilengéseket gyakran felerősíti a *hitelkockázat-minősítő* (rating) cégek viselkedése: a felfűtött konjunktúra idején magasabb országhoz tartozó besorolást adnak, és a hozzájuk forduló üzleti vállalkozásokat is könnyen felminősítik. Ezzel még olcsóbbá teszik a pótlólagos hitelforrások bevonását mind az illető állam, mind a magáncégek számára – és egyben szándékolatlanul megkönnyítik a gazdaság túlfűtését. Majd a bajok első jeleinek fellépésekor a szuverén kockázati osztályozás rontásával, egy sor vállalat kockázati besorolásának leminősítésével maguk is lökést adnak a tőkementésnek – szinte önbeteljesítő jóslat formájában.¹⁵²

X X X

Mit tehet az állam a válság elkerülésére? A kormánynak erős eszközei közé tartozik az árfolyamrendszer helyes megválasztása, a devizaliberalizálás megfelelő ütemezése, a költségvetés kontroll alatt tartása. Gyakran azonban pontosan az állami gazdaságpolitika juttatja kockázatos tartományba a gazdaságot. Az állami eszközök működtetésére kihat a *politikai ciklus*, azaz a választásoktól választásokig terjedő időszak megléte, és az abból következő szakaszosság. Az országok e vonatkozásban sem egyformák: van, ahol a politika ciklikussága erősen rányomja a bélyegét az állami szakpolitikák (költségvetési,

¹⁵⁰ A jelenség leírását lásd Lámfalussy Sándor publikációiban, pl. Lámfalussy (2008).

¹⁵¹ Kaminsky–Reinhart–Vegh (2004): When it Rains, it Pours: Procyclical Capital Flows and Macroeconomic Policies

¹⁵² Bod (2012): Pénzügyi alapok, 272–273.old.

jövedelmi, monetáris, strukturális politikák) alakulására, míg máshol a választásoknak az alkotmányos rendből következő ciklikussága nem visz különösebben erős zavaró elemet a gazdasági folyamatba.¹⁵³ Hazánk sajnos az utóbbi időkben azon országok közé tartozott, amelyekben a *politikai ciklus igen nagy kilengést mutatott* – erről még részletesebben kell szólnunk.

A mögöttünk hagyott évek megerősítenek abban, hogy *a piacgazdaság természetéhez tartozik a ciklikusság; e ténynek nem eltagadásával, hanem figyelembe vételével tehet a legtöbbet a közgazdaságtudomány és annak több idetartozó alkalmazott ágazata (gazdaságpolitika-tan, döntéselmélet és döntéselemzés, szabályozáselmélet)*. Az intézmények fejlesztésével és alakításával tompíthatók a kilengések, de az emberi természetből, az emberi megismerés korlátjaiból adódó kockázatosságtól semmilyen elméleti tudás nem képes megóvni a gazdaság és a társadalom működését.

A magyar ügy: amikor a politika tartósan maga alá gyúri a gazdaságot

Milyen okok és döntések következtében került hazánk Európában az elsők között pénzügyi válsághelyzetbe, amikor 2008-ban turbulenssé váltak a pénzügyi piacok? Hogyan reagáltak a hatóságok, és milyen volt az üzleti döntéshozók válasza a történésekre? A válaszhoz előbb a magyar gazdasági helyzetet kell rekonstruálnunk, a kormányzati intézkedéseket bemutatnunk, ezt követi a gazdaság reagálásának áttekintése, a tanulságok levonása.

Amikor hazánk nyolc volt tervgazdaság egyikeként 2004 májusában az Európai Unió tagjává vált, már *a világ egyik legsebezhetőbb gazdasága* lett, noha egy sor külső kedvező tényező miatt egy ideig nem vált nyilvánvalóvá pénzügyi sérülékenyséünk mértéke. Az uniós normákat tartósan és nagymértékben meghaladó államháztartási hiány

¹⁵³ Brender és Drazen (2003) kutatásai a fejlett és fejlődő országok ügyében nem azt mutatták ki, hogy a *gazdasági fejlettség szintje befolyásolná a politikai ciklusok meglétét, inkább az, hogy a választók milyen rutinra tették szert a demokratikus választásokban*. Az új demokráciákban a választókat könnyebb manipulálni, míg az érett demokráciákban a szavazók már kiismerték a választások működését, és így nehezebben manipulálhatóbbak. Emiatt viszont a politikusok sem esnek túlzásokba a választások előtti kiadási expanzióval. A kellő információval és tapasztalattal rendelkező szavazók egyenesen büntethetik azokat a kormányzatokat, amelyek a gazdasági folyamatok manipulálásával próbálkoznak. A szerzők 68 demokratikus országra terjesztették ki vizsgálataikat.

2005 végén kiprovokálta az uniós intézmények rosszallását, így 2006-ban a kormány nagy ütemcsökkenéssel járó kiigazításra kényszerült a *konvergenciaprogram* keretében.¹⁵⁴ 2008 őszének viharait azonban már nem tudta saját erőből átvészelni Magyarország. Ám nem elsősorban a nemzetközi pénzügyi válság részeként vált hazánk problematikus esetté. A történések értelmezéséhez előbb a pénzügyi válságot megelőző évek gazdaságpolitikai eseményeit kell áttekinteni, majd a társadalmi vonatkozások és a politikai viszonyok területeire is be kell lépünk a döntések mozgatóinak megértéséhez.

A térségbeli országokhoz képest eleinte leginkább az *állam működésével* kapcsolatos vonatkozások és a *költségvetési folyamatok* különböztetik meg a magyar esetet, majd következményként a gazdasági fejlődés ütembeli különbségei is. Költségvetési politikánkat a rendszerváltozás kezdete óta kísérik a *választási ciklusok*. A folyamatból kiemelkedett 2002: a választás után megalakuló kormány a választási ígéreteire hivatkozva nagyfokú költekezésbe fogott, sőt további kiadási elígérkezéseket tett, holott a választási ciklusok logikája szerint az új kormánynak a választási évben megugró költségvetési hiány lefaragásával kellett volna kezdenie. Ehelyett a 2002-es év a GDP 9 százalékát (!) meghaladó deficittel zárult, a megkezdett költekezés áthúzódott a rákövetkező évekre is: némi kiigazítással sem ment le a GDP 6 százaléka alá a hiány 2004-re.

A rendszerváltozás kezdete óta nyilvánvaló a költségvetés bevételi oldalának az ingatagsága. A tranzíciós válság néhány drámai éve alatt – mint mindenhol a térségben – összeszűkült az állam adóbázisa, egyidejűleg megnöttek a munkanélküliséggel és a szociális háló fenntartásával kapcsolatos kiadások. Nem meglepő, hogy 1993–1994-re megugrott a magyar költségvetés hiánya.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Az uniós döntési renddel és a magyar vonatkozásokkal több publikációban foglalkoztam: Bod (2007): Államháztartási hiány és társadalmi deficit; Bod (2007): Költségvetési kiigazítás – külső kényszerre; Bod (2007): A közös európai valuta értékállósága és a szabályalapú nemzeti költségvetések mai kérdései.

¹⁵⁵ Ezen évek államháztartási hiányainak a tartalmi gazdaságpolitikai megítélése azonban módszertani megjegyzéseket igényel. Az első: az adott év költségvetési kiadásaiban az állami tulajdonú bankok újratőkésítésének (a „bankkonszolidációnak”) tetemes költségei is benne vannak, holott a makrokeresletet nem növelő állami tőkeemelés ma már nem szerepelne a hiány korrigált mutatójában, mint ahogy nem helyes a privatizációs bevételeket hiánycsökkentő tényezőnek elszámolni. Másodszor: 1990 és 1994 között a magyar GDP (egyben az adósság/GDP mutató nevezője) mintegy 17 százalékkal csökkent: ilyenkor a

A választási évek adatait továbbá rontja az, hogy az 1990-ben kialakult választási menetrendet követve az országgyűlési választások után következtek a helyhatósági választások is, így meghosszabbodott az adott évben a közvetlen politizálás időszaka. Erre nyújtott példát 1994: a tavaszi választáson kétharmados parlamenti többséget szerzett a szocialista–szabaddemokrata koalíció, győzelmét mégsem követte erőskezü fiskális kiigazítás, mert őszig az önkormányzati választások megnyerésére koncentrált a kormány. Az már külön történet, hogy még azután egy félévig tovább sodródott a gazdaságpolitika, majd csak 1995 tavaszán szánta rá magát a kormány a költségvetési kiigazításra (az ún. Bokros-csomag keretében).¹⁵⁶ Ez sem a „klasszikus” politikailag racionális választási ciklus esete.

Leginkább az 1998-as választási esztendőre illik rá az elvi minta: jelentős a hiány, de a választást követően hamar költségvetési kiigazítást hajtott végre a kormány, olyannyira, hogy 2001-re a „maastrichti szintre” csökken a deficitmutató, jóval határérték alatti az államadósság mutatója. Csupán a monetáris politikai teljesítménymutatók (infláció, kamatszint) maradtak el a normáktól, amelyek egyelőre csak tájékozási pontot jelentettek, hiszen majd 2002 telén születik meg az EU döntése hazánk (és másik 7 volt tervgazdaság) uniós felvételéről.¹⁵⁷

A viszonylag konzervatív költségvetési politikát a választások előtti évben – a politikai ciklus logikáját követve – rendre lazítás váltotta fel. Jön 2002 és 2006, két választási év, amelynek deficitjei extrém magasságba emelkedtek. Ez a két csúcsev és a közötté eltelő időszak az, amikor állampénzügyeink kicsúsznak a fenntartható pályáról, és újraindítják az eladósodás menetét.

viszonyzámként megadott deficit- és adósságállomány-mutatók akkor is nagyot romlanak, ha nem nő drasztikusan a számlálóban szereplő változó, azaz nem a hiány fut el.

¹⁵⁶ Az 1995-ös kiigazító csomag (amelyet egyébként Csaba László „sok tekintetben heterodox jellegűnek” minősít) mind a mai napig megosztja a hazai közgazdászokat; értékelésével ezen a helyen nem foglalkozunk (Csaba 2009a).

¹⁵⁷ Az euró átvételének elvi előfeltétele maga az uniós tagság. Majd a GMU harmadik szakaszába való belépés mérhető feltételeit kell meggyőzően teljesíteni. Az Orbán-kormány egyébként akkor korai euró-átvétellel készült.

Az előzmények ismeretében is nehezen érhető ez a súlyos gazdaságpolitikai kisiklás. A magyar társadalomnak időről időre megrázkódtatásokkal járó megszorítási csomagokat kellett elszenvednie a megelőző negyedszázad alatt (1979, 1986, 1990–91, 1995); joggal gondolhatnánk, hogy a döntéshozói fejekben vészcsengők szólalnak meg, valahányszor növekedésnek indul az államháztartási deficit. 2002-ben, csupán hét évvel az 1995-ös kiigazítás után mégsem így lett, sőt immár válságmentes időben ugrott meg az államháztartási hiány, és annak következményeként felgyorsult az eladósodás. Az előzmények ismeretében feltételezhető lett volna, hogy minden politikai erő tartózkodik az újabb eladósodástól, és hogy nem is nyerhető társadalmi támogatás adósságból költekező programhoz, mégis ismét adósságnövelő döntések születtek, holott a nemzetgazdaság állapota és az üzleti ciklus menete keynesiánus költségvetési élénkítést nem igényelt.¹⁵⁸ A magyar gazdaság a rendszerváltozás első, drámai fejleményektől sem mentes évtizedét a velünk összemérhető országokhoz mérten jól teljesítette: az egy főre jutó bruttó hazai termékkel mérve 2002-re tíz százalékkal haladtuk meg az „utolsó békeév” adatát – ez szokásos viszonyok közötti trendszerű növekedésnek nagyon gyenge lenne, de mint a többi visegrádi ország is, mögöttünk maradt az 1990-es évek elejének 16-17 százalékos kumulált GDP-esése, így a válság utáni növekedési tendencia kifejezetten kedvező.¹⁵⁹

4/1. táblázat

GDP, foglalkoztatottság és munkatermelékenység Kelet-Közép-Európában, 2002
1989=100

	GDP	Foglalkoztatottság	Egy foglalkoztatottra jutó GDP
Csehország	105,1	87,8	119,7
Lengyelország	129,8	87,0	149,2
Magyarország	111,8	74,0	151,1
Szlovákia	109,1	84,9	128,5

Forrás: UNECE, 2003/2

¹⁵⁸ Ezzel az időszakkal foglalkozik Bod (2006): Államháztartási hiány és az euróra való áttérés ügye c. könyvfejezetem.

¹⁵⁹ Az egy foglalkoztatottra jutó hozzáadott érték magyar adata azonban „túl jó”, amennyiben a kétségtelenül gyors iparfejlődési, gazdaság szerkezeti modernizációnk során a foglalkoztatási hányad nagyon visszaesett: a meglevő munkahelyek térségi viszonylatban hatékonyak, mindenek előtt a külföldi tulajdonú vállalatok szektorában, de nagyon sokan váltak inaktívá.

Az államháztartás tartós deficitje és eladósodása természetesen nem hazai sajátosság, különösen gyakori a harmadik világban, ahol gyengék a költekezést fékező intézmények. Esetünkben azonban a 2002-es rekord méretű hiány olyan európai országban lépett fel, amely éppen az európai uniós tagság elnyerésének végső szakaszában volt. Az állam eladósodása az elnyert tagság első két évében is folytatódott, holott a tagsági léthez az EU jogrendje konkrét államháztartási feltételeket és folyamatos gazdaságpolitikai egyeztetést rendel. Hazánk viszont úgy csatlakozott az Unióhoz, hogy azonnal *túlzott deficit eljárás* indult ellene a Stabilitási és Növekedési Egyezmény megszegéséért (a 3 százalékban maximált hiányt jóval meghaladó mérték miatt).¹⁶⁰

Az eljárás keretében középtávú kiigazítási pályát bemutató programot várt el a Bizottság és a Tanács már 2004-től, ám a beterjesztett magyar *konvergencia-programok* rendre papíron maradtak, azokat a kormány elszámolási ügyeskedésekkel sem tudta teljesíteni. Közvetlen következmények eleinte nem voltak, a gazdaságpolitika hitelessége azonban súlyosan és tartósan sérült. A statisztikai ügyeskedés, a „kreatív könyvelés” vagy egyszerűen az adathamisítás nem maradhat sokáig rejtve: azt 2005-ben megtapasztalhatta a görög kormány, amely „adattévedési” okok miatt kapott elmarasztalást az uniós intézményektől (utólag tudni: még súlyosabb statisztikai rendellenességek kerültek napfényre 2010 tavaszán). Különösen óvakodnia kellett volna a magyar kormánynak ilyen téren, mert nem volt annyira régen, amikor az 1990 előtti szocialista rendszerben az akkori állampárti kormány és az MNB hosszú időn keresztül hamis adatokkal látta el az IMF-et, és a „téves adatközlés” (ahogyan a nemzetközi gyakorlatban udvariasan jelölik az adathamisítást) komoly anyagi és morális kárt okozott hazánknak.¹⁶¹

¹⁶⁰ A deficit tényén kívül roppant aggasztó, ahogy az államháztartási adataink visszamenőlegesen megváltoztak az EU-ba való belépésünk után, az uniós felülvizsgálat hatására, ahhoz képest, amit a magyar pénzügyminisztérium és a Központi Statisztikai Hivatal korábban közzétett. A 2003-ra átadott Előcsatlakozási Gazdaságpolitikai Program / PEP/ szerint az államháztartás hiánya kb. 4,8 százaléka az arra az évre várható bruttó hazai terméknek; majd az előzetes „tény” 5,9 százalékra hízott a rákövetkező év derekára, az év végén beadott „aktualizált konvergencia-program” már 6,2 %-nál tartott, az Eurostat felülvizsgálata alapján a végleges elszámolás szerinti tényadat 7,2 %. Az eltérés – legyen okozója tervezési hiba, tévedés vagy félrekönyvelés – a GDP 2,4 százalékára rúg; ilyen bizonytalan bázison eleve nem készülhet mértékadó állami költségvetés a következő évre. Magyarország konvergencia-programja. Pénzügyminisztérium, Budapest, 2004. május

¹⁶¹ Az ország külső adósságának –és nyilván az összes kapcsolódó mutatónak – a masszív meghamisítása a szabad többpárti választásokról való politikai megállapodás került felszínre 1989 végén. Az 1982 és 1989 közötti „misreporting” (téves adatszolgáltatás) következményeként az IMF visszavonta a hiteleinek utolsó

Az éveken át tartó költségvetési expanzió egy időre megnövelte a háztartások elkölthető jövedelmét, ezáltal serkentette a lakossági fogyasztást és az ingatlan-beruházásokat. Ugyanezen időszak alatt a *banki hitelezés* is felgyorsult, amint a pénzügyintézetek kiépítették fiókhálózataikat, és a háztartások felé fordultak. Előbb az *állami támogatású (forint) lakáshitel-program* fűtötte a hitelezést, majd a 2002-es kormányváltás után, amikor az új parlamenti többség leállította a támogatott lakáshitelezést (forintban), a bankok az olcsó devizaforrásaikra támaszkodva megjelentek a piacon, elsősorban *svájci frank és euró alapú hiteleiket* kínálva.

A devizahitelezés azért lehetett vonzó a háztartások számára, mert a forintkamatok magasak voltak. Az állam a maga nagy finanszírozási igényével eleve felhajtotta a kamatszintet. Emellett a hiány növekvő mértéke rontotta az ország kockázati megítélését, így a magyar állampapírok hozamszintjébe jelentős kockázati prémium épült be, ami következményeként állampapír-hozamaink európai viszonylatban magas szintre emelkedtek. Ráadásul az MNB az infláció féken tartása érdekében magasan tartotta a jegybanki alapkamatot, ezzel egyben erősítette a forint árfolyamát. Az exportőrök – nem meglepő módon – hangosan kritizálták az MNB-t az úgymond feleslegesen magas jegybanki kamatok és irreálisan erős forintárfolyam miatt. Itt azonban érdemes utalni arra, hogy a jegybanki alapkamat legfeljebb követni tudta a kockázati prémium alakulását és az állampapír-hozamot, a forint árfolyamát pedig nagyrészt a külföldi befektetők állampapír-vásárlásai és a devizahitelezéssel járó folyamatos konverziós igények tartották erősen.

Nem magyar sajátosság, de idetartozó ügy, hogy ez idő során a jegybank és a kormány között politikailag is motivált ellentétek feszültek.¹⁶² Ilyen helyzetben a jegybank

ütemét, ami súlyosbította az ország likviditási gondjait, majd egy immár szigorúbb feltételeket előíró új kölcsönszerződés keretében adott hitelt 1990 tavaszán – erősen megkötve az új, demokratikusan megválasztott kormány kezét. Erről a témáról igen ritkán emlékeznek meg a magyar szaksajtóban, holott az IMF-fel való kapcsolatok átmeneti megromlása nagymértékben befolyásolta a gazdaságpolitikai mozgásteret 1990 után. Bod (2001): A pénz világa –a világ pénze. 187–188.old.

¹⁶² Az MNB akkor hivatalban levő elnöke (Járai Zsigmond) az előző kormány pénzügyminisztere volt, politikai függetlenségét a hatalomra jutó szocialista és szabaddemokrata koalíció megkérdőjelezte,

dezinflációs törekvése könnyen kap politikai színezetet. Amikor pedig az MNB végre engedett a kormány jó ideje rá nehezedő nyomásának 2003-ban, és a kormány és a jegybank közös döntéssel kismértékben eltolta (gyenge irányban) a forint árfolyamának lebegési sávját, a pénzügyi piacok nem kicsi, hanem igen nagy forintgyengüléssel reagáltak. A befektetők úgy értelmezték az árfolyamrendszer kismértékű megváltoztatását, hogy az MNB infláció elleni elkötelezettsége gyengült. Így viszont érthető, hogy az állampapírok kockázati felára nőtt, a forint pedig jelentősen leértékelődött. Az MNB rögtön ezután nagymértékű kamatemelésre kényszerült. Az epizód megmutatta, hogy a magyar gazdaságpolitikát nem értik, nem tartják hitelesnek a külső és hazai gazdasági szereplők.

A „stop-go” politika is heterodoxia: következményei károsak a növekedésre

Az uniós csatlakozást közvetlenül megelőző néhány év, és maga a belépés minden új tagországban javította a gazdasági növekedési kilátásokat: a legtöbb volt tervgazdaság számára ez lett a *gazdasági növekedés aranykora*, egészen 2007/2008-ig. Ám a jóból is megárthat a sok: némely gazdaságban a túlfűtöttség olyan nyilvánvaló jeleit láthattuk, mint amilyen a termelékenységek javulását jóval felülmúló reálbér-növekedés, az aktívaárak hirtelen felfűvódása, a lakosság és az üzleti szféra túlzott eladósodása. Így történt ez például a három balti országban.

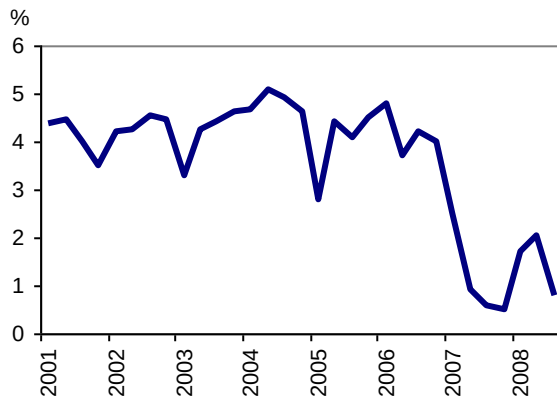
A magyar eset azonban sok ponton eltér a kelet-közép-európai mintától, hiszen nekünk az uniós tagság körüli idők sem hoztak fenomenális gazdasági növekedést. A politikai szférában újabb és újabb programok születtek, de egyet sem vittek végig; az euró-átvétel céldátumát többször eltolták, majd feladták. A folyamatos gazdaságpolitikai sodródás következtében már megkezdődött Magyarország tökevonzó képességének és nemzetközi versenyképességi pozíciójának gyengülése, noha a térségünk iránti külső érdeklődés ekkor még erős, és általában is kedvező az európai konjunktúra. De a stop-go politika

működését végig bizalmatlanul kezelte, pozícióját sorozatos törvénymódosításokkal igyekezett gyengíteni. A monetáris hatóságok közötti viszonyban később is sok feszültség keletkezett.

hatására a hazai gazdasági tényezők körében is érződik elbizonytalanodás, ami a beruházások ütemcsökkenésében mutatkozott meg.¹⁶³

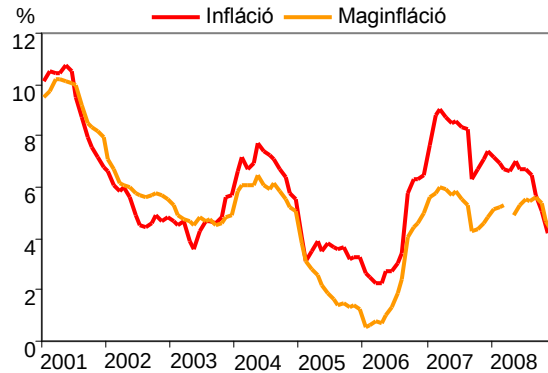
4/1. ábra
Makrogazdasági helyzetkép Magyarországon a válságig

a) Gazdasági növekedés

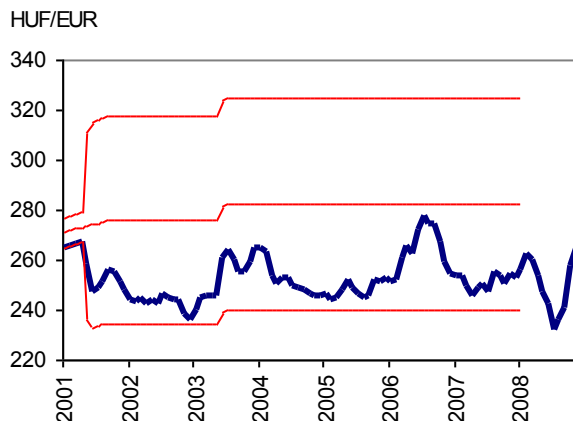
Megjegyzés: növekedés az előző év azonos időszakához képest. Forrás: KSH

b) Infláció

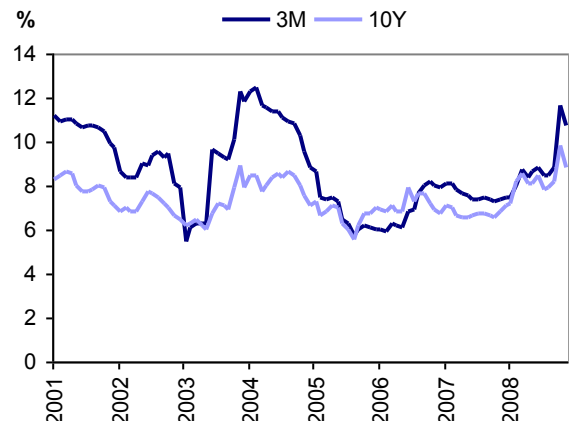
Megjegyzés: 12 havi ütemek. Forrás: KSH

c) A forint árfolyama

Megjegyzés: a piros vonalak a forint sávközepét és -széleit jelölik. Forrás: MNB

d) Állampapír-piaci referenciahozamok

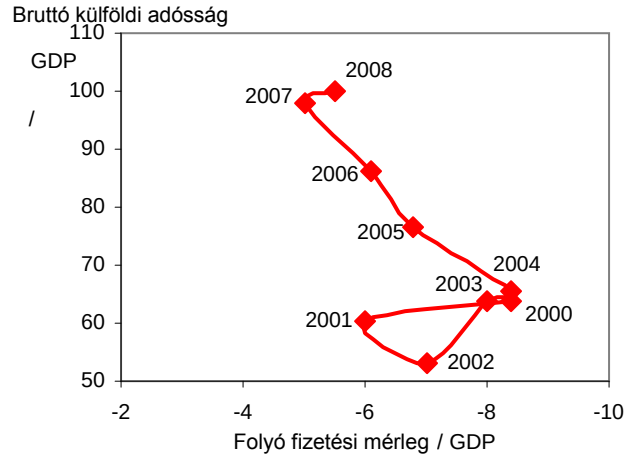
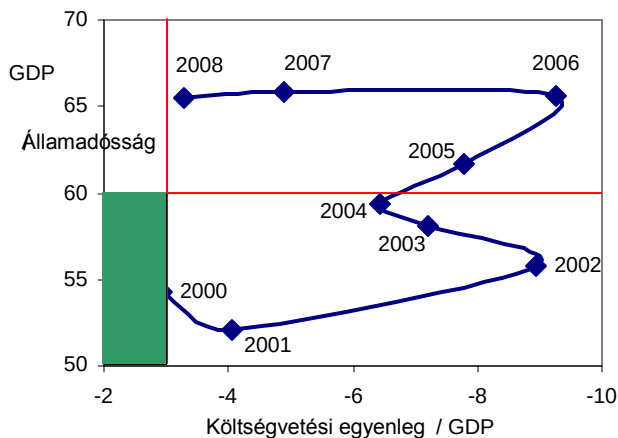

Forrás: MNB

e) Költségvetési egyensúly

f) Külső egyensúly

¹⁶³ A magyar gazdaságpolitikai folyamatok itteni elemzésében nagyban támaszkodom az időszak döntéseit elemző alábbi műre: Bod (2011): Gazdaságpolitikai döntések válságos időkben.

Megjegyzés: költségvetési egyenleg ESA módszertan szerint. Forrás: Pénzügyminisztérium, ICEG EC

Forrás: MNB, ICEG EC

Az újabb, immár markáns hatással járó *gazdaságpolitikai irányváltás* a 2006-os választások után érkezett el, külső kényszerre. Még a választások előtt a kormánypártok és ellenzékben a Fidesz egymásra licitálva ígértek állami kiadásnövelést, ráadásul az első Gyurcsány-kormány 2005 végén hosszú távú adócsökkentést foglalt törvénybe, ám 2006 derekán már nem lehetett elkerülni a költségvetési szigorítást, egyensúlyközpontú kiigazítást. A Stabilitási és Növekedési Egyezmény notórius megszegése addigra váltotta ki az Európai Unió intézményeinek aktivizálódását.

Sajnálatos módon a Tanács 2005 végén túl hosszú reagálási időt engedett meg a hivatalban lévő magyar kormánynak, hivatkozva a küszöbön álló magyarországi választásra, és csak 2006 nyarától követelte meg az új, szigorú konvergencia-program bemutatását a hivatalba lépő kormánytól. A választáson győztes koalíció az időközben beálló romló helyzetet figyelembe véve olyan programot adott át és fogadtatott el Brüsszelben, amelyben már nem 2008-ra vállalja a hiánylimit teljesítését.¹⁶⁴ Az új célérték 2010 lett, akkorra kellett (volna) a 3 százalékos határérték alá csökkennie a deficitnek; pontosan 2,2 % szerepelt az elfogadott programban. Időközben a romló körülmények miatt ahhoz kemény kiadásmérséklő és bevételnövelő (adóemelő)

¹⁶⁴ Hazánkat a 2004. május 1-i EU-belépést követő első adatvizsgálat alkalmából 2004. július 4-én – Csehország, Ciprus, Lengyelország, Málta, Szlovákia, Görögország társaságában – vonták eljárás alá, az államháztartás túlzott méretű, a GDP 3 százalékát túllépő hiány miatt. Lásd: 2594th Council Meeting, 76. Economic and Financial Affairs. Az ügyet részletesen elemzem: Bod (2006)

intézkedések váltak szükségessé. Az Unió Tanácsa a referenciaérték megsértésénél figyelembe vette az új tagok viszonyait.¹⁶⁵

Az EU intézményei általában késéssel reagáltak a tagországokban előforduló költségvetési megcsúszásokra; ennek súlyos következményei lettek az Unió egészére nézve. A késést nem menti, de magyarázza, hogy a Bizottságnak gondja támadt befolyásos régi tagok normasértéseinek szankcionálásával – ez vezetett el 2005-ben a Stabilitási és Növekedési Egyezmény felülvizsgálatához. Az új SNE feloldotta a konkrét problémát, nevezetesen: miként tolerálható a német és a francia túlzott hiány még egy ideig úgy, hogy azért a hiányszabályok logikája érvényben maradjon. Ám úgy is tekinthetünk az ügyre, hogy a tagállamok életszerűbb fiskális szabályrendszert alkottak. 2006-tól mindenesetre valóban komolyan vette az EU a saját új rendszerét; ezt megtapasztalta az akkori magyar kormány is. A 2006-os választásokra való felkészülés finisében a kormánytöbbség még megtette, hogy 5 éves adó-leszállítási törvényt fogad el az Országgyűlésben 2005 végén, holott már nyilvánvaló volt: az eladósodott magyar állam súlyos következmények nélkül nem mondhat le a bevételekről.¹⁶⁶

A kormánypártok olyan programmal nyerték meg a választást, amelyből további nagy eladósodás következett volna; erre azonban a valóságban már nem lett mód. Az állami költségvetési adatok visszatartásával a tavaszi választásig el lehetett leplezni a helyzetet, de gyors fordulatnak kellett eljőnie.¹⁶⁷ Az EU-nak a választások után átadott *módosított*

¹⁶⁵ „Tekintettel az eltérő kiindulási pontokra és az érintett tagállamok eltérő költségvetési terveire, az Ajánlások különböző határidőket szabnak meg a deficitnek a GDP 3 %-a alá való leszállításához: Ciprusnak 2005-öt, Máltának 2006-ot, Lengyelországnak és Szlovákiának 2007-et, Csehországnak és Magyarországnak 2008-at.” Press release, 5 July 2004. 8. old. A görög eset azonban több vonatkozásban más: Görögország euró-zóna-tag, továbbá ott nem csupán a deficit túlzott mértéke, hanem az adatszolgáltatás körüli szabálytalanság-sorozat okozott gondot (állami kiadásokat PPP-konstrukcióra hivatkozva kívántak a költségvetésen kívülre helyezni). Ezért a Tanács szigorúbb volt: Görögországnak „legkésőbb 2005-re meg kell szüntetnie a túlzott hiány állapotát”. A Tanács emellett felszólította a görög kormányt, hogy „sürgősen korrigálja a költségvetési statisztikáinak hiányosságait”. (Uo. 9. old.) Később tudtuk meg, hogy ennél is súlyosabb statisztikai szabálytalanságok fűződnek a görög üggyhöz.

¹⁶⁶ Ez már nem az „időbeli inkonzisztencia” tankönyvi esete, hiszen nem arról van szó, hogy egy korábban még megfelelő döntés a körülmények megváltozása miatt szuboptimálissá válik: ez egyszerűen politikai kalandorság.

¹⁶⁷ A Pénzügyminisztérium és a Központi Statisztikai Hivatal visszatartotta néhány napra – kivárva a választás napját – az EU-nak az SNE keretében átadandó adatokat, arra hivatkozva, hogy az európai statisztikai szolgálat (Eurostat) még nem hagyta jóvá azokat, így az adatok nem véglegesek. Egy gazdasági újságíró a közérdekű adatok nyilvánosságára hivatkozva kikérte, majd mivel nem kapta meg, beperelte a

konvergencia-program számos megszorító intézkedést irányzott elő: évközi ÁFA-emelést, a személyi jövedelemadó és a vállalati nyereségadó emelését, állami beruházások leállítását. Mindez 2006 nyarától hirtelen befékezte az addig sem túl erős gazdasági növekedést.

A közvéleményt a sok ígéretés után szeptemberben sokkolta *Gyurcsány Ferenc* miniszterelnök kiszivárgott (2006. augusztusi) őszi beszéde, melyben a szocialista párt parlamenti képviselői előtti zárt ülésen elismerte a választás előtti gazdasági helyzet eltitkolását, a költségvetési adatok terén „trükkök százainak” alkalmazását, a hosszú időn át folytatott kormányzati semmittevést – mindezt közönséges stílusban. A beszéd nyilvánosságra kerülését zavargások követték. Az utcai erőszak, a karhatalom jogsértő és brutális fellépése sokat rontott hazánk külső megítélésén, itthon pedig aláásta a kormányfő legitimációját. A kormány döntési tere beszűkült: az uniós pozíció hirtelen bekeményedése miatt nem maradt más, mint az *új konvergencia-program vállalásainak betartása*.

A költségvetés hiánycéljai 2008-ig teljesültek. A deficit a 2006. évi 9,3 %-ról 2007-re 4,9 %-ra esett (a terv 6,2 % volt), 2008-ra pedig 4 %-ot célzott a program. Ám a kiigazítást számos kritika érte, mert túlságosan az adóbevételek növelésére fókuszált, a kiadások csökkentésénél pedig a „fünyíróelvet” követték. Következésképpen a gazdasági növekedés 2007-ben a vártnál nagyobb mértékben gyengült, a tervezett 1,7 % helyett mindössze 1,1 % lett. 2008 első féléve is gyengén alakult. Világossá vált, hogy a korábbi vélekedésekkel szemben a magyar gazdaság nem képes tartósan 4 % körüli ütemben növekedni, mivel gazdaságunk potenciális növekedési üteme már jóval az alá süllyedt.¹⁶⁸

KSH-t. A pert megnyerte (2009-ben!): a bírósági döntés szerint a magyar statisztikai hatóságok által összeállított jelentés „tulajdonosa” a magyar állam, és az Eurostat nem felettese a KSH-nak, tehát amikor magyar adatok megvannak, onnantól kezdve azok közérdekű adatnak számítanak.

¹⁶⁸ Az MNB 2008 tavaszi becslései alapján a *potenciális növekedési* ütem inkább 3%. (MNB 2008, 38–39. old.) Így a megelőző évek 4%-os tényleges növekedése mögött túlfűtött gazdaság állott, az ütem csak a költségvetési expanzió és a magánszektor külföldi hitelfelvétele miatt volt lehetséges.

Nagyfokú pénzügyi nyitottság = sebezhetőség

Annak megértéséhez, miért éppen Magyarországot érintette ennyire súlyosan a 2008-as pénzügyi válság, gazdaságunk sebezhetőségét nemzetközi összevetésben is meg kell vizsgálnunk. Az összehasonlításhoz mérceként a hasonló fejlettségű és méretű feltörekvő piacgazdaságok szolgálnak, amelyek a 2000. évtől egészen a válság kitöréséig dinamikusan fejlődtek. A világgazdasági konjunktúra 2008-ban ugyan már kezdett gyengülni, de a legtöbbjük még így is képes volt 4–8 % közti éves növekedésre. Hazánk a 2006 őszen kezdődő kiigazítás miatt a sereghajtók közé került.

Magyarország sok társához hasonlóan jelentős *folyó fizetési mérleg-hiányokat* produkált éveken át. A 2008-as évet 7,5 milliárd euró folyó fizetési mérleg hiánnyal zárta hazánk, ami a GDP 6 %-át tette ki. Ennél sokkal nagyobb deficitet mutatkoztak a térségben. A balti országokban vagy Bulgáriában a válság előtt extrém méreteket öltött a fizetési mérleg-hiány, vagy másfelől nézve: a külföldi tőke beáramlása. A piaci eufória és az EU-csatlakozás körüli fellendülés addigra már elfeledtette a korábbi *gazdaságpolitikai hüvelykujj-szabályt*, mely szerint a GDP 3–4 százalékánál nagyobb fizetési mérleghiány már kerülendő.

Érdekes *szétfejlődésnek* vagyunk tanúi: míg a térség, és benne különösen hazánk, a pénzügyi felelőtlenség pályáján haladt fél-perifériális helyzete és külső sérülékenysége ellenére, a feltörekvő világ sok más országa pontosan azt mutatta be a 2008-as válság során, hogy jól megtanulták a leckét. A latin-amerikai és távol-keleti országok az 1990-es évek második felének súlyos fizetési mérleg válságai óta fokozottan ügyeltek makrogazdasági stabilitásukra, így folyó fizetési mérlegük kis hiányt vagy éppen többletet mutatott, külső adósságuk a GDP 50 százaléka alatt maradt, rövid lejáratú adósságuk többszörösét tartják devizatartalékként.

Ugyanakkor a kelet-közép-európai országok gazdaságpolitikai, politikai döntéshozói az EU-tagság és az euró valamikori átvételének esélye következtében a *fizetésimérleg-válság* lehetőségével nem néztek szembe, az egész ügy valahogy kikerült a gazdaságpolitikusi gondolkodásból. Ezenközben a külföldi tulajdonú bankok megjelenése

miatt különösen nagy lett a nem-állami külső hitelfelvétel, ami az állami eladósodással együtt már tekintélyes magasságba emelte az ország külső kitettségét. Bár az anya- és leánybankok közti hitelezésben kicsi az esélye a hirtelen tőkemenekítésnek, 2008-ban a globális pénzügyi válság miatt a nemzetközi pénzáramlások beszűkülése ezen az ágon is érintette térségünket.

Hazánk nagy *külföldi adósságállománnyal* lépett be a 2008-as évbe: bruttó adósságunk jóval meghaladta a GDP 100 %-át, noha fejlettségünk alapján kb. 60–70% lett volna reális.¹⁶⁹ A bankokon keresztüli nagy külföldi hitelfelvétel finanszírozta a lakossági hitelezés gyors bővülését, sőt a kormány és az önkormányzatok finanszírozási igénye is nagy volt. A külső adósság egy része még a rendszerváltozás előtti rezsim alatt felhalmozott államadósság öröksége, amelynek törlesztése folyamatosan nagy jövedelemkiáramlással jár.¹⁷⁰ A külső adósság „kinövéséhez” erős növekedés kellett volna, ilyet azonban tartósan nem tudott produkálni gazdaságunk. Ezáltal viszont konzerválódott a külföldi befektetőktől való függés, ami a nagyobb országgcockázati prémium miatt sok más országénál drágább adósságszolgálatot implicál.

Miután mindezek közismert összefüggések, annál érthetlenebb, hogy a válsághoz vezető évek során miért bizonyult érzéketlennek a magyar döntéshozói kör az adósság ügyében.

2008 őszén kiderült: a külső adóssághoz képest a *devizatartalékok* elégtelenek.¹⁷¹ Későbbi elemzések az elhibázott és felelőtlen gazdaságpolitika mint alapvető hiba mellett

¹⁶⁹ Koroknai (2008)

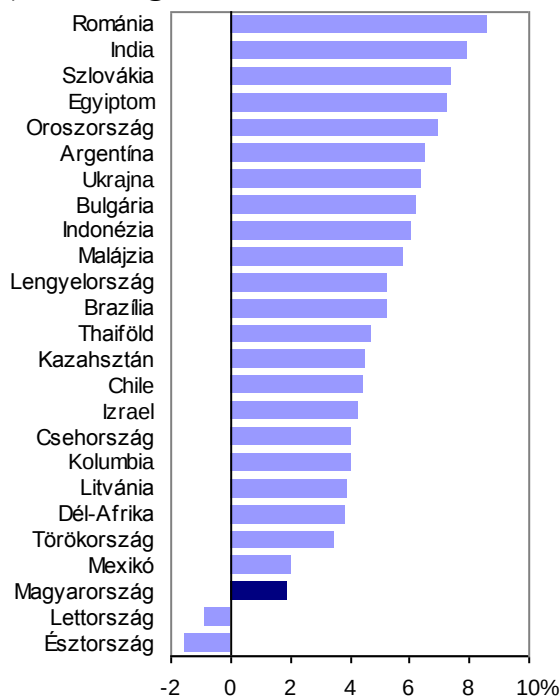
¹⁷⁰ A törlesztési kényszer miatt a folyó fizetési mérleg akkor is hiányt mutathat, ha tartós külkereskedelmi többletet érünk el, ráadásul a rendszerváltozási válságtól a 2008-ig terjedő időszakot külkereskedelmi mérleghiány jellemezte. Majd csak a 2009-es nagy visszaesés során állhatott elő olyan külkereskedelmi mérlegtöbblet (a behozatal zuhanása következtében), amely – egy időre legalább is – a fizetési mérleg szufficitjét produkálta.

¹⁷¹ A devizatartalék elégségességét több elv alapján mérik. Az ún. *Guidotti–Greenspan szabály* szerint legalább annyi tartaléknak kellene lennie, ami fedezetet nyújt a következő 12 hónapban lejáró külső adósságra. 2008 nyarán Magyarország rövid lejáratú bruttó külső adóssága kb. 17 milliárd euró volt, devizatartaléka pedig csaknem ugyanannyi, ami tehát szűken elég lett volna, ha a bankközi hitelezés nem áll le teljesen, az állampapírokat lejegyzik, és nem indul el tőkekivonás. A tőkefolyamatok irányának megfordulása /sudden reverse/ esetén viszont teljességgel elégtelen ez a tartalékszint.

a devizatartalékolás elhanyagolását is felemlítették.¹⁷² Maga az MNB is vonakodva elismerte a tartalékok elégtelen voltát.¹⁷³

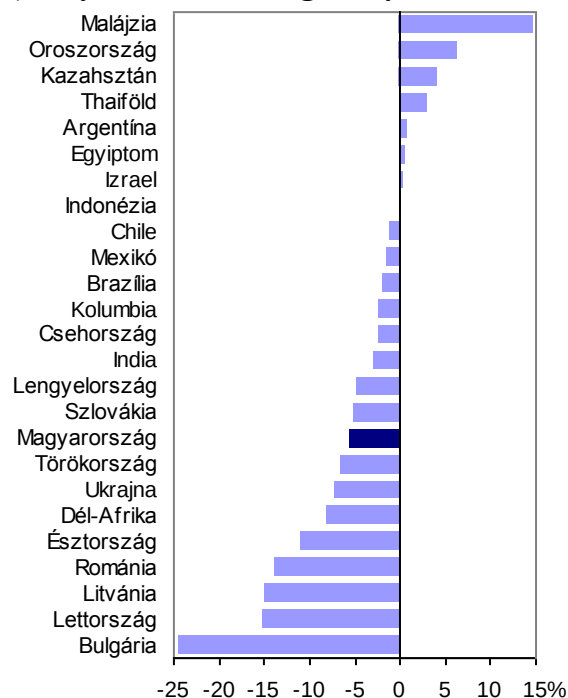
4/3. sz. ábra
Makrogazdasági mutatók feltörekvő gazdaságokban

a) Gazdasági növekedés, 2008

Forrás: IMF World Economic Outlook, 2008. október

b) Folyó fizetési mérleg hiány / GDP, 2008

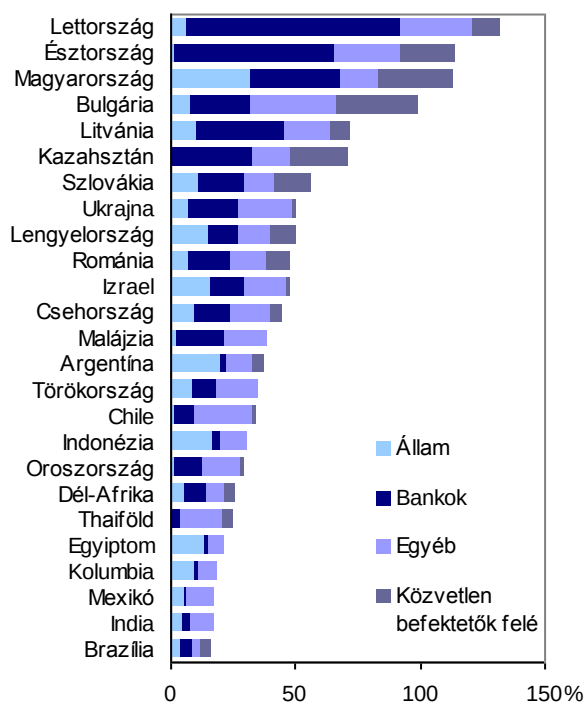

Forrás: IMF World Economic Outlook, 2008. október

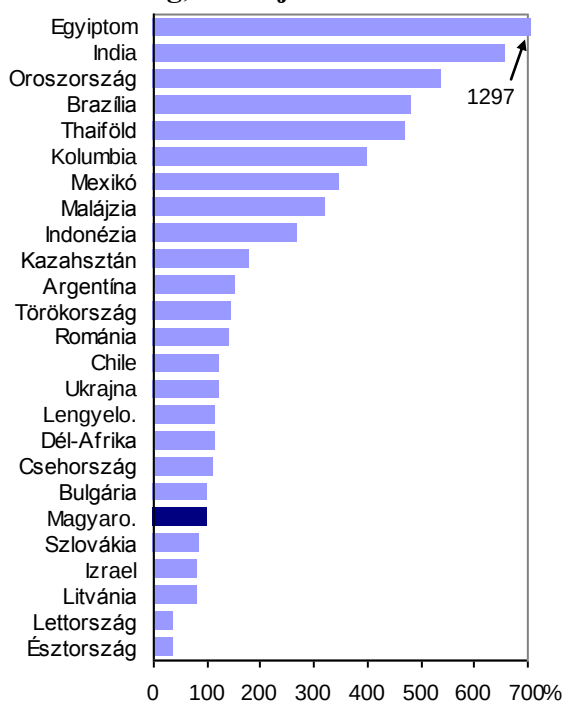
¹⁷² Mosolygó Zsuzsa (2008): Eredendő bűnök – Magyarország és a pénzügyi válság. November 18. Portfolio.hu

¹⁷³ Túl kevés volt a tartalék?, *Világgazdaság Online*, 2008. 09. 17.
<http://www.vg.hu/index.php?apps=cikk&cikk=248805>

c) Bruttó külső adósság / GDP, 2008. június

d) Devizatartalékok / bruttó rövid lejáratú külső adósság, 2008. június

Forrás: IMF World Economic Outlook, 2008. október, Joint External Debt Hub)

A bajok azonban nem járnak egyedül: 2008 őszén a magyar *bankrendszer stabilitásával* kapcsolatban is kételyek merültek fel. Az MNB 2008. októberi stabilitási jelentése úgy fogalmazott, hogy a hazai bankrendszer helyzete alapvetően biztos, *de kockázatot hordoz magában a külföldi forrásokra való utaltság*. Tény, hogy 2008 őszén a magyarországi hitelek és az itt gyűjtött betétek aránya 170 % volt, ami extrém hányad – és felveti a felügyeleti hatóságok felelősségének kérdését.

Bankrendszerünk likviditási helyzetét kedvezőtlenül érintették a nyugat-európai pénzpiacok növekvő kamatai és a kockázatkerülés miatt rövidülő futamidők. Különösen a banki eszközök negyedét adó OTP helyzete nehezedett meg, mivel mögötte nem áll külföldi anyabank. A romló reálgazdasági kilátások miatt egyre valószínűbb lett, hogy onnantól gyengül a banki hitelportfoliók minősége, ami visszaveti a bankok jövedelmezőségét és szélsőséges esetben szolvenciáját is. A devizahitelezés hazai elterjedtsége önmagában is növeli a kockázatokat: árfolyamgyengüléssel járó tőkekivonás

vagy különösen valutaválság esetén a hitelek tömeges bedőlése megingathatja a bankokat. A külföldi befektetők és elemzők szemében a jelzálog alapú hitelezés gyors felfutása önmagában is bizalmatlanságot szült azt adott nemzetközi klímában, noha Magyarországon nem alakult ki ingatlanpiaci buborék.

A magyar gazdaság olyan képet mutatott magáról 2008 őszén, amelyből az *adósságválság (fizetéseképtelenség)* lehetőségét olvashatták ki a befektetők. A devizatartalékok szűkössége és a bankrendszer külföldi forrásokra utaltsága miatt *likviditási válság* fenyegetett, a nagy adósságállomány és gyenge gazdasági növekedési kilátások pedig középtávon kérdőjelezték meg gazdaságunk *szolvenciáját* külföldi hitelezőink szemében. Ehhez adódott hozzá a politikai vezetés *hitelességi deficitje*, valamint a kormány stabilitásával és cselekvőképességével kapcsolatos kétely. Hazánkat ebben a különösen sérülékeny állapotában érte a globális pénzügyi válság 2008 őszén.

A magyar adósságkrízis mint esettanulmány: piaci pánik és politikusi kapkodás

A magyar pénzügyi események a 2008. október 6-ával kezdődő héten gyorsultak fel, amikor a világ *tőzsdei árfolyamai* hatalmasat zuhantak: a befektetők szabadulni igyekeztek kockázatos eszközeiktől.¹⁷⁴ Sokasodtak a rossz hírek: október 4-én a brit, francia, német és olasz kormányfők találkozásán nem sikerült megegyezésre jutni az EU-szintű bankmentő akcióról,¹⁷⁵ a hétvégén Izlandon bank- és valutaválság bontakozott ki, mely államcsőddel is fenyegetett. Olyan vélemények kezdtek elterjedni a pénzpiacokon, hogy „Magyarország lehet a következő Izland”.

Mi történt Izlandon, és jogos-e a magyar párhuzam? Az izlandi válság közvetlen oka az volt, hogy a bankrendszer túl nagyra nőtt és túl kockázatos üzleti modellt választott.¹⁷⁶

¹⁷⁴ A Dow Jones például 22,1%-ot esett, ami a valaha volt legrosszabb heti teljesítmény. A Standard & Poor's 500 index 18,2%-ot csökkent, ez a legnagyobb esés 1933 óta. A FTSE valaha volt öt legnagyobb napi eséséből kettő erre a hétre esett.

¹⁷⁵ A francia javaslat egy 300 milliárd eurós pénzügyi mentőalap volt, melyet a németek elvetettek attól félve, hogy saját hozzájárulásukból más országok bankjait kell kisegíteni.

¹⁷⁶ Egyszerű gazdaságpolitikai hibáznál azonban sokkal több előzte meg az izlandi krízist. Amint egy őszinte elemzésből megtudható, az előzmények között megtalálható volt a politikai hatalom és a gazdasági

Az 1990-es évek pénzügyi liberalizációja után a pénzintézetek mind odahaza, mind külföldön dinamikusan terjeszkedtek, működésüket nem betétekből, hanem külföldi pénzpiaci forrásokból finanszírozva. A pénzpiacok 2008 őszi befagyása azonnal likviditási válságba sodorta az izlandi bankokat. Válaszul államosították azokat, ám mérlegfőösszegük olyan hatalmas volt, hogy a veszteségeikre vállalt állami garancia túl nagyinak bizonyult az izlandi államháztartás méretéhez képest. Az állam fizetőképessége megkérdőjeleződött, ami tőkemenekítéshez és az izlandi korona árfolyamának zuhanásához vezetett.

A magyar bankrendszer külföldi forrásoktól való függése nem ért el extrém mértéket, további lényeges különbség, hogy a hazai bankok zöme mögött hosszú távon elkötelezett külföldi anyaintézet állt. Így a magyarországi bankok csődjének esélye lényegesen kisebb volt. Az izlandi–magyar párhuzamot tehát inkább a pánikhangulat, mint racionális elemzés következményének tekintem. Azonban „izlandi kapcsolat” nélkül is Magyarország látszott az egyik legkockázatosabb feltörekvő gazdaságnak a piac szemében.¹⁷⁷

A *Budapesti Értéktőzsde* megsínylette e három hetet: a BUX index értéke harmadát veszítette el, az OTP részvények árfolyama közel 60 %-ot zuhant. Felmerült a gyanú, hogy az OTP eladások mögött pénzügyi befektetők szabálytalan spekulációja állt.¹⁷⁸ A *devizapiacon* szintén baj lett a likviditás elapadásából: a partner- és árfolyamkockázat növekedése miatt néhány napra megállt az élet a devizacsere (devizaswap) piacon, mely a bankok devizaellátásában és kockázatkezelésében játszik kulcsszerepet.¹⁷⁹ A bankközi piac is befagyott, így a banki forrásszerzés megnehezedett, de legalább is jelentősen

erő túlzott összefonódása, a „haverok privatizációja”, bennfentes üzletelés, populista politikai irányzatok előretörése – más térségekben is jól ismert körülmények ezek. Lásd: Gylfason et al. (2010)

¹⁷⁷ Így nem meglepő, hogy a tőkekivonás különösen nagymértékű volt: októberben hatodával csökkent a *külföldiek által tartott magyar állampapírok volumene*, és 6,6%-kal esett a MAX államkötvény index értéke. Sőt október 9-én délután megszűnt a kereskedés a másodlagos állampapír-piacon, és az október 20-i héten két állampapír-aukción is (15 éves, majd az 5 éves lejáratú) sikertelen lett a kereslet hiánya miatt. Az Államadósság Kezelő Központ (ÁKK) ezután az év végéig már nem is kísérelt meg állampapír-kibocsátást. Lásd Mosolygó (2008)

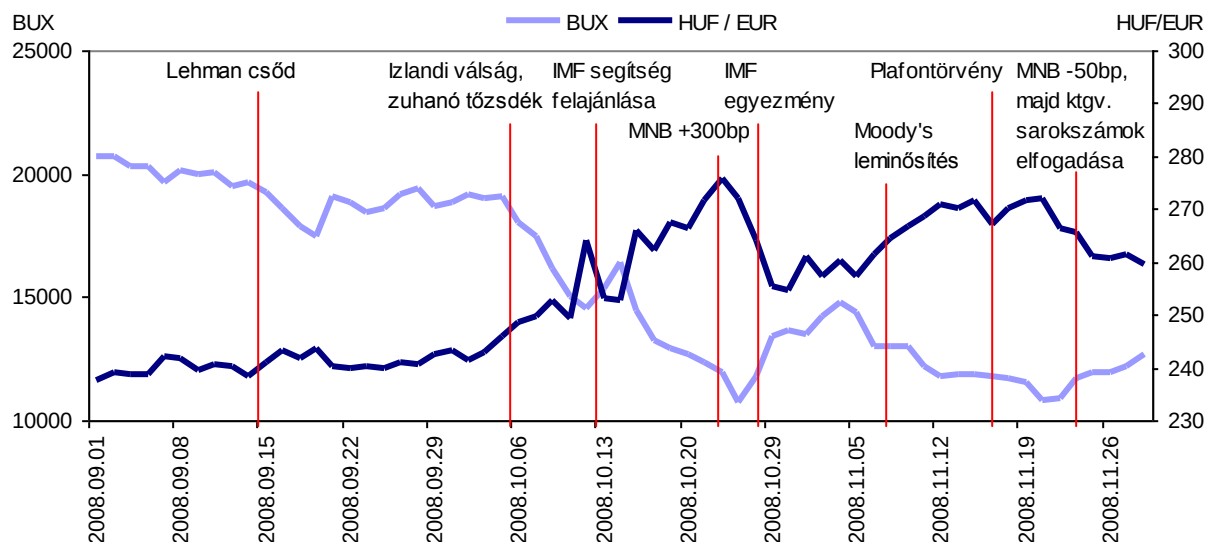
¹⁷⁸ Ezt később a PSZÁF kivizsgálta, és az ügyben vétkes Soros-féle alapot megbírságolta.

¹⁷⁹ A devizaswap ügyletben a két fél abban állapodik meg, hogy adott összegű devizákat ma elcserél, majd adott idő múlva adott árfolyamon visszacserél.

megdrágult. Mindezek következményeként október 13-tól több kereskedelmi bank jelentette be a devizaalapú hitelezés felfüggesztését.

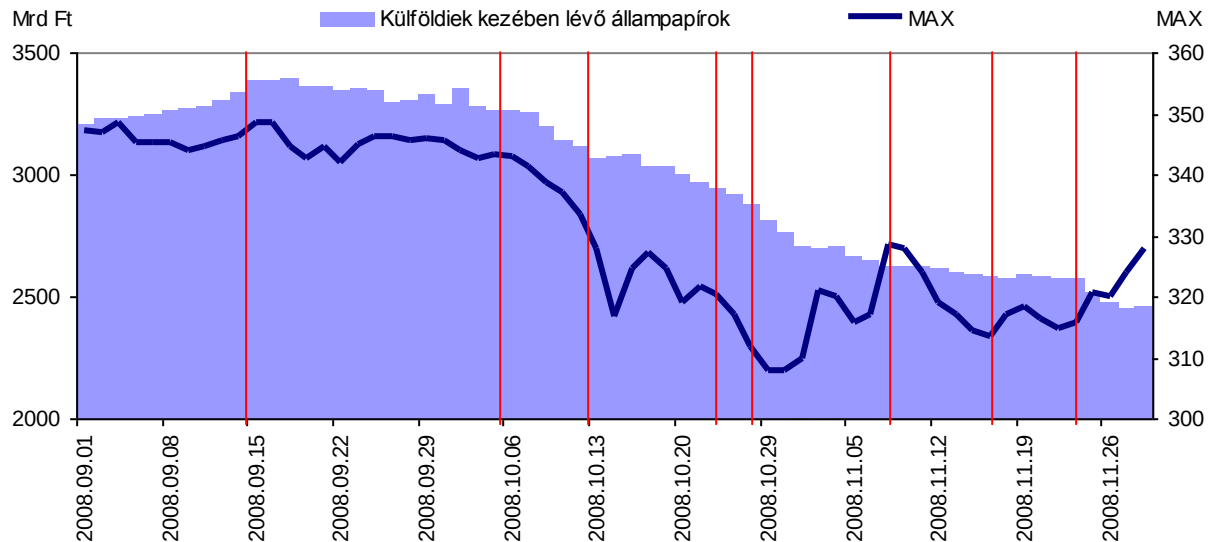
A lakossági devizaeladósodás következtében politikai üggyé vált a *forintárfolyam* alakulása. A tőke kivonás valamint a devizahitelezésből fakadó folyamatos konverziós igény hirtelen leállása együttesen oda vezetett, hogy a forint árfolyama szeptember és október során összesen 21 százalékkal esett. Ez még nem *valutaválság*, de súlyos árfolyamesés.¹⁸⁰ Még amellet is lehet érvelni, hogy a túl erős árfolyam *korrekciója* következett be 2008 őszén, hiszen nem volt fundamentális oka annak, hogy 2008 júliusában csupán 230 forintot kelljen egy euróért adni, míg azt megelőző egy évben rendszeresen a 250-260 forint/euró sávban mozgott az árfolyam. A 2008 október végi 280 körüli forintárfolyam objektíven nézve nem számíthat sokkoló adatnak. A fejlemények mégis nagy nyugtalanságot gerjesztettek a közvéleményben és a döntéshozói körben. A hirtelen és nagymértékű jegybanki kamatemelés, a kormány több váratlan bel- és külföldi kezdeményezése jelezte: a hivatali illetékesek nagy bajtól tartottak.

4/4. ábra
Magyarországi pénzügyi piacok, 2008. szeptember–november

¹⁸⁰ A szakirodalomban a nemzeti valuta értéke egy éven belüli egynegyedének elvesztésével szokás a valutaválságot bemutatni (Frankel és Rose, 1996).

dc_614_12

Forrás: ÁKK, BÉT, MNB

A hazai betétesek megnyugtatósára október 8-án *teljes körű betétbiztosítást* ígért a pénzügyminiszter, holott néhány nappal ezelőtt még az volt a hivatalos álláspont, hogy minden rendben van, intézkedésre nincs szükség. A pénzpiacok felélesztésére az MNB október 10-től egynapos (overnight) *forint-euró swap gyorstendereket* hirdetett, továbbá a bankok részére kéthetes és hathónapos hiteltenderek kiírását kezdte meg. Ehhez az Európai Központi Bank 5 milliárd eurós hitelkerete nyújtott forrást. Az MNB kiterjesztette az ügyletek során elfogadott fedezetek körét a kapcsolt vállalkozások által kibocsátott jelzálog-levelekre, majd a BBB minősítésű kötvényekre. Az állampapírpiacon kereslet helyreállítására október 17-én megállapodás született az MNB és az elsődleges állampapír-forgalmazók közt arról, hogy az utóbbiak vállalják az állampapírok folyamatos jegyzését, cserébe azért, hogy más vevő híján az MNB garantáltan megvásárolja tőlük azokat. Eközben október 13-án eltörölték a magán-nyugdíjpénztárak nem sokkal azelőtt bevezetett kötelezettségét, mi szerint eszközeik legalább 40 %-át részvényben kell tartani; az intézkedés az állampapírok iránti kereslet növelésére irányult.¹⁸¹

¹⁸¹ A kötelező részvénytartási hányadot többen kritizálták. A nyugdíjpénztárak az államkötvények iránt nagy és stabil keresletet támasztottak, ám azt 2008-ban visszafogták, hogy a megfelelő részvényhányadot elérjék. Ez viszont kedvezőtlenül hatott az állampapírpiacon.

Ezek a pénzügyi piacok zavaraira adott első reakciók voltak, ám a kormány érezte, hogy a magyar gazdaság állapotával és annak megítélésével van az igazi baj, valamit tehát cselekedni kellett. Október 10-én a miniszterelnök újabb, ezúttal 10 pontos javaslat-csomagot tett közzé, amelyben a 2009. évi hiánycél leszállításán túl többek közt az adócsökkentések elhalasztását, reálbér-befagyasztást és közpénzügyi törvénycsomag elfogadását ígérte. Október 22-én (nem szokásos ülésszakban) az MNB monetáris tanácsa váratlanul *300 bázispontos alapkamat-emelésre* szánta el magát, miután a forint–euró árfolyam nagyot esett.

Október 27-én jelent meg a hír, hogy Magyarország *20 milliárd eurós, azaz 25,1 milliárd dolláros hitelkeretet* kap az IMF-től, az Európai Unió Bizottságától és a Világbanktól.¹⁸² A készenléti hitelkeretből */Stand-by Agreement/* 15,7 milliárd dollár származik az IMF-től, 8,4 milliárd az EU-tól, és 1,3 milliárd a Világbanktól. A hitelkeret eredetileg a kormány kérésére 17 hónapig, azaz az országgyűlési választások várható időpontjáig állt volna rendelkezésre, ezt később néhány hónappal meghosszabbították. Az IMF-hitel nagyságát jelzi, hogy az összeg Magyarország befizetett kvótájának bő tízszerese.

A hitelek kamatozása a Valutaalap szabályai szerint az országkvóta mértékében drágul: az első egytized kedvezményes (2,71 %-os), a második egytized 3,71 %-os, a harmadik és a feletti kvótányi lehívás 4,71 százalékos. A kamat kedvező vagy kedvezőtlen voltának megítéléséhez látni kell, hogy a legjobb adósok (mint az USA vagy Németország) 2008 őszén 3 százalék alatti hozam mellett kaptak hitelt, Szlovénia vagy más hasonló kockázati besorolású ország ennél 30–50 bázisponttal drágábban, tehát 3,3 %-os dollárkamat mellett. Ennél egy fokkal drágább a nemzetközi szervezetektől felvett hitel. De a magyar kockázati besorolás sokkal rosszabb volt (és maradt a rákövetkező időkben is), így bizonyos, hogy a piacon az IMF-kamatnál csakis drágábban jutott volna hitelhez a magyar állam, ha egyáltalán.¹⁸³

¹⁸² Az IMF kormányzótanácsa a végső igent november 7-én mondta ki.

Az IMF megállapodás szövege: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2008/cr08361.pdf>

Az EU-s megállapodásé: http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication13495_en.pdf

¹⁸³ 2009 nyarán – immár az IMF/EU csomag adta biztonsággal a háta mögött – a Bajnai-kormány ki is lépett a tőkepiacra, de bizony a német állampapírt nem 50-100, hanem 425 bázisponttal múlta fölül a

Miért nyújtott az IMF ekkora összegű forrást Magyarországnak? A mértéket csak részben indokolhatta hazánk rövid lejáratú külső adósságának és várható finanszírozási igényének alakulása, mert ahhoz képest túl nagy az összeg; azt akkor is látták az elemzők, és utólag tudható, hogy nem is hívta le a teljes összeget a magyar fél. Ugyanakkor az IMF erődemonstrációnak is szánhatta a magyar csomagot, hogy megelőzze a más fejlődő országok elleni spekulációt, illetve a pánik más országokra való áttérjedését.

Valutaalapi hitelkondíciók

A készenléti hitel fejében a magyar kormányzat szigorú *hitelfeltételeket* vállalt magára hitelezőivel szemben. Ezek a következők:

Óvatos költségvetési tervezés és hiánycsökkentés: a 2009. évi növekedési előrejelzést 1,2 %-ról -1%-ra szállította le a Pénzügyminisztérium. A deficitcél 3,2%-ról 2,6%-ra mérsékeltek. A kormány a 13. havi bérek és nyugdíjak átmeneti felfüggesztését és a közsféra nominálbéreinek befagyasztását javasolta (a politikai ellenállás nyomán végül a 13. havi nyugdíjakat nem törölték el, csak 80 ezer forintban maximálták). Bizonyos szociális kiadásoknak az inflációhoz való indexálása elmaradt, és a központi szervek működési kiadásaiból is lefaragtak.

Költségvetési felelősségi törvényt: azt a Parlament november 17-én fogadta el azzal, hogy a 2010. évi költségvetést már e szabályoknak megfelelően kellett megtervezni. A „plafontörvény” egyrészt kimondja, hogy 2012-ig folytatódik a hiánycsökkentés. Meghatározza a költségvetési kiadások maximális szintjét: 2009-ben megegyezik a 2008. évivel, 2010-11-ben pedig a GDP növekedés mértékének felével emelkedhet. A költségvetés-alkotás folyamatát háromtagú Költségvetési Tanács felügyeli, melynek tagjait a köztársasági elnök, az MNB és az ÁSZ elnöke jelöli.

A **pénzügyi felügyelet** és a **bankok stabilitásának** erősítése. Először november 6-án jelentettek be 600 milliárd forintos bankmentő csomagot, amelyet fele-fele arányban tőkeerősítésre és forrásbevonás garantálására szántak. Az eredeti terv számos kritikát kapott, főleg túl szigorú feltételei miatt. Ezek figyelembe vételét követően december 8-án fogadta el az Országgyűlés a törvényjavaslatot. Az eredeti elképzelés szerint az állam a segítség fejében nyomott áron szerezhethetett volna banki törzsrészesvényeket és vállalatirányítási kérdésekben vétőjogot. A segítség igénybevételének törvényjavaslatban megfogalmazott feltételeinek három bank (CIB, MKB, OTP) felelt volna meg, ezek vezetői viszont jelezték, hogy a csomag kondícióit nem tartják elfogadhatónak, így nem veszik azt igénybe.

Megállapodás született a kormány és a kereskedelmi bankok közt a **devizaadósok megsegítéséről**: a devizahitelt felvevő háztartások kérésére meghosszabbítható a hitel futamideje, vagy díjmentesen átváltható a devizahitel forint alapúra, illetve szükség esetén (az adós munkanélkülivé válása esetén) kérhető a törlesztés átmeneti felfüggesztése.

hozamszint, azaz irdatlan drága volt. <http://www.origo.hu/uzletinegyed/befektetes/20090717-kozel-7-szazalek-az-5-eves-uj-magyar-euro-kotveny.html>

A kormányzat megígérte az **Út a munkához** program parlamenti elfogadtatását, amely a Munkaerőpiaci Alap forrásait a passzívtól az aktív munkapiaci eszközök felé csoportosítja át.¹⁸⁴ Nem specifikált további lépéseket ígért a kormányzat a **nyugdíjrendszer** fenntarthatóságának javítására (EU).

Az IMF-hitel bejelentése fordulatot hozott a piaci folyamatokban: az államkötvények piacára visszatért az élet, a hozamok csökkenni kezdtek, a forint erősödött és a tőzsdei árfolyamok is stabilizálódtak. Ezzel együtt a hitelminősítők – megkésve – reagáltak az eseményekre: először a Moody's A2-re, majd a következő két hétben a Fitch és a Standard & Poor's minősítették le a magyar szuverén besorolást *BBB* szintűre. Eközben az MNB csökkenteni kezdte a *jegybanki alapkamatot*: kétszer 50-50 bázisponttal az év végén. Az első kamatsökkentést a kötelező tartalékráta 5 %-ról 2 %-ra mérséklése is kísérte. A kamatsökkentést egyrészt az indokolta, hogy a reálgazdasági kilátások gyorsan romlottak, ami alacsonyabb inflációt vetített előre. Másrészt a fejlett országok jegybankjai (köztük az EKB) drasztikus kamatsökkentést hajtottak végre. Harmadrészt fokozatosan stabilizálódtak a hazai pénzügyi piacok. Végül elképzelhető, hogy az MNB kifejezetten a magas kamatokkal kapcsolatos várakozásokat kívánta letörni.

A 2008 őszen nagy hirtelen bejelentett megszorításokat és a nemzetközi hitelezőkkel kötött november eleji megállapodásban foglaltakat azonban végre is kellett hajtani. Ehhez már végképp nem volt elég a kormányfő politikai tőkéje; a soron lévő választások előtt egy évvel új személlyel, hasonló parlamenti támogatással kisebbségi kormány alakult, amelynek a gazdaságpolitikája viszonylag egyszerűen megfogalmazható: a kölcsönszerződések feltételeinek betartásával megóvni a magyar államot a fizetéseképtelenség veszélyétől.

A magyar eset áttekintése alapján megfogalmazhatók általános következtetések: *a nagyfokú gazdasági és pénzügyi nyitottság javítja, de nem szavatolja a gyors gazdasági növekedést; a külső pénzügyi függésből a reálgazdaságra nézve sebezhetőség, a*

184 Passzív eszköz pl. a munkanélküli segély, aktív eszköz pl. az átképzés, munkaerő-közvetítés.

*gazdaságpolitikát illetően pedig gyors igazodási kényszer fakad, a külső körülmények gyors változása esetén sajátos gazdaságpolitikai eszköztár alkalmazására kerülhet sor.*¹⁸⁵

¹⁸⁵ Nézeteimet összegeztem az alábbi publikációkban: Bod (2009): The financial landscape – seen from a converging country. In: Hieronymi (ed.): Globalization and the reform of the international banking and monetary system., p. 137–158. illetve Bod (2013): Illusion of Monetary Sovereignty. In: Hieronymi-Stephanou (eds): International debt. p. 109–126.

V. RÉSZ

Nem szokványos gazdaságpolitikáról nehéz visszaállni

A gazdasági centrum és a gazdaságelméleti fősodor elbizonytalanodása

A 2007/2008-as események kemény kritikáját adták az üzleti döntéshozók, a kormányzati tényezők, a tanácsadók és a professzionális elemzők addigi működésének. A közgazdasági szakma ilyen mély krízis esetén nem kerülheti el az önvizsgálatot. A közgazdasági fővonalon belül és az annak peremén lezajló szakmai viták és azok értékelése csak áttételesen tartozik itteni témánkhoz, de egy lényeges vonatkozás miatt ki kell térnünk rá: a nem szokványos és a heterodox gazdaságpolitika hívei megerősítést nyerhetnek abból, ha az elfogadottnak számító gazdaságpolitikai gyakorlat mögöttesét képező gazdaságelméleti főáram maga is meggyengül.

A krízis erre kellő okot adott, legalábbis ez volt az első következtetése a véleményformálóknak. A kezdeti kritikai és önkritikus megszólalásokat követő szakmai álláspontok azonban idővel már sokkal visszafogottabbá váltak. Jellemzőnek tekinthető Colander és az ún. Dahlem-csoport álláspontja: eszerint a mainstream közgazdaságtannal a baj nem a túlzott matematizálás miatt van, inkább azért, mert az akadémiai előrejutás és a tudományos publikálás hibás ösztönzői miatt a kutatók jó ideje olyan modelleket cizelláltak, amelyek a társadalmi rendszer bonyolultságától kritikus pontokon elvonatkoztattak, és így irrelevánssá váltak.¹⁸⁶ Véleménye szerint azonban a fősodorból nem lesz mélyreható változás, annak heterodox kritikusai ugyan megkapják a maguk „negyedórás hírnevét”, de a gazdaságelméleti heterodoxia nem váltja le a fő irányzatot.

¹⁸⁶ Colander (2010). Vita a magyar szakmai blogoszférában is zajlott a közgazdaságtan felelősségéről; a bekapcsolódó közgazdászok sok részkritikát fogalmaztak meg, de nem valószínűsítették és többségükben nem is igényelték a közgazdasági főirány „leváltását”, generális megújítását: http://eltecon.blog.hu/2009/04/20/valsag_es_makrookonomia_vitaindito_a_szakma_felelossegerol. A gazdaságelmélet felgyülemelő hiányosságait részletesen elemezte Csaba László (Csaba 2009b, 2009c).

Az első sokkok elmúltával gyengülhet a szakmai és politikai önreflexió igénye, holott a gyakorló döntéshozók nem hallgatták el, hogy maguk is úgy érezték: az addig alkalmazott modellek nem nyújtottak elégséges támaszt a döntéshozatalhoz. Sokatmondó Trichet-nek, az Európai Központi Bank akkori elnökének véleménye az ügyről: *„Amikor a válság bekövetkezett, a meglevő gazdasági és pénzügyi modellek komoly hiányosságai nyilvánvalóvá váltak. Számos piaci szegmensben leállt az arbitrázás, mivel a piacok befagytak és a piaci szereplők pánikba estek. A makromodellek nem voltak képesek előre jelezni a válságot, és képtelenek bizonyultak annak érthető megmagyarázására, hogy mi ment végbe a gazdaságban. Magam, mint döntéshozó, a válság alatt nem sok segítséget kaptam a meglevő modellektől. Sőt tovább mennék: a válsággal szembesülve úgy éreztük, a szokásos eszköztár cserbenhagyott minket.”*¹⁸⁷

A kritika súlyát az adja, hogy kutatási kapacitásokkal kiválóan ellátott intézményvezető fogalmazta meg azt, amit mástól talán kioktatóan utasítana el a mainstream kutatói közösség. Témánk szempontjából azonban az is fontos, amivel Trichet folytatta elemzését: a változó körülmények között, amikor az addig követett modellekre és teóriákra nem lehet minden további nélkül támaszkodni, a gazdaságpolitikusnak a *tapasztalataira és judíciumára* kell hagyatkoznia (de rögtön hozzátette: véleményalkotásukban a döntéshozók a közgazdaságtan egy fontos ágára, a gazdaságtörténeti elemzésre támaszkodhattak).¹⁸⁸ A bankelnök szavaiból nem következik, hogy a döntéshozó judíciuma pótolná, netán feleslegessé tenné a közgazdaságtan elméleti tudásanyagát, a makromodellekbe foglalt ismeretanyagot. Válságos időben vagy egyszerűen trendforduló idején azonban nyilvánvalóan megnő a döntéshozatal improvizatív elemének jelentősége; az elméleti tudás gyarapodásának, építkezésének más az időbelisége, mint a gyakorlati döntéshozatal időigénye.

A krízis hatására a fejlett világ döntéshozatali gyakorlata valóban nagyot változott. A gazdaságpolitikai reakciók egymást gyorsan követő rövid ciklusokban valósultak meg. Az első ciklus hatására a világgazdaság *mag-országainak* gazdasági és politikai

¹⁸⁷ Trichet (2010): Reflections on the nature of monetary policy non-standard measures and finance theory.

¹⁸⁸ „Judgement and experience inevitably played a key role. In exercising judgement, we were helped by one area of the economic literature: historical analysis.” Trichet (2010). i. m.

folyamatai a korábbi krízisekben tapasztaltaktól nagyban eltérően alakultak: a *munkanélküliség növekedése* vagy a *szociális feszültségek éleződése enyhébb lefolyást mutatott*, mint bármely addigi mély termelési válság idején. Az *európai felemelkedő gazdaságok* többségében viszont a vártnál mélyebb lett a visszaesés, amihez hozzájárult a nagyfokú *gazdasági nyitottság*. A nyitottság az 1980-as évek végének uralkodó doktrínáiban a jó gazdaságpolitikának, a követendő társadalmi modernizációs útnak vitán felül álló komponenseként szerepelt. És valóban, a nyitott gazdaságok az export és a GDP növekedésén mérve korábban jól teljesítettek, ám most a tőkeáramlások hirtelen elkerülték az európai peremtértséget. Elégséges okot szolgáltatnak a fejlemények arra, hogy a térség szakmai közvéleményében és a döntéshozói körökben elbizonytalanodjanak a fősodor evidenciái: *mégsem az exportorientált növekedés lenne a felzárkózás, utolérés megfelelő stratégiája a perifériás gazdaságok számára?*

Az adatok alapos elemzése¹⁸⁹ azt mutatja, hogy az *átlagosnál kisebb arányú visszaesést* azok a gazdaságok szenvedték el, amelyekben:

- a bankszektor tőkeellátottsága az átlagnál magasabb volt a krízis előtt,
- a megelőző két évtizedben átestek bankválságon (és abból tanultak),
- a bankszektor hitel/betét aránya nem volt túl magas,
- a fizetési mérleg többletet mutatott már a válság előtt is,
- a külső pénzügyi nyitottság elmaradt az átlagostól,
- a magánszektor hitelállománya az átlagnál kisebb volt,
- jelentős devizatartalékokat halmoztak fel,
- kisebb GDP-arányos állami kiadások és bevételek, azaz alacsonyabb jövedelemcentralizációs mutatók jellemzőek (i. m.).

Hazánk a nagyobb visszaesést elszenvedők között található, ami nem kelthet meglepetést: a fenti komponensek közül több valószínűsíti a magyar gazdasági visszaesés átlagosnál nagyobb mértékét akkor is, ha eltekintünk a gazdaságpolitikai döntések minőségétől vagy az üzleti élet szereplőinek reakcióitól. A fenti makrováltozók többségében ugyanis rosszabbul álltunk a válság kirobbanásának idején a hozzánk mérhető fejlettségű és adottságú országoknál. Egyéb mutatók alapján is nyilvánvaló volt gazdaságunk sebezhetősége. Ez a kritikus állapot természetesen a megelőző időszakban követett gazdaságpolitika döntéseit (vagy éppen azok halogatását) is magába foglalja. A 2010

¹⁸⁹ Cecchetti et al (2011)

előtti néhány esztendő a magyar gazdaság – és egyben a magyar gazdaságpolitika – számára meglehetősen sikertelen volt, ezt így is élte meg a magyar közvélemény.

A gondoknak természetesen volt külső komponense is: a múlté lett az a makrogazdasági környezet, amely 2000 után a fejlett országokban (Japán kivételével) egyesíteni látszott a tartós gazdasági növekedést a fogyasztói árak stabilitásával. Ez a nirvána-közeli állapot a „Nagy Moderálás” néven vált ismertté.¹⁹⁰ 2007-tel ez a korszak lezárult, számos káros mellékterméket hagyva hátra. A pénzügyi innovációk és a liberalizált tőkepiacok hatalmas hiteltermelési képességet hívtak életre, és mindez a világméreteken alacsonyan tartott reálkamatokkal együtt a pénzügyi eszközök árának túl gyors növekedéséhez vezetett: *buborék* keletkezett a centrumban és a szorosan kötődő fél-periférián.

A buborék kipukkanása 2007-től geopolitikai következményekkel is járt: a mag-országok politikusai kénytelenek voltak újraszámolni a Nyugat piaci erejét. A realitások felismerését jól tükrözi az ún. G20-csoport felemelkedése, valamint a Valutaalapban a tagszági szavazati arányok (kvóták) újrakalkulálása. Szemben a megelőző évtizedek történéseivel, ezúttal Nagy-Britannia és az Egyesült Államok ért el kétszámjegyű államháztartási hiányt 2009-ben: ekkora költségvetési egyensúlytalanság korábban csak *rosszul vezetett fejlődő országokban* fordult elő.

A deficit mértéke mutatja: a döntéshozók a világgazdaság korábbi nagy válságának tanulságait jól megtanulták. Az 1929–33-as nagy válságot megelőzően vallott gazdaságpolitikai felfogás szerint az egyensúly helyreállításához szigorú költségvetési politika és bércsökkentés kell; majd *J. M. Keynes* lesz az, aki elvetve az addigi fősodor (a „klasszikusok”) nézeteit, az aggregált kereslet és különösen a magánbefektetések összeomlásának tulajdonítja a depressziót (Keynes, 1936). Keynes elméletéből válság idején költséges fiskális politika és a pénzmennyiség-növelés szükségessége következett; a terápia hamarosan sikeresnek is bizonyult. A második világháború utáni korszakban a

¹⁹⁰ A névadó talán Ben Bernanke, a Princeton professzora volt, akinek később a FED élén éppen a válságfolyamatokkal kellett birkóznia. Bernanke (2004).

keynesiánus nézetek uralták a közgazdász szakmát, a politikusok pedig felkarolták az új fősodort (Bordo & Landon-Lane, i.m.).

Ismerve a keynesi aggregált keresletszabályozás irányzatának későbbi visszaszorulását, a kínálati oldali közgazdasági iskolák térnyerését, figyelemreméltó, ahogyan számos fejlett piacgazdaságban a döntéshozók hirtelen visszatértek a keynesianizmushoz.¹⁹¹ Az európai kormányok nagy többsége a válságra valóban anticiklikus intézkedésekkel reagált, ám voltak európai országok, amelyek a válság alatt is folytatták a költségvetési megszorítás politikáját: a valutatábla vagy valutatanács /currency board/ rendszere nem engedett pénzügyi lazítást az ilyen árfolyamrendet választó országokban (mint Bulgária), az IMF/EU hitel pedig nem engedett költségvetési stimulust az amúgy is eladósodott magyar államnak. Világosan előttünk áll a kontraszt az 2008–2010-es nyugat-európai történet valamint a magyar eset között: *a magyar állami eladósodás előbb kezdődött, és egészen más lefutást mutatott, mint az európai országok zömében; a gazdasági ütemcsökkenés is már jóval a 2008-as pénzügyi zavarok előtt bekövetkezett.* Ezért a mi saját válságunk tanulságaira külön ki kell térnünk.

A magyar válság lefutása és utóélete: elnyúló stabilizálás, rendkívüli kormányzati intézkedések

Az államcsőd-veszély felbukkanásának európai fejezete *Izlanddal*, egy meglehetősen jómódú szigetországgal kezdődött 2008 nyarán, és folytatódott Magyarországgal az év őszén. Ez volt az első két európai ország évtizedek óta, mely az IMF-hez fordult, hogy elkerülje a pénzügyi összeomlást 2008 végén. Hamarosan követték őket mások is.

Az *izlandi* banki és pénzügyi válság elemzéséből nyert fontos következtetés: a kis államok hatásait nem szabad felmenteni a felelősség alól, mert nem minden sokk külkereskedelmi eredetű, továbbá a nemzeti intézményeknek és politikáknak megvannak

¹⁹¹ Igaz, amint Csaba László megjegyzi, a keynesianizmus ugyan jórészt kiment a divatból a főbb egyetemi tanszékeken, de sosem veszítette el befolyását a gazdaságpolitikusok között; példaként az EU Stabilitási és Növekedési Paktumát említi, amely államháztartási többletet vár el jó időkben, megengedi a deficitet a rosszabb konjunktúra idejére, az eredeti anticiklikus gazdaságpolitika keynesi elvei szerint. Csaba (2009c).

a maguk teendői és eszközei a sokkok következményeinek a kezelésében.¹⁹² „Döntően hazai eredetű válság volt némely extrém eset, mint Írországé és Izlandé, ezek a globális fejleményektől kaptak lánggra. Éveken át laza, költekező politikát folytattak, és túl keveset tettek pénzügyi rendszereik megfelelő szabályozásáért és felügyeletéért. Visszatekintve tisztán látható (és többek szerint nem csak visszatekintve), hogy ezek az államok engedték a fenntarthatatlan mértékű hitelhalmozást és az ingatlanpiaci buborék kialakulását.”¹⁹³

A magyar eset bonyolultabb a hazai és a nemzetközi döntések összefüggéseit tekintve, mint az izlandi, vagy az ír, spanyol, görög ügy. Nálunk nem volt akkora mértékben túlfűtve a gazdaság, és nem alakult ki jelentős ingatlanpiaci buborék 2008 előtt. Gazdaságunk szoros gazdasági kapcsolatban áll a régi és új EU-tagállamokkal, és mint tagállam, Magyarország az EU számos olyan politikai intézményének részese, amely a nemzeti gazdaságpolitikák koordinálását, ellenőrzését és harmonizálását célozza. E nemzetközi keret ellenére a magyar kormányzati gazdaságpolitika hosszú éveken át, még az Európát elérő válság előtt súlyosan hibás pályán mozgott.

Újabb eset mutat rá arra az igazságra, hogy az EU-tagság nem képes visszatartani a tagállamot a tartósan hibás gazdaságpolitika folytatásától: *Görögországé*. Legkésőbb 2010 tavaszán a Görögországgal kapcsolatos bajok kipattanása világossá tehetné bárki előtt, hogy a Stabilitási és Növekedési Paktum, valamint az euró átvételének maastrichti kritériumrendszere nem elégséges ahhoz, hogy elhárítsa egy tagállam gazdaságpolitikai hibázását. De nemcsak azt lehetett megtanulni, hogy az uniós szintű szabályozás erőtlen, pozitív állításként az is kimondható: *a nemzeti politikák fontosak, és fontosabbak a turbulenciák idején, mint jó konjunktúra mellett*.

Bár az események meglepetésszerűen fejlődtek ki, az elemzők jól látták, hogy a magyar *nemzetgazdasági fundamentumok* a nemzetközi válság kibontakozása idején nem voltak kielégítőek. Ezt a kiinduló helyzetet súlyosbította az, hogy míg a szomszédos országokban állami gazdaságélénkítő programokat indítottak, csökkentették az adókat,

¹⁹² Gylfason et al (2010): Nordics in Global Crisis

¹⁹³ Gylfason, i.m.

több központi bank (az eurózóna országaiban az Európai Központi Bank) mérsékelte az irányadó kamatok szintjét, addig hazánkban ezzel ellentétes gazdaságpolitikai klíma érvényesült 2008 végétől.

Ilyen körülmények között a magyar gazdasági élet legtöbb szereplője számára nagymértékben és gyorsan megváltoztak az üzleti kilátások: visszaesett a *rendelésállomány*, jelentősen romlottak az *értékesítési előrejelzések*. A gazdasági szereplőket az árfolyam- és kamatkockázat megnövekedése és a pénzügyi kapcsolatrendszer romlása sújtotta. A vállalatok többsége 2008 végén felülvizsgálta éves tervét és – ha volt – középtávú stratégiáját.¹⁹⁴ A makrogazdasági körülmények ugyanis jelentősen megváltoztak az év végén, éppen akkor, amikor az esztendő várható teljesítménye alapján már körvonalazódtak a termelési, értékesítési, HR, beruházási, pénzügyi keretszámok, a beszállítókkal és a vevőkkel kialakítandó megállapodások. De különösen az iparban és az építőiparban már a pénzügyi turbulenciák kifejlődése előtt is lanyha volt az üzletmenet, és erre az állapotra rakódott rá az általános kormányzati elbizonytalanodás, a kapkodás, az IMF-hez fordulás. A következmény: mély gazdasági visszaesés 2009-ben.

A magyar gazdaságpolitika a 2008-as válság alatt – ahogy az előzőekben bemutattam és kritikailag kommentáltam – kényszerből, a megelőző időszakban felhalmozott kötöttségek miatt ismét szemben haladt a meghatározó európai folyamatokkal. De a magyar gyakorlat 2009 után sem tért vissza a többségi vonulatba. A 2010-es esztendő gazdasági eseményeit pedig erőteljesen formálták a *politikai fejlemények*: a parlamenti választások a gazdaságpolitikai döntések meghozatalára (vagy éppen elhalasztására) nagyban kihatottak az év elején, majd pedig a politikai főhatalom kérdésének eldőltével az új parlamenti többség intézkedéseinek szakasza nyílt meg. A magyar gazdaság *külső pénzügyi feltételei* viszont függetlenek a magyar politikai ciklustól. 2010 elején hirtelen romlás állott be néhány perifériális tagállam országhoz tartozó kockázatában, az európai szuverén

¹⁹⁴ Itt és a következő oldalakon támaszkodom a BCE Gazdaságpolitika Tanszék által végzett kutatásokra: Bod (szerk): A pénzügyi válság és a magyar vállalati szektor reagálása. Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságpolitika Tanszék, 2009; valamint Bod és munkatársai: Innovatív döntések vagy kockázatos improvizálás? Nem-szokványos gazdaságpolitikai intézkedések Magyarországon. 2011

adósságok ügye pedig felgyorsította az uniós belső mozgásokat, nyomatékot adott azoknak a tagállami törekvéseknek, amelyek a válság alatti állami pénzköltési korszak gyors lezárására irányultak.

2010 eleje és 2010 közepe ezáltal két külön időszakhoz tartozik az EU működését tekintve. Úgy látszik, hogy ezt a szakaszváltást a hivatalba lépő magyar kormány nem érzékelte eléggé, vagy pedig félreértelmezte – ami annyiban nem meglepő, hogy a politikusok figyelmét és energiáját lekötő választási kampány (ismét csak) hazai, belső ügyek körül zajlott. A kormányra kerülő erők az addigi gyakorlat kritikájaként fogalmazták meg programjukat, noha a Bajnai-kormánynak nem is maradt más lehetősége, mint a megörökölt IMF/EU-hitelszerződés betartása, annak minden gazdaságpolitikai és politikai következményeivel. 2010 áprilisát követően viszont az a figyelemre méltó, hogy a más politikai tőkével induló Orbán-kormányzat mennyire kevésbé fogadja el a külső körülmények uralmát, igyekszik eltekinteni a külső tényezők elvárásaitól. Igaz, a külső változások hatására később gyors korrekciókra kényszerül.

Az európai folyamatok 2010-ben ismét megmutatták, hogy a politikai és gazdasági folyamatok között erős kölcsönkapcsolat van, mind a fejlett piacgazdaságban, mind peremvidéken fekvő országban, mint amilyen hazánk. Ami a kormánypolitikának a gazdasági folyamatokra való ráhatását illeti, e téren országonként nagy különbségek mutatkoztak. A 2008–2010-es időszakban a 27 tagországból álló EU-integrációban egyaránt előfordultak óvatos, pénzügyileg konzervatív (szufficites vagy egyensúlyi költségvetést produkáló) gazdaságpolitikai esetek, de láttunk számos példát a keynesi közgazdaságtan klasszikus receptjeire, sőt a nemzeti piacvédelem eszméihez visszanyúló kormánypolitikára is.

A magyar ügy egyik csoporthoz sem sorolható esetnek számított 2010-ben, mint ahogy így volt ez már a megelőző években is. Esetünkben feltűnő a *gazdasági élet közvetlen átpolitizáltsága*. A „politika primátusa” adottság volt az államszocializmus idején, de joggal feltételezhettük, hogy a piacgazdaságra való áttéréssel a gazdasági folyamatok autonómiája minőségileg megnő, így a politikai élet sajátos választási ritmusa már nem

hat erőteljesen a gazdaságra. A tények azonban nem ezt mutatják; a „tranzíciós országok” zöme, hazánk különösképpen, a gazdasági folyamataiban erősen leképezte a politikai hatásokat. E jelenség egyike az állami (központi és önkormányzati) beruházások politikai determináltsága: a látványos nagy fejlesztések befejezését a lehetőségek szerint a választások előtti hónapokra-hetekre időzítik, gyakran súlyos többletköltségek árán. Még nagyobb jelentőségű a mi esetünkben az államháztartás legnagyobb tételét kitevő *jóléti kiadások* politikai célú manipulálása: ez a legerősebb magyarázat a 2002-es, 2006-os választási évek csúcsdeficitjeire.

E vonatkozásban nagy a kontraszt a nyugati demokráciák és a magyar társadalom állapota között, amint az következik is Brender és Drazen (2003, 2005) elméletéből: szerintük *nem a gazdasági fejlettség befolyásolja a politikai üzleti ciklusok létét vagy nemlétét, hanem az, hogy a választóknak mekkora rutinja van a demokratikus választásokban.* A bejáratott, érett demokráciákban a szavazók már kitanulták a választások és a választással kapcsolatos gazdasági manipulációk működését, így aztán a kormánypolitikusok kevésbé is próbálkoznak a választások előtti – gazdasági körülmények által nem egyértelműen indokolt – költségvetési expanzióval. A szerzők 68 demokratikus országra lefolytatott vizsgálata alátámasztja az érett és az új demokráciák megkülönböztetését: akár csak a fejlett OECD-tagországokat vizsgálták, akár a teljes mintát, csak akkor tudtak kimutatni a választásokkal összefüggő ciklust, ha a mintában szerepeltek az új demokráciák. Ha ezeket eltávolították a mintából, a ciklikus viselkedés megszűnt. Sajnos, hozzá kell tennünk, hogy a tranzíciós országok csoportjában a leginkább a magyar esetre jellemző a választási ciklikusság.¹⁹⁵

Gazdaságpolitikai fordulatokban gazdag esztendő: 2010

A politika közvetlen gazdasági kihatásait világosan illusztrálják a 2010-es év eseményei. A Bajnai-kormány a maga elé kitűzött korlátozott célokat elérte, a költségvetési fegyelmet fenntartotta; nem kísérelt meg nyilvánvaló választási költségvetést összerakni

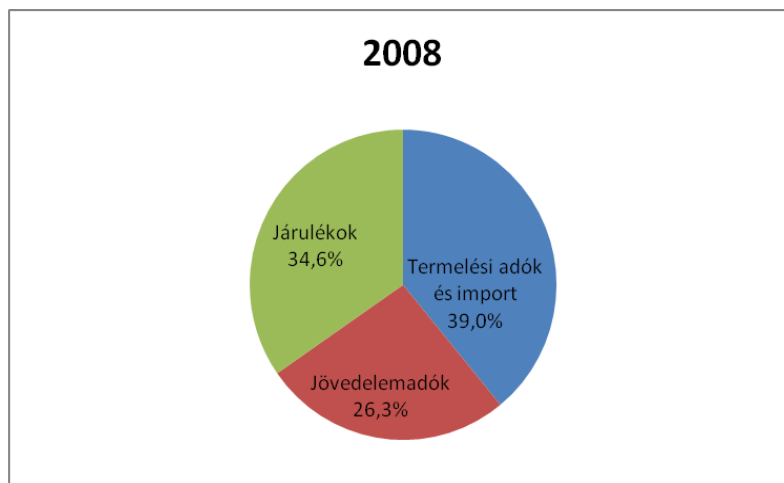
¹⁹⁵ A téma alapos kifejtését lásd Németh (2009): Fiskális fegyelmezetlenség és gazdasági növekedés c. tanulmányát, és Németh (2011): A politika, a gazdaságpolitika és a gazdasági folyamatok. 3. fejezet, in: Bod (2011): Gazdaságpolitikai döntések

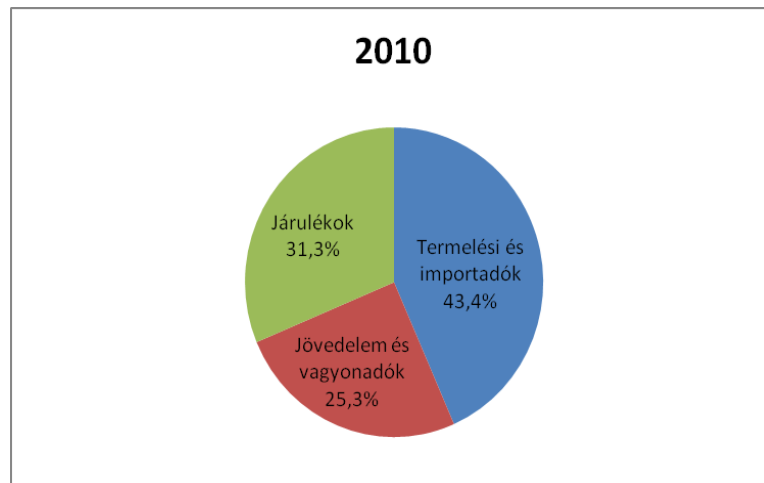
(azt egyébként nem fogadták volna el a nemzetközi hitelezők sem). A 2010-re jóváhagyott költségvetés azonban – értékelésem szerint – tartalmazott olyan költségvetési bevételi tételeket, amelyek nem voltak teljesen reálisak, és kihagyott esedékessé váló kiadási tételeket. A legfőbb gond azonban az volt a 2010-re szóló költségvetéssel és a mögötte meghúzódó kormányzati felfogással, hogy *nem nyújtott távlatot*. A kormány külső megítélése nyugati politikai körökben meglehetősen jó maradt, az üzleti világban már kevésbé (a hitelminősítő intézeteket nem hatotta meg a kormány 2009-es programja), de a gazdaság újraindításához nem tudott érdemben hozzájárulni a kormány gazdaságpolitikája. Amivel mégis jobb makroadatokat kezdtek mutatkozni 2010 során, az leginkább a külpiazi konjunktúra javulásának tudható be.

Az akkori költségvetési politika előremutató elemeként a *járulékcsökkentést* és a *személyi jövedelemadó (szja) módosítását* lehet megnevezni. Ennek hatására javultak a bevételi oldal belső arányai: csökkent a jövedelmekre és járulékokra jutó hányad, tovább nőtt viszont a fogyasztást terhelő elvonások mértéke (az ingatlanadózásból várt bevétel elmaradt az Alkotmánybírósági döntés értelemében, amely nem magát a konstrukciót nyilvánította jogellenesnek, hanem a kivetés mechanizmusát).

5/1. ábra

Adó- és járulékbévételek megoszlásának változása, 2008, 2010

Forrás: Aktualizált konvergenciaprogram (2010). A 2010-es megoszlás a költségvetési terv szerinti arányokat tükrözi.

A bevételi oldali változások következtében mérséklődött a személyi és társasági jövedelmekre nehezedő adóteher, melynek addig a nagy mértéke az egyik – de nem az egyetlen – oka volt a gyenge magyar munkaerőpiaci aktivitásnak. A kemény költségvetési egyensúlyi követelmények közepette sikerült bizonyos bevételi tételekről lemondani a 2010-re szóló adó- és költségvetési törvényben, a hiányzó összeget az általános forgalmi adóra és a fogyasztás terhelő egyéb adófajtákra terheltek.

A választások után megalakuló Fidesz-kormány kezdettől fogva jóval nagyobb arányú államháztartási hiányt valószínűsített (sőt tervezett), mint a megörökölt deficit-terv. Az *első szándék szerinti gazdaságpolitika* elvetette a makrogazdasági stabilizálást, és különösen a restriktív, és minden körülmények között nagy jövedelemadó-mérséklést kívánt végrehajtani. Ez viszont ellentmond a politikai üzleti ciklus elméleti keretében ésszerűnek minősíthető döntési logikának: az idézett cikluselmélet szerint a győztes választás után költségvetési és monetáris megszorítást célszerű alkalmazni, hogy a választás előtti lazaság miatti inflációt vissza lehessen szorítani, a külkereskedelmi és költségvetési hiány mérséklődjön – és idővel megteremtődjene a következő választás

előtti újabb fiskális-monetáris lazítás előfeltételei.¹⁹⁶ Ebbe a logikai mintába nem illik bele 2010 második fele, mint ahogy más okok miatt az első fele sem.

Ami a személyi jövedelemadókat illeti, már 2010 előtt is mérséklődött az adózás progresszivitása a sávhatárok megemelése révén, és érdemben csökkent az elvonás mértéke, mégpedig széles körben.¹⁹⁷ A kormány 2010-es adóreformja tovább vitte a jövedelemadó-csökkentést, és átszabta az adókedvezmények rendszerét: a nagyobb bruttó jövedelműek (főleg a nagycsaládosak) jól jártak az adóváltozásokkal, szemben az átlag alatt keresőkkel. A 2010-re már elfogadott komoly arányú szja-mérséklésre rakódott rá a 2011-es újabb adómérséklés, majd 2012-ben a tényleges egykulcsos adózásról való döntés – így együtt valóban nagyot változott az állam és a háztartások közötti jövedelem-osztzkodás.

Az Orbán-kormány az adóleszállítástól *erős ösztönzési hatásokat* várt; ezt a vonatkozást külön ki kell emelni, mivel ehhez a várakozáshoz kapcsolható a későbbi vitatott döntések egész sora. Programjához nagy politikai felhatalmazást kapott a győztes: 2010 áprilisában a leadott szavazatok 53 százalékát elnyerő pártkoalíció az országgyűlési helyek 68 százalékára, azaz kétharmadot elérő többségre tett szert a törvényhozásban. Ekkora parlamenti többség nagymértékben megnöveli a kormány belpolitikai mozgásterét, olyan gazdasági döntéseket is meghozhat, amelyekről támogatottság hiányában a korábbi kormányok visszariadtak. A *gazdaságpolitikai eszköztár* döntő hányadának működtetéséhez azonban nincs szükség minősített parlamenti többségre; az adók, járulékok kivetéséhez és a kiadási oldal legtöbb tételének meghatározásához (az új alkotmány elfogadásáig) elégséges volt az egyszerű többség is. Éppen a megelőző, formailag kisebbségi kormány folyamatos „üzemszerű” működése mutatta meg, hogy a gazdaságpolitikai intézkedések zöme meghozható előnytelen parlamenti körülmények

¹⁹⁶ A politikai üzleti ciklusok elméletéről több kiváló összefoglaló munka található: Alt és Chrystal (1983), Mellár (1997), Acocella (1998), Drazen (2000), Benczes és Kutasi (2010), Németh (2011).

¹⁹⁷ Ezt jól mutatja az, hogy 2010-ben a havi bruttó átlagkereset 1,4 százalékkal haladta meg az egy évvel korábbit, de a nettó átlagkereset 6,9 százalékkal múlta felül a 2009. évit, ami egyébként 2 százalék körüli reálkereset-emelkedést jelent. A lépés jelentőségét akkor lehet megítélni, ha mellétezzük a 2010 végén az Orbán-kormány által elfogadott adóreform kalkulált következményeit: hasonló arányú reáljövedelem-növekmény jött ki a 2011-es adatokból, a nettó jövedelmek ugyanis 3 százalékponttal gyorsabban nőttek a bruttó keresetnél.

között. Ha van minősített többség, az inkább az *eszköztár megváltoztatásához*, semmint *működtetéséhez* kell.

A 2010 májusában hivatalba lépő politikai erő a kormányzati szerkezetet jelentősen átalakította, majd egy sor szokatlan intézkedéssel és számtalan személycserével egyértelműsítette a cezúrát a két kormány politikája között. Sőt a kormányoldal hamarosan a megelőző két évtizedhez képest kezdte megkülönböztetni saját működését.¹⁹⁸

A hatalomtechnikai vonatkozások, a szimbolikus politizálás ügyei nem képezik tárgyunkat, viszont az intézményi cezúrát érintenünk kell. Annak lényegi eleme lett a *kormány szerkezet átalakítása*. A minisztériumokat felsoroló törvény nyolc minisztériumot nevezett meg.¹⁹⁹ A kormány tehát a korábbinál kevesebb számú minisztériummal látott munkájához, különösen a gazdasági és szociális ügyekkel kapcsolatos intézményrendszer alakult át. Igen széles felelősségi körű struktúrák, mondhatni „szuperminisztériumok” jöttek létre.

A gazdaságpolitika vitele szempontjából a *Nemzetgazdasági Minisztérium* és a *Nemzeti Fejlesztési Minisztérium*, annak minisztere és felső vezetése a leglényegesebb tényező. A szerkezet-átalakításban szerepe lehetett annak, hogy addigra roppant népszerűtlenné vált a Pénzügyminisztérium, amelyet sokan a „fűnyíró elv” szerinti pénzügyi megszorításokkal, a „fiskális szemlélet” uralmával azonosítottak. A Fidesz meghatározó személyiségei és a párt irányvonalát propagáló orgánusok évek óta kritizálták a „neoliberális” kurzust; a párt programja a gazdasági növekedés gyógyító, stabilizáló hatásainak hipotézisére építette fel tervezett intézkedéseit.²⁰⁰ Ebbe a gazdaságpolitikai

¹⁹⁸ Ezzel foglalkozik alábbi esszém: Bod (2012): Az „elmúlt húsz év”

¹⁹⁹ a) Belügyminisztérium; b) Honvédelmi Minisztérium; c) Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium; d) Külügyminisztérium; e) Nemzetgazdasági Minisztérium; f) Nemzeti Erőforrás Minisztérium; g) Nemzeti Fejlesztési Minisztérium; h) Vidékfejlesztési Minisztérium. A 2010. évi XLII. törvény A Magyar Köztársaság minisztériumainak felsorolásáról.

²⁰⁰ A kritika azonban nem reflektált arra, hogy ha minálunk valóban neoliberális vagy bármilyen szabadelvű irányzat a valóságban, és nemcsak a hivatalos megszólalásokban, ténylegesen érvényesült volna, akkor nem duzzadhatott volna fel már jóval a 2008-as krízis előtt a súlyos államadósság – amely valójában a hosszú időn át folytatott állami keresletnövelő politika egyenes folyománya.

felfogásba nem illett bele a pénzügyi tárca a maga hagyományos elnevezésével; szimbolikus is tehát a döntés – amely másfelől különös, hiszen *Kossuth Lajos* óta létezett a tárca, egészen 2010 nyaráig.

A politikai elemzők döntően hatalomtechnikai szempontból elemezték a kormánystruktúra változását, holott a *superminisztériumi struktúra* – amint azt előre jeleztem – *több ponton közvetlenül kihat a gazdaságpolitikai döntéshozatal tartalmára*:

- 1) ha kevés kormánytag van, egyenként széles feladatkörrel, akkor egy sor szakterület nincs személyesen képviselve a kormány szintű döntéshozatalban, fontos ágazatok vagy vonatkozások súlyt veszíthetnek, így például a kutatás-fejlesztés, oktatás;
- 2) a struktúra érzékenyvé teszi a döntési eljárást a meghatározó személyiség nézeteire, döntési képességére, irányítási stílusára;
- 3) ez a kormányzati rend nem felel meg az EU Tanács működését megkönnyítő több miniszteres szokásos felállásnak, noha más országokban is sok speciális megoldást látni.²⁰¹

A korábbiaknál sokkal *centralizáltabb* kormánystruktúra érinti a döntési eljárásokat és stílust is. A külsők számára a döntéshozatal kevésbé átlátható, hiszen nem a tárcák közötti fél-nyilvánosságban, hanem minisztériumon belüli zárt rendben mozognak a javaslatok, tervezetek; a kormányfő gyorsan változtathat irányt, akár *hirtelenül improvizálhat*. Az ilyen szerkezet a korábbinál gyorsabb döntéshozatalt tesz lehetővé, ám bizonyosan nagyobb a hibaszázaléka, mint a soktárcás előterjesztés-köröztési rendben.

Eközben az MNB gazdaságpolitika-formáló szerepe gyengült, vezetőinek megszólalásaiból kiolvasható volt a „nem hagyományos közgazdaságtan” alapján felépülő gazdaságpolitikai úttal szembeni szkepszis. De nem a jegybank, a Költségvetési Tanács vagy egyéb nem-kormányzati intézmény siklatta ki már 2010 nyarán a fiskális élénkítést tervező kísérletet, hanem az *Európai Bizottság*, a Stabilitási és Növekedési Egyezmény szerint deficit- és adósságállomány-szabályokhoz való ragaszkodásával, valamint az *IMF*, az újabb adósságnövelés ellenzésével.

Az előző kormány által benyújtott konvergencia-program betartatása ugyan megzavarta az Orbán-kormányt az *első szándékú gazdaságpolitika* megkezdésében, de a kormányfő

²⁰¹ Bod (2010): Kormánystruktúra és kormányzási felfogás.

nem adta fel azt az irányt, amit a választási kampányban meghirdetett, és amiben bizonyosan mélyen hitt. A kormányalakítás után nem sokkal bejelentett *első pénzügyi intézkedési csomag* („salátatörvény”) már bepillantást adott a várható kormánypolitikába és kormányzati stílusba.²⁰² A 144 paragrafusból álló törvény olyan egymástól távol álló ügyeket érintett, mint az otthoni pálinkafőzés és fogyasztás adómentességének szabályozása, a háztartási alkalmazottak foglalkoztatásának új szabályai (ezek tényleges gazdasági hatása elenyészőnek bizonyult), a devizában nyújtott vagy abban nyilvántartott ingatlanhitelek de facto megszüntetése, jövedelemkorlát bevezetése a közszférában, a pénzügyi szervezetekre kirótt különadó.

A legnagyobb horderejű ügy a pénzintézetekre, biztosítókra kirótt *különadó*: ebből még abban az évben 187 milliárd forintot szedett be a kormány. A pénzintézetek természetesen protestáltak a Bankszövetségen keresztül, számos bank a Valutaalap képviselőihez fordult, hiszen az IMF 2009-ben maga kezdeményezett sikeresnek bizonyult egyeztetést Bécsben a térségben aktív külföldi bankok vezetőivel, hogy az érintett pénzintézetek ne szűkítsék kelet-közép-európai tevékenységüket. A külföldi bankvezetők úgy gondolták, hogy akkori kiállásuk miatt nem érdemlik meg a sarcot. A magyar kormányt az érvelés nem hatotta meg. Az IMF is csak addig ment el, hogy később, a kormánnyal való eredménytelen tárgyalásról kiadott közleményében 2010 júliusában utaljon a súlyos bankadó gazdasági növekedést mérséklő hatásaira.

A pénzintézetek a különadót rendben befizették. Az országból való kivonulásnak csekély az esélye olyan gazdasági ág esetén, amelyben az ügyfélkör kialakítása, a hálózatkiépítés nagy egyszeri induló ráfordításokkal jár. A bankadó politikailag népszerű intézkedésnek bizonyult. Nem túlzás azt feltenni, hogy a kormány utólagos megerősítést nyert a pénzügyi különadó sikeréből; később, amikor szükségessé vált egy újabb intézkedési csomag összeállítása, további iparágakat érintő különadókat vetettek ki.²⁰³

202 A köznyelvben a többféle, nem mindig szorosan összetartozó tartalmú törvényt illetik a saláta-törvény névvel. Lásd: Egyes gazdasági és pénzügyi tárgyú törvények megalkotásáról, illetve módosításáról szóló 2010. XC. sz. törvény

203 A banki és iparági különadók ügyében a kormány azt hangoztatta, hogy nem engedi meg a különadó továbbhárítását, „megvédi a kisembereket”. Állami beavatkozásra jogszerű formában azonban nincs mód; értelme sem sok piacgazdasági körülmények között. Itt ugyanis üzletfelek, ügyfelek állnak szemben üzleti

A jogszabályok életbeléptetésének is volt külső vonatkozása: a kormány nem adott kellő időt az Európai Központi Banknak a jogszabályi konzultációt előíró EK Tanácsi határozatnak megfelelő módon. Ez az adminisztratív konfliktus csak egyike volt a számos: ott van a jegybanki vezetők jövedelmének évközi visszavétele, és maga a pénzügyi különadó, amelyről azt a véleményt adta az EKB, miszerint az abból származó bevételeket lehetőleg betétgarancia-rendszerekben vagy válságkezelő alapokban kell felhalmozni, és a bevételeket el kell különíteni, nehogy azokat általános költségvetési konszolidációra használják fel. Az EKB szerint az elvonás nagyságrendje miatt az intézkedés gyengítheti a magyar pénzügyi szektor tőkefelhalmozási képességét, és ezzel sebezhetőbbé teszi a pénzügyi rendszert a jövőbeli sokkokkal szemben; az adó drágítja a hitelfelvételt, lassítja a magyar gazdaság talpra állását. Az EKB később is észrevételezte a magyar hatóságok konzultációs kötelezettségének rendszeres megszegését.

A kormányzati döntések radikalizálódásának folyamata

Az már a 2010-es választások előtt nyilvánvaló volt, hogy az új kormány olyan egyéni (heterodox) politikát akar folytatni, amelyhez nehéz lenne megnyerni a Valutaalap támogatását, még akkor is, ha tudható: az IMF gazdaságelméleti felfogása rugalmasabb lett, mint a korábbi évtizedekben. Ezért nem okozott nagy meglepetést, hogy az új kormány nem törekedett új valutaalapi programra..²⁰⁴

A fejlemények értelmezéséhez látni kell az európai politikai és piaci folyamatokban beálló fordulatot. 2010 nyarán a tagállamok többsége elérkezettnek ítélte az időt a rendkívüli gazdaságpolitikai kurzus lezárására. A fordulatot az év tavaszán kibukó görög ügy felgyorsította: a mérték felett eladósodott, gazdaságpolitikai vállalásait rendszeresen

vállalkozásokkal, és az ügyletekbe való közcélú beavatkozáshoz nagyon erős indokokat kell felmutatni a hatóságnak, az intervenciójához pedig a jogalkotótól felhatalmazást kell szerezni. Az aligha elégséges indok, hogy az adók továbbhárításának tilalmát a kormány „megígérte”. Olyan ígéret az, és nem az egyetlen az Orbán-kormány működése során, ami paternalista állami rendet feltételez: az állam nagyhatalmú, de jóindulatú atyaként rendet tart éretlen gyermekek között.

²⁰⁴ Abból azonban nem következik a 2010. júliusi szakítás az IMF-fel. Ezekről az ügyekről részletesen írtam: Bod (2011): Gazdaságpolitikai döntések

megsértő Görögország finanszírozási zavara az eurózóna egészére vetett árnyat. 2010 nyarától a fő gazdaságpolitikai kulcsszó az EU-n belül immár az *austerity* (megszorítás). A magyar kormány költségvetési stimulációs érvei 2009-ben talán még meghallgatásra leltek volna, de 2010-re Európa immár növekedési szakaszba lépett, még ha rövid életűbe is, a magyar gazdaság is bővülni látszott – azaz keynesi alapon okafogyottá vált hazánk költségvetési élénkítése.

A külső körülmények megváltozását érzékelve döntött úgy a magyar kormány, hogy akkor majd *belül* tágítja mozgásterét, így kerültek elő a kölönadók. Hasonló mozgástérnövelő intézkedés lett a *kötelező magánnyugdíj-pénztári* befizetések visszatartása, majd a de facto kétpillérességre való visszatérés. Eleinte csak a magyar nyugdíjrendszerből adódó makrogazdasági következmények statisztikai elismertetését kívánta az új kormány elérni az EU Bizottságánál a többi hasonló helyzetű tagországgal együtt, de az uniós hatóságok a felvetés jogosságának elfogadása mellett elzárkóztak a deficitszámítási metódus megváltoztatásától.²⁰⁵ Ekkor került egyáltalán szóba a magánnyugdíj-befizetések ideiglenes visszatartása, majd később a kötelező magánnyugdíj-pénztári rendszer megszüntetésének politikai szándéka. Az intézkedések több százmilliárd forinttal változtatták meg a kimutatott költségvetési hiányt, hiszen ha a nyugdíjjárulékok egy része nem a pénzügyi szektorba kerül (az ügyfelek számlájára), hanem az államháztartás részét képező társadalombiztosítási alapba, akkor hirtelen megjavul – egy időre, noha nem végleg – a költségvetési egyenleg.

²⁰⁵ A történetnek előzménye van. A *magánnyugdíj-elszámolások* ügyében az érintett kormányok jó közgazdasági érvekkel felszerelve már a 2000-es években kezdeményezték az uniós számbavételi eljárás módosítását, hiszen a kötelező járulékfizetésen alapuló, tökefedezeti jellegű magánnyugdíj-rendszereket az uniós módszertan a *pénzügyi vállalkozásokhoz* sorolja, ám ha a befizetések egy része a társadalombiztosítási alap helyett magánnyugdíj-kasszába megy, az államháztartásnak romlik az egyenlege, holott a romlása más természetű, mintha folyó kiadások megugrása miatt nőne a deficit. A hiány persze hiány, amit a pénz- és tőkepiacon kell finanszírozni, de igaz, hogy a magánnyugdíj-pénztárak a megtakarításaikból nagyrészt állampapírt vesznek. El is fogadta az Unió, hogy a magyar kormány 2005-től egy ideig másként prezentálhassa a hiány és adósság mutatóit. Az EU-nak a kötelező tájékoztatás keretében 2005 szeptemberében átadott adatok szerint ugyan a GDP 7,4 százalékára rúgott az ESA 95 módszertana szerinti hiányunk, és 60,8 % az államadósság a GDP-hez mérve, ám a magánnyugdíj-pénztárak egyenlegét beszámítva „csupán” 6,1 % lett a deficitünk, és 57,1 % az adósság (a tényleges adósságállományt korrigálva e pénztárak állampapír-készletével). A korrigált adatok is igen elöntetlen képet mutattak, és az EU szabályrendszere csak néhány évig engedélyezte a korrekció alkalmazását. Ezt az elszámolási kedvezményt hazánkon kívül Svédország, Dánia és Lengyelország igényelte; 2009-ben és 2010-ben is voltak kezdeményezések, de az EU Bizottsága a görög adatmanipulációval a háta mögött nem járult hozzá a statisztikai módosításokhoz.

Itt két döntéshozatali érdekesség is megmutatkozik. Az egyik a *Goodhart-törvény* érvényre jutása: amint az EU-n belül kemény következményekkel járó változó lett a GDP-arányos államháztartási hiány, úgy erősödött fel a mutató befolyásolásának szándéka.²⁰⁶ Az adósság/GDP mutatónak az alakítására nálunk is kormányzati erőfeszítések kezdtek irányulni. A magánnyugdíj-pénztári befizetések elterelése javít a deficitmutatón, és ha sikerül visszaterelni az összes biztosítottat a társadalombiztosítási alapba (valamint átemelni a biztosítottak megtakarításait az államháztartásba), akkor az explicit (kimutatott) adósságállomány/GDP mutató is javul – miközben az implicit államadósság megnő, hiszen jövőbeli kifizetési ígéretet ad a kormány cserébe az átvett értékpapírokért.

A másik kimutatható folyamat a *döntéshozatal radikalizálódása*: eleinte statisztikai engedményt várt a kormány az EU-tól, utána jelent meg a kormányzati szándék az egész nyugdíjszerkezet át- (vagy vissza-) alakítására, amiről sem a választási programban, sem a kormányprogramban ilyen formában nem esett szó.

A személyi jövedelemadó 2010. év végén bejelentett további csökkentése is beleillik a fenti stílusba. Minél erősebb a kritika és kétkedés, annál elszántabb az intézkedés. Holott az adómérséklés és a foglalkoztatás-növekedés közötti kapcsolat mértéke és időbeli lefutása valóban nagy bizonytalansággal övezett ügy. A magyar viszonyok között különösen jogos a kétkedés: a korábbinál jóval kisebb személyi jövedelemadó és vállalati nyereségadó valóban alkalmas eszköz-e arra, hogy a magyar cégek növekedjenek és sokkal több embert foglalkoztassanak. A gazdaságpolitika intézőit azonban a fenntartások és kritikai ellenvélemények nem ingatták meg abbéli meggyőződésükben, hogy az adómérséklés az erőteljes gazdasági növekedés révén bőségesen visszatérül.²⁰⁷

²⁰⁶ Charles Goodhart, a monetáris politika tekintélyes brit szakértőjének nevéhez fűződő megfigyelés: ha egy társadalmi vagy gazdasági mutató a szabályozás alapja lesz, akkor annak információs tartalma – ami alapján kiválasztották – idővel elkerülhetetlenül romlik. Ha ugyanis egy indikátorhoz szabályozási következmények fűződnek, akkor azt az érintettek manipulálják. Goodhart (1975)

²⁰⁷ Matolcsy György nemzetgazdasági miniszter a következőket mondta az ideiglenes válságadóról 2010 őszén, az adótörvények parlamenti vitáján: „Az aggódó hangokat értem [...]: mi lesz 2013-tól? Mi lesz 2012 után, amikor a válságadó Golf-áramlata, ami most melegíti a költségvetést, kifut? Mi lesz? Szeretném jelenteni a tisztelt parlamentnek, hogy addigra lesz gazdasági növekedés, addigra a mi gazdaságpolitikái

Azonban a fogyasztás nem bővült a jövedelemadó-csökkentés ellenére. Ami pedig a beruházásokat illeti, súlyos visszaesést regisztráltak a statisztikák. Joggal merül fel a kérdés, hogy vajon nem a bank- és egyéb válságadó hatása jelentkezik a romló beruházási konjunktúrában? Az ágazati különadók ügye nem ütött-e túlon túl nagy rést a kormány megbízhatóságán és kiszámíthatóságán? Vállalati interjúk erősítik meg, hogy jelentős külföldi (és hazai!) vállalkozások váltak óvatosabbá magyarországi beruházásaik tekintetében, mivel kockázatosabbnak érezték a makrogazdasági környezetet: a jövedelemadók csökkentése pozitív hír, de az ágazati különadóztatás és a nyugdíjpénztári eset, majd később a lakossági devizaadósság ügyét érintő állami intervenció erősen csökkentette a beruházási szándékokat.²⁰⁸

2010 tavaszán rövid időre úgy nézett ki, hogy a külső gazdasági és pénzügyi tényezők elég szabadságot adnak az új kormány meghatározó döntéshozóinak alkata, világképe, nézetrendje által inspirált nem szokványos, a megelőző időszak kompromisszumaival szakító stratégiájához. Az EU-ban 2010 közepén beálló gazdaságpolitikai fordulat azonban új realitásokat teremtett, kezdett egy „új norma” kialakulni. A kormány viszont továbbra is fordulatokkal teli, erősen improvizatív döntéshozatali eljárásokat követett, különösen az államháztartás bevételi oldalán. Ami a költségvetési kiadások csökkenését illeti, ott olyan jól bevált eszközeire is rákényszerült, mint a költségvetési intézményekre kirótt kiadásbefagyasztás, a „fűnyíróelv szerinti” költségvetési elvonás.

A nem szokványos gazdaságpolitikai döntések hatását nehéz tervezni

Az európai gondolkodásban beálló fordulatba a 2010 tavaszi görög ügy nagyban belejátszott, hiszen árnyat vetett az eurózóna egészére. Onnantól a gazdaságpolitikai kulcsszó az EU-n belül immár a *költségvetési fegyelem* lett. A magyar kormánynak

prognózisunk szerint a magyar gazdaság bruttó hazai terméke a maihoz képest 10-15 százalékkal lesz magasabb; 10-15 százalékkal lesz magasabb. Kivezethetjük a válságadókat, mert a plusz 10-15 százalékkal magasabb bruttó hazai terméknek nagyjából 1000 milliárd forinttal magasabb a költségvetési adóbevétele, még a 39,5 százalékról 35-36 százalék közé csökkenő adócentralizáció esetén is.”
http://www.mkogy.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=39&p_uln=39&p_felsz=17&p_felszig=187&p_aktus=6

²⁰⁸ Lásd a már idézett tanulmányt: Bod (2011): Innovatív döntések vagy kockázatos improvizálás?

viszont ambivalens volt a viszonyulása a feszes költségvetéshez, a konzervatív költségvetési politikához: verbálisan elkötelezte magát az adósságsökkentés mellett („harc az államadósság ellen”), de bízott az ún. *új megoldásokban*, amelyekkel elkerülhető a lakosság közvetlen adóztatása.

Ám mennyire új gazdaságpolitikai eszközként az *iparági különadó*? A megelőző magyar kormányok alatt voltak példák különadókra (a bankszektorban, az energiaágazatban, külön elszámolás a társadalombiztosítási kasszából sokat kivevő gyógyszergyárakkal). A 2010-től kirótt százmilliárd forintos nagyságrendű elvonások azonban méretük miatt más esetet képeznek, mint a korábbi „Robin Hood”-adók. A 2010-es európai klíma megengedte, a hazai politikai hangulat pedig támogatta a bankok megadóztatását. Az adó mellett felhozott kormányzati érvek között szerepelt etikai jellegű, de volt közgazdasági természetű is: itt oligopol piaci szerkezetről van szó, amelyben a szokásosnál sokkal több nyereség keletkezik.²⁰⁹

Az oligopol piaci minősítés csak részben helytálló, hiszen nem néhány, hanem harminc feletti kereskedelmi bank, valamint több tucat biztosító alkotja az adóval érintett pénzügyi ágazatokat. A magyar pénzügyi piacokon valóban visszafogott a verseny, amiről az is tanúskodik, hogy a hazai bankok hosszú időn át sokkal nagyobb adózás utáni nyereséget értek el, mint mondjuk a német, osztrák vagy francia megfelelőik. Ha azonban a különadó kivetésének fő oka az elégtelen verseny az illető ágazatban, akkor az államnak nem osztoznia kellene az ügyfelek kárára elért extraprofiton, hanem eleve meg

²⁰⁹ „Most úgy tisztességes, úgy igazságos és úgy ésszerű, hogy a válság második szakaszában, amíg ki nem jutunk a gödörből, azok vállaljanak többletterheket, akik eddig mentesültek az áldozatvállalás alól. Az együttműködés gazdaságpolitikája most azoktól kér arányosabb részt a terhek viseléséből, akik jelentős profittal rendelkeznek. Ezért most a gazdaság legerősebb szereplőit nagy tisztelettel arra kérjük, hogy válságadó formájában vállaljanak arányos részt a kilábalásból. Az ebben való részvétel átmeneti idejű, tehát közép- és hosszú távon nem befolyásolja a szektorok sikerét. Döntésünkben elsődleges szempont volt, hogy a válságadó arányos legyen, megfizetése ne okozzon a működésre is veszélyes terhet, és semmiképpen ne veszélyeztessen ez az intézkedésünk munkahelyeket. Így esett a választásunk olyan területekre, ahol valamilyen piaci sajátosság révén kiszámítható és nagy profitra tesznek szert a gazdálkodók. A bankok, a pénzügyi szektor már korábban részt vállalt a válság terheiből, most a távközlési cégek, az energiaszektor és a nagy kereskedelmi láncok vannak soron.” Orbán Viktor miniszterelnök parlamenti beszéde. Forrás: http://www.mkogy.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=39&p_uln=35&p_felsz=6&p_fel_szig=19&p_aktus=3

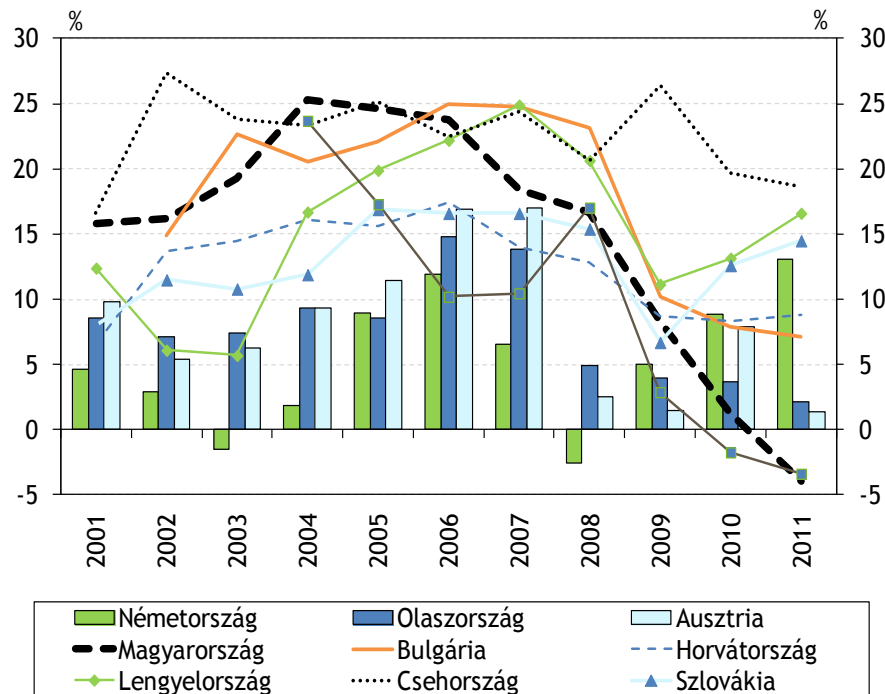
kellene akadályoznia az ilyen piaci helyzet kialakulását, éppen az ügyfelek, a fogyasztók, a kisemberek érdekében.

A tényadatok azt mutatják, hogy a magyarországi bankoknak a 2000-es évek elején valóban nagyon jól ment, amiről a német, osztrák vagy olasz bankok tőkearányos nyereségességét jóval meghaladó ROE mutatója tanúskodik. A peremországokat tekintve már nem kiugró a magyarországi (kétharmadot meghaladó mértékben külföldi tulajdonban álló) bankok profitabilitása. A nyugat-európai mércét jóval meghaladó nyereségességnek számos oka lehet (a hitelezés gyors felfutásától a máshol megszokottnál nagyobb kamatrés felszámításáig), a politikai döntéshozók számára a lényeges az lehetett, hogy itt olyan szektorról van szó, amelyre jól behajtható módon terhelhetők az adók.

5/2. ábra

A magyar bankrendszer nyereségessége – nemzetközi összevetésben

Forrás: MNB, Jelentés a stabilitásról, 2012. november

A különadók által érintett cégek tulajdonosi háttéréből adódóan a terhek zömét német, francia, brit tulajdonú vállalatok viselték. Később azt láthattuk, hogy a külföldi tulajdonú bankok a térségbeli többi országhoz képest nagyobb mértékben csökkentették magyarországi kitettséget 2008 és 2012 között (a német és belga bankok főleg, az osztrákok kevésbé, az amerikai tulajdonúak növelték).²¹⁰

A válságadók által érintettek ellenkezése legalább annyira a mértékekre és határidőkre, mint az intézkedés létjogosultságára irányult. A mértékek valóban fontosak a nemzetgazdasági következmények miatt: például kis nyereséghányadú vagy veszteségközeli cégek esetében a kirótt többletadó hatása szükségszerűen megjelenik a beszállítóknál és a vevőknél, és nincs olyan állami eszköz, amely megakadályozhatná az adónövekmény továbbhárítását. Ellenben ha a különadó egyértelműen és hihetően átmeneti jellegű, akkor – megfelelő nyereségráta mellett – elképzelhető, hogy az érintett cégek tulajdonosai egyszeri veszteségtételként tekintenek rá, legfeljebb visszafogják beruházási, fejlesztési tevékenységüket. Amennyiben több évre szól, vagy a meghosszabbítás esélyét nem lehet kizárni, akkor a különadó költségnövelő következményei bizonyosan áttérjednek a gazdaság többi szektorára. A különadó mindenképpen hatással van a nemzetgazdasági beruházási aktivitásra, az árszintre, valamint az ország üzleti kiszámíthatóságára.

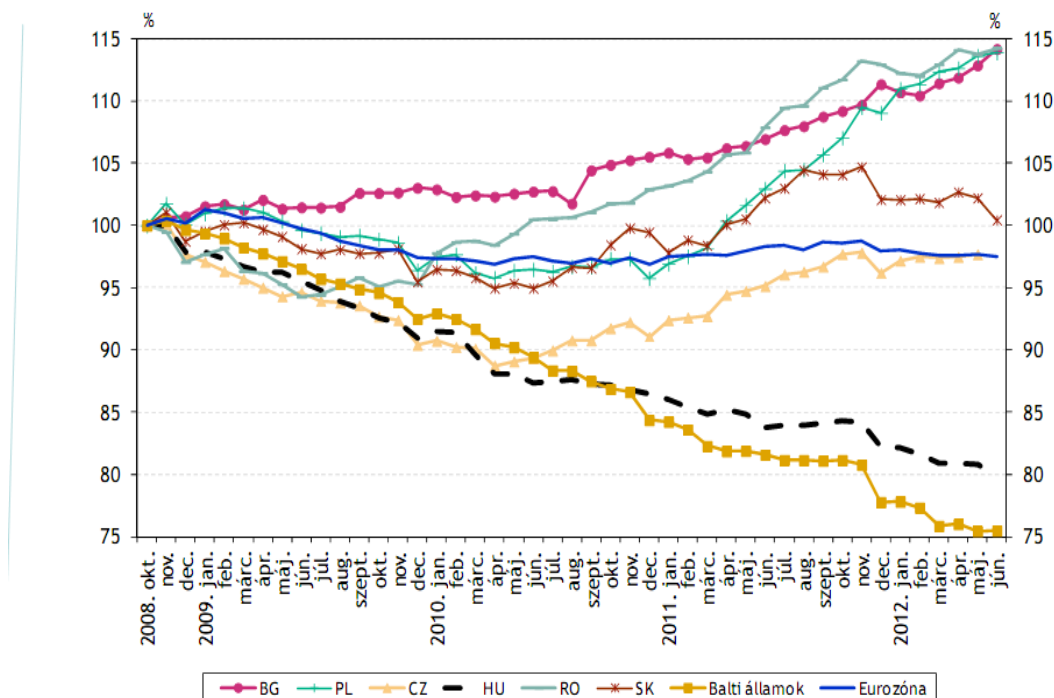
Válságos időkben persze korábban nem alkalmazott megoldásokhoz is nyúlhat a döntéshozó: a 2010-es kormányváltás utáni rendkívüli intézkedések ilyenek. Ez felveti a kérdést: mi számít válságos időnek? 2010-re csekély, 2011-re valamivel jobb gazdasági növekedést jeleztek elő az elemzők, három százalékos növekedésre épült a 2011-es költségvetési törvény is. Következésképpen növekednie kellett volna az adóbevételeknek, még egészében változatlan adómértékek mellett. A korábbinál sokkal kisebb jövedelemadótól pedig az előterjesztők a foglalkoztatás növelését, a gazdaság kifehéredését és legfőképpen a gazdasági növekedés gyorsulását várták.

²¹⁰ MFB Periszkóp, 2012. november

5/3. ábra

A hitelintézeti közvetítőrendszer reagálása a válságra

Forrás: MNB Jelentés a stabilitásról 2012. november

Vállalati hitelezés nemzetközi összehasonlításban

Itt azonban fellép egy nagy kockázati tényező: az időfaktor: az adócsökkentés és a (legális) foglalkoztatás-növekedés közötti kapcsolat mértéke és érvényre jutásának ideje meglehetősen bizonytalan, a költségvetési jövedelem kiesése biztos és nagyméretű.²¹¹ Az egyenes adók csökkentésének termelésserkentő hatása a kínálati oldali gazdaságtan /supply side economics/ gondolkörébe sorolható, de általános érvényessége nem áll vitán felül. Viszonyaink között különösen kétséges, hogy az addiginál még kisebb személyi jövedelemadó és társasági nyereségadó lenne az archimédeszi pont, amelynél fogva az új kormány képes lenne kiemelni a magyar gazdaságot a bajaiból. Vállalkozásaink növekedése vagy stagnálása ugyanis nem elsősorban a nyereségadó mértékén múlik: jól képzett és kellően motivált munkavállalókra, növekvő lakossági fizetőképes keresletre, kielégítő pénzügyi finanszírozásra, kiszámítható állami szabályozási környezetre lenne szükség ahhoz, hogy egyáltalán képződjön nyereség. A

²¹¹ Az érvelést lásd Bod (2010): Nem szokványos gazdaságpolitikai intézkedések

külföldi cégek letelepülését sem elsősorban az adókörnyezet határozza meg, noha a szabályok kiszámíthatósága és az adó mértéke fontos döntési tényező – ahogy nagymintás felmérések jól mutatják.²¹²

Kétséges, hogy egy adóelem mérsékléséhez kapcsolódó gazdaságdinamizáló elmélet kipróbálása érdekében szabad-e egy kormánynak olyan rendkívüli intézkedések sorát meghoznia, amelyek miatt konfliktusba kerül az Alkotmánybírósággal, az EKB-val, a Költségvetési Tanáccsal, a bankszektorttal, a magyar gazdaság modernizálása szempontjából fontos iparágak sorával, a magánnyugdíjaik sorsán aggódó polgárokkal. Így is keletkezett társadalmi feszültség a foglalkoztatás növelésére irányuló méltánylandó kormányzati erőfeszítései kapcsán (rokkantnyugdíjból való reaktiválás, segély helyett közmunka).

²¹² Lásd pl. a Német–Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara: Konjunktúrajelentés – Magyarország 2012.

VI. RÉSZ

Következtetések

Sikeres heterodoxia: nem az elmélet más, hanem az intézkedések kalibrálása, sorrendje, intézményi háttere

A magyar társadalom és gazdaság itt áttekintett – és néhány esetben kinagyított – fejlődési-átalakulási szakaszai a sokféle történelmi fordulat közepette felmutatnak néhány állandó vonást: *a fejlődés megszakítottságát, a gyakori újrakezdésből adódó változékonyságot és bizonytalanságokat.* Ezzel azonban Magyarország nincs egyedül: a szakirodalmi hivatkozások és a bemutatott adatsorok utalnak a *peremvidéken* (az európai fejlődés perifériáján) fennálló tartós intézményi, teljesítménybeli és értékbeli sajátosságokra, működési karakterjegyekre. A gazdaságirányítás és gazdaságfejlesztés technikája – azaz összefoglalóan: a *gazdaságpolitikai gyakorlat* – ezért akkor sem lehet azonos a fejlett térségekben művelttel, ha erős kulturális-ideológia ráhatás alatt állnak a döntéshozók, vagy pedig integrációs kapcsolat, nemzetközi szervezethez fűződő hitelszerződés avagy egyéb külső kényszerítő erő írná elő a gazdaságpolitikai intézményrendszer, döntési eszköztár, döntési eljárásrend és stílus harmonizálását. Röviden: *akkor is rendre megjelennének a gazdaságpolitikai fővonaltól való eltérés jegyei, ha a nemzeti döntéshozók ténylegesen követni akarnák az élenjáró gyakorlatot.* Ez kézenfekvő következtetés a megelőző fejezetek alapján, melynek létezését nehéz lenne cáfolni, legfeljebb normatív alapon lehetséges helyteleníteni vagy támogatni.

Ekkor még mindig fennáll a kérdés: milyen lehet (legyen) a szükségszerűen heterodox jegyeket (is) hordozó gyakorlat *gazdaságelméleti alapja.* Az utóbbi évek sokat vitatott magyar gazdaságpolitika heterodoxiája különösen időszerűvé teszi a kérdésfelvetést, noha az minden korban valamilyen módon felmerül, legélesebben válságos időkben. Tanulságos e vonatkozásban Mario Blejer és Fabrizio Coricelli kutatása: térségünk rendszerváltozásának kezdetén a kiválasztott döntéshozóktól 1994-ben megkérdezték, hogy felhasználhatók-e a piacgazdaságokban alkalmazott szokásos gazdaságpolitikák a

rendszerváltozásban, avagy a helyi körülményekhez kell szabni a gazdaságpolitikai elméletet és gyakorlati kivitelezést. Leszek Balcerowicz, akkori lengyel pénzügyminiszter, akit elsősorban a hiperinfláció megállítása és a gazdaság pénzügyi stabilizálása foglalkoztatott, ezt válaszolta: *„a szokásos makrogazdasági politikának, vagyis a fegyelmezett monetáris és költségvetési politikának nem volt alternatívája”* (Blejer-Coricelli, im. 52.old.). Václav Klaus, akkori cseh pénzügyminiszter még kategorikusabban reagált: *„nem standard makrogazdasági politika, mint olyan, nem létezik”* (im. 53.old.). A folytatásba azonban több ellentmondás is került: *„A liberalizálást követő első áremelkedés után központi bankunk némileg könnyíteni tudott a pénzügyi korlátozásokon, így elkezdhattuk alkalmazni a standard, nem-keynesi makrogazdasági politikát, amely kiegyensúlyozott állami költségvetésen, stabil pénzmennyiség-növekedésen és a magánszektorbeli tevékenységeket illetően a semleges hozzáállás elvén alapult, akárcsak a legfejlettebb piacgazdaságokban szokás”* (im. 54. old.). Már ellentmondás az, hogy egységes standard makrogazdasági politikát tételez, de magától értetődően szól a nem-keynesi politika választásáról. A „legfejlettebb piacgazdaságok” pedig akkor és azóta sem jeleskedtek az állami költségvetés kiegyensúlyozásában, hacsak nem kerültek kényszerhelyzetbe.

A magam válasza: *„Az igazi kérdés nem az volt, hogy a nemzetgazdaság stabilizálását a szokásos elméletek szerint, vagy valamilyen „átmeneti gazdaságtan” alapján hajtjuk-e végre. Az első nagy megválaszolandó kérdés ez volt: akarunk-e visszavonhatatlan szakítást az államilag irányított („szocialista”) gazdasággal, tudomásul véve az átállásból adódó azonnali veszteségeket és politikai kockázatokat, vagy nem. A válasz igenlő volt. A második kérdés: egyidejűleg vállalkozunk-e a makrogazdasági stabilizációra és a piaci intézmények fejlesztésére, vagy az egyiket a másik után kell-e megtenni. A kérdést megvitattuk, és az egyidejű cselekvés mellett döntöttünk. És csak ezután lehetett feltenni a kérdést, hogy ezt a nemzetgazdasági stabilizálást milyen gazdaságelméleti alapon hajtsuk végre. Egészében elmondható, hogy a fejlett piacgazdaságban alkalmazott fogalmak és összefüggések terelték a döntéshozók gondolkodását. Ám az is világos volt, hogy ha nincs meg minden szükséges intézmény, és a meglevők működése is hiányos (a bankrendszer közvetítő szerepe, az adóbehajtás*

hatásfoka gyenge), akkor a mértékek és az időbeli lefolyás terén számos meglepő hatással kell számolni” (im. 53.old).

Ma sem látom másként: nem szokványos gazdaságpolitikai lépésekre tartalmi és taktikai okokból rákényszerül minden kormány, sőt eleve választhat olyan utat, amely a más országok által bejárt úthoz képest gyorsabb haladást ígér – bár tudni lehet: sosem kockázatok nélkül. *A 'policy' terén alkalmazott újítás azonban nem feltételezi a közgazdaságtan elméleti alapjainak elvetését, megkérdőjelezését.* A világgazdaság perifériáján, félperifériáján valamilyen döntési heterodoxia szinte elkerülhetetlen, aminek azonban nem a gazdaságelméletben kell megjelennie, hanem abban, amit *Bernanke* nyomán gazdasági mechanizmusnak és gazdasági vezetésnek (engineering + management) nevezhetünk.²¹³ Lehetséges természetesen doktriner módon ragaszkodni a bevett gazdaságpolitikai megoldásokhoz, vállalva az adottságokkal való inkonzisztencia következményeit, ám ez valóban ritka eset a tényleges gazdaságpolitikai döntéshozatalban. A kitaposott úttól való eltéréshez azonban ugyanúgy, sőt még inkább, *iránytűre* van szükség, azaz *a komoly elméleti tudást a legkevésbé a periférián nélkülözheti a döntéshozó.*

Egyszerű példával illusztrálva a kérdést: a statika törvényszerűségei, mértékegységei nem különbözhetnek attól függően, hogy egy épületet fejlett vagy kevésbé fejlett országban tervezik meg. De ha a tervező tudatában van annak, hogy az utóbbiban előfordulhat az építési anyagok megdézsmálása (magyarán: a kivitelezők hajlamosak kispórolni a cement egy részét), akkor esetleg másként kalibrálja a tartóelemeket, több ellenőrző mérést iktat be – de a mérnöki gyakorlat sajátosságainak nincs közük a fizika alaptételei igaz vagy nem igaz voltához.²¹⁴

Az természetesen összetett kérdés, hogy mi számít a közgazdaságtan mint társadalomtudományi diszciplína alapigazságai közé. A tervgazdaságról a piacgazdaságra való átmenet /transition/ már megmutatta, hogy egyfelől a nyugati akadémiai fősodor és

²¹³ Bernanke 2010

²¹⁴ Bod (2013): Heterodox gazdaságpolitikák korszaka?

az arra épülő erős és magabiztos stabilizációs gazdaságpolitikai mainstream nem teljesen adekvát, de semmiképpen sem elégséges a rendszerváltozás során megoldandó ügyek doktrinális háttereként. Ahogy szellemesen összefoglalta *Ellman*: a tranzíció csak részben igazolta *Adam Smith* nézeteit, mivel részben *Polányi Károlyét* is igazolta, valamint *Douglas North* és az új intézményi közgazdaságtan mondanivalóját is, de *Thomas Hobbest* is, a magántulajdon jogát és a gazdasági játékszabályokat kikényszerítő állam ügyében, valamint *Teng Hsziao-ping* téziseit is a világgazdasággal való stratégiai együttműködést illetően; *Schumpetert* a bankok és a vállalkozások szerepe dolgában, sőt a *Bismarck–Roosevelt–Beveridge* triót is a piacgazdaságot támogató jóléti rendszerek témájában.²¹⁵ A 2007 utáni pénzügyi krízis – amint korábban itt áttekintettük – immár globálisan is elbizonytalanította a közgazdasági fősodort; de nem jelent meg új paradigma, a közgazdaságtan inkább impulzust kapott ahhoz, hogy korábban mellékesnek ítélt témakörökkel gazdagodjon.²¹⁶

Mindaddig tehát, amíg újabb szintézis ki nem alakul, fennmarad a feszültség a bevett makroökonómia és a technicista maghoz képest periferiális, de ugyanúgy akadémiai rangú kutatási irányzatok között. Hangsúlyozottan azonos fogalmi rendre és módszertani alapokra épülő, csak éppen eltérő témaválasztású és/vagy eltérő elvontsági szintű iskolák, irányzatok közötti szakmai feszültségről van szó, ami termékenyítően hathat a közgazdaságtan fejlődésére. Más ügy a szakadék egyrészt a tágabbá váló fősodor és másfelől az ún. *radikális* és *alternatív* közgazdaságtan között – itt már kevésbé várható az a fajta vita, ami a verifikálhatóság és falsifikálhatóság közös ismérvei szerint zajlik le egy adott tudományágon belül. Azonban itt is óvatosan kell fogalmazni: ami heterodox közgazdaságtannak minősült a válság előtti magabiztos szakaszban, annak egy része egyébként beépült már az újabb – és tágabb – fősodorba.

²¹⁵ Ellman 2005, 610-611.old

²¹⁶ Mint *Csaba László* részletesen kifejtette (Csaba 2009a), a gazdaságelmélet fősodra már a válságot megelőzően többféle külső irányzatot volt képes befogadni. Így is megmarad a „gazdaságelméleti mag” – *Caballero* szóhasználatát követve – a maga stilizált gazdasági szereplőivel, a gazdasági racionalitás szoros értelmezésével, intézményektől megtisztított (redukált) fogalomkészletével, ami elvontsági szintje miatt valóban gyengén tükrözi a tényleges gazdasági valóság komplexitását, ám szaporodnak a makroökonómia perifériáján folyó kutatások, még ha ezeket *Caballero* szerint nem lehetséges egyszerűen beleintegrálni a magba (Caballero 2010, 4.old.).

A *gazdaságpolitikai fősodor* létezése azonban más jellegű, mint a *standard makrogazdaságtan* ügye. A tényleges döntéshozatal ugyanis mindig *intézményi* jellegű: minden egyes döntés konkrét intézményi keretek között tevékenykedő hús-vér személyek interakcióiból születik. Kíváncsú persze, hogy a gazdaságpolitikus világos közgazdaságtani háttérre támaszkodjon, de a *szaktudományos igazság* másodlagos a politikai értelemben vett *sikerességhez* képest. Ha egy tézis alkalmazása nem vezet gyakorlati eredményre rövid időn belül, akkor a politikus új elméletek hirdetői felé fordul. Ezt láthattuk a mostani válság során is.

Egyébként számos szakterületen mutatható ki, hogy a közgazdasági főirány igenis reagált a gazdasági folyamatokban beálló – az előre jelzettől sokban eltérő – változásokra. Itt van *nemzetközi pénzügyi nyitottságának* a peremvidék országait kritikusan érintő ügye: korábban a makrogazdasági fősodor részének számított az a tétel, miszerint az ebből származó előnyök meghaladják a hátrányokat, ezért nem érdemes a tőkemozgások útjába állami szabályozási korlátokat állítani. Újabban viszont a mainstream részeként is megjelent ezzel ellentétes akadémiai kutatási eredmény, történetesen az IMF kutatási részlegének tanulmányorozatában.²¹⁷ Szintén nemzetközi pénzügyi szervezet konferenciakötetében olvasható alapos elemzés az *optimális nemzetközi nyitottság* ismérveiről – ami azzal egyenértékű, hogy létezik az adott országra érvényes optimális szintet meghaladó, és mint ilyen, azt gazdaságpolitikai eszközökkel kerülendő nyitottsági mérték.²¹⁸ Mivel a nemzetközi tőkeáramlásokhoz externális hatások társulhatnak (valóban sok példa hozható fel káros külső hatásokra), így nem tekinthető sem váratlan, sem forradalmi következtetésnek, hogy egyensúlyi modellekben jóléti veszteséget mutatnak ki mind a devizakorlátozás, mind a korlátozás nélküli masszív tőkemozgások esetére. Mégis van nyilvánvaló gazdaságpolitikai jelentősége annak, ha az IMF, BIS vagy egyéb norma-meghatározó nemzetközi szervezet égisze alatt korábban nem ajánlott eszközök helyes *kalibrálásáról* folyik kutatás.

²¹⁷ Korinek, 2011

²¹⁸ Lane, 2012

Az utolérési kényszer erősíti a külön út keresését, növeli a tévút esélyét is

A peremvidéken a döntéshozók azért sem követhetik a nyugati kottát (mint ahogy annak idején a moszkvait sem, a siker esélyével), mert az illető társadalmakban mások a körülmények és részben a teendők is. Az áttekintett esetekben a számos rendszerszerű változás mellett egy visszatérő feladat-elemet találunk: ez az *utolérés feladata*. Természetesen nagy különbség van a hidegháborús idők stratégiai, katonapolitikai versenye és a jelen békés gazdasági versengése között. Demokráciában a társadalom szereplőinek törekvései, várakozásai motiválják az utolérést, még akkor is, ha az adott politikai vezető erő maga nem tekintené stratégiai ügynek a referenciacsoporthoz való közeledést, felzárkózást. De annak tekinteti, okkal: a relatív lemaradásból folyamatos kitettség, többlet kockázat fakad.

Ezt az általános vonatkozást külön meg kell vizsgálnunk a rendszerváltozás utáni magyar esetben, mert egy viszonylag sikeres időszak (szűk másfél évtized) után évtizedes relatív lemaradás-megmerevedés következett be, miközben az uniós tagság nem gyengítette, inkább intézményesítette az utolérés (reál-konvergencia) imperatívuszát, hiszen hivatalos cél a közösségen belüli fejlettségi szintkülönbségek mérséklése. A gazdaságpolitikai vitákat azonban feleslegesen megterhelik az olyan pszeudó-szakmai kérdések, hogy hány év alatt éri utol Magyarország az EU átlagát, vagy annak háromnegyedét, vagy Ausztriát, vagy valamely más kiválasztott indikátort. Az utolérés nemzeti ügyé emelése elősegítheti a *voluntarista gazdaságpolitikai felfogás* felerősödést – immár új körülmények között. Az állampárt idején a termelési adatok hajszolása, irreális gyártási célok kitűzése miatt (is) sérültek a célszerű gazdálkodás elemi normái; most az gátolhatja a fenntartható és ésszerű gazdaságpolitika követését, hogy a politikai pártok, közszereplők, a média közvélemény-formálói az uniós tagságról és az attól remélt konvergenciáról leginkább a magyar bérek és nyugdíjak szintjének, s ezek vonatkozásában az uniós átlag utolérésének szempontjából szólnak.²¹⁹

Az Európai Unióba való belépésnek egyébként nem volt feltétele a már bent lévő tagokhoz közel álló nemzeti jövedelmi szint elérése – szerencsénkre, hiszen akkor még

²¹⁹ Bod (2004): Bent vagyunk – de mi is változott?

többet kellett volna kívül várakoznunk. A tagság tényéből pedig nem következik automatikusan a mindennapok szintjén érzékelhető jövedelmi konvergencia, amit a magyar eset is illusztrál, holott 2004-ig a sikeresebbek közé számítottak minket.

6/1. táblázat

Az EU-10-ek felzárkózási eredményei 2004-ig

Ország	Relatív helyzet az átalakulási válság végén	Relatív helyzet 2004-ben	Egy évre jutó felzárkózási teljesítmény
Észtország	29,4 (1994)	47,4	1,80
Lettország	30,0 (1994)	44,1	1,41
Szlovénia	56,8 (1992)	71,7	1,24
Magyarország *	44,4 (1995)	55,6	1,24
Litvánia	26,6 (1993)	39,3	1,15
Szlovákia	34,8 (1992)	49,0	1,09
Lengyelország	32,3 (1991)	43,0	0,82
Málta	58,8 (1991)	64,2	0,39
Ciprus	69,0 (1990)	74,2	0,38
Csehország	60,0 (1992)	63,8	0,30

Forrás: EU Commission autumn economic forecasts 2005-2007. Statistical Appendix²²⁰

A 6/1. táblázat adatai szerint a rendszerváltoztató folyamatnak az EU-tagság elnyeréséig tartó szakasza minden érintett országban (és a két déli, más történelmi háttérű entitásban) sikeres volt abban az értelemben, hogy az egy főre jutó bruttó hazai termék mutatóján mérve jelentős, sőt néhány esetben kifejezetten gyors volt az európai jövedelmi szinthez való felzárkózás. Az új államok, amelyeknek a rendszer megváltoztatása mellett az államépítés feladatait is meg kellett oldaniuk, az átalakulási válság során nagyobb jövedelem-esést szenvedtek el, mint a megállapodott nemzetállamok (Lengyelország, Magyarország – a csehszlovák esetet a maga egyedisége miatt nehéz hova sorolni); de gyorsabb utolérési teljesítményt nyújtottak.

²²⁰ Az adatok között a magyar nyilvánvalóan hibás, hiszen a tranzíciós válság nem 1995-ben zárult le: a gazdasági visszaesés 1993 során érte el a mélypontját, 1994-ben a magyar gazdaság már 2,9 százalékkal bővült. Ciprus és Málta esetén pedig nem értelmezhető az átalakulási válság fogalma: nem egykori tervgazdaságokról van szó.

A magyar adatok megerősítik az egészében véve kedvező külföldi megítélést: a felzárkózási teljesítmény a jók közé számít (majd a GDP-adatok értelmezésére vissza kell később térnünk). A mi átmenetünknek azonban az egyik különös vonatkozása az, hogy míg a külvilág egészen a 2000-es évek közepéig a magyar gazdasági átalakulást a makroadatok és az üzleti mutatók alapján a sikeresebbek közé sorolta, addig a magyar társadalom nagy része elégedetlen a rendszerváltozás következményeivel (lásd a megelégedettségi felmérést). Különösen elégedetlen a közvélemény a szegénység érzékelt méretével és a jövedelmek egyenlőtlenségével – ez mutatják be a 6/2. táblázat adatai. Ezek sokféle értelmezést megengednek, de ránézésre látszik, hogy a rendszerváltó gazdasági válságon túljutó közép-európai térségben a konszolidáltabb évek a legtöbb helyen nem hozták meg a jobb társadalmi hangulatot.

*6/2. táblázat
Felmérés az élet egészével való megelégedettségről*

Ország	1990-1993	1999-2002
Csehország	6,37	7,06
Magyarország	6,03	5,93
Lengyelország	6,64	6,20
Szlovénia	6,29	7,23
KKE-8	6,40	6,20
Ausztria	6,51	8,03
Németország	7,22	7,42
Írország	7,88	8,20
Olaszország	7,30	7,17
EU 15	7,26	7,30

Forrás: World Values Survey, European Values Survey. Lásd: www.worldvaluessurvey.com.

A magyar kontextusban az is érdekes, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségekkel szembeni ellenérzések tartósan erősek, holott az adatok az első két évtizedben nem mutatták a jövedelmi olló drasztikus szétnyílását. A különbségek ugyan jóval nagyobbak, mint korábban, de az egyenlőtlenségek már az államszocializmusban növekedésnek indultak, és az 1990-ben kibontakozó rendszerváltozás csupán tovább szélesítette a jövedelmi

szakadékat.²²¹ A finomabb elemzés azt mutatja, hogy míg 1982 és 1992 között a gazdagabbak lettek gazdagabbak a középrétegekhez és a szegényekhez képest, és a korábbi mesterségesen összenyomott bérskála bizonyos korrekciója is végbement, addig a rákövetkező években a középrétegek lassú lecsúszása következett be. Eközben a különféle csoportokon belüli egyenlőtlenségek is nőttek: a települések között például a főváros helyzetének javulása a falvak visszacsúszása mellett ment végbe, a fiatal és iskolázott munka felértékelődött, míg a képzetlen munka piaci értéke zuhant.²²²

A magyarországi frusztráció, a jövedelmi viszonyokat illető széles körű elégedetlenség okai között az található, hogy a rendszerváltozás után sokan nem a korábbi referenciacsoportokhoz mérik tényleges jövedelmüket, hanem számosan saját múltbeli helyzetükből indulnak ki, mások (főleg a magasabb jövedelműek) a nyugat-európai életszínvonalhoz viszonyítanak. Ez a magyar körülmények közepette elsősorban az osztrák, másodsorban a német (bajor) szint követését jelentené – az Unió átlagot meghaladó területekről van szó.

Az utolérés problematikáját erősen kiélezi az a körülmény, hogy a volt tervgazdaságok közül egyedül Magyarországnak nem sikerült konvergálnia az uniós átlaghoz 2004-től, azaz a tagság elnyerésétől a pénzügyi válság kitöréséig (lásd a 6/1. ábrát).

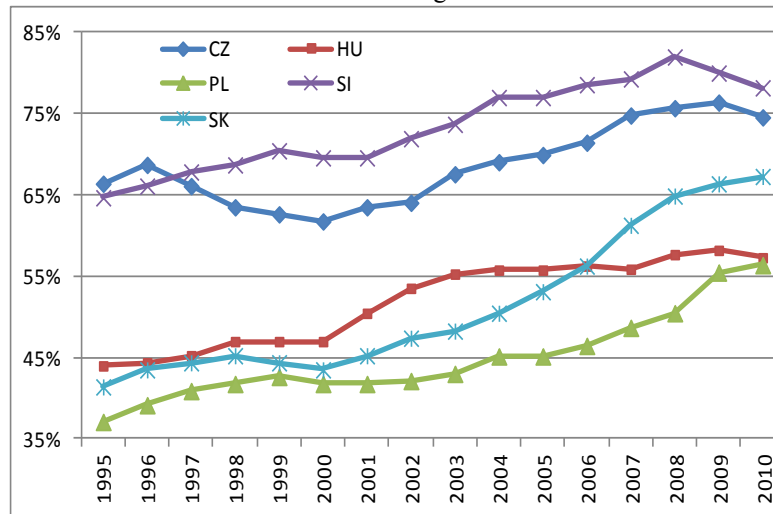
A magyar adatban a különös az, hogy a nem túl dinamikus EU átlagához akkor nem sikerült közel jutni, amikor történelmileg egyedülálló módon rendszeres és jelentős *transzfer-kifizetésben* van része nemzetgazdaságunknak. Az adatsorból az is látható, hogy a 2008 őszen európaivá mélyülő pénzügyi válság – talán csak átmeneti jelleggel – megakasztotta az új tagországok reálkonvergenciáját.

²²¹ Tóth István György (2003): Jövedelemegyenlőtlenségek – tényleg növekszenek, vagy csak úgy látjuk? .

²²² Tóth I. Gy. i.m.

6/1. ábra

Reálkonvergencia az új EU-tagországokban
 Egy főre jutó bruttó hazai termék Kelet-Közép-Európában
 EU-15 átlaga=100

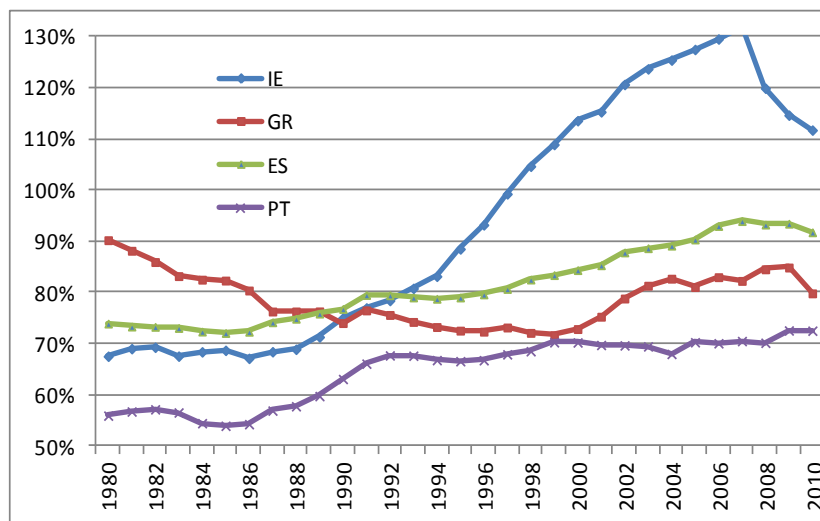

Forrás: Neményi-Oblath, 2012

De vajon a többi periferiális gazdaság hogyan szenvedte meg a krízist? Azonos adatbázist bemutatva igen tanulságos a folyamat képe.

6.2. ábra

Reálkonvergencia a peremvidéken
 Egy főre jutó bruttó hazai termék Kelet-Közép-Európában
 EU-15 átlaga=100

Forrás: Neményi-Oblath, 2012

Hosszabb távon kimutatható a konvergencia folyamata, de igen nagy országonkénti szórással; a sikerország (Írország) fenomenális növekedést követően súlyos visszaesést szenvedett a nemzetközi válság során; Görögország konvergenciája hosszabb távon sem mutatható ki (és a 2010 utáni súlyos visszaesés végét e sorok írásakor látni sem lehet).

Mindez egy sor olyan kérdést vet fel, ami témánk kereteit kezdi szétfeszíteni, és további elemzést igényel az európai peremvidék fejlődési kilátásait valamint a sajátos viszonyok között alkalmazandó gazdaságpolitikát illetően. A gazdasági fejlettséget leíró adatok, és különösen az egy főre jutó GDP-számok értelmezése azonban mindenképpen idetartozik, hiszen a gazdaságpolitika legelterjedtebb mutatójáról van szó.

A peremhelyzet nem csak jövedelmi (flow) ügy, hanem állományi kérdés is

A kelet-közép-európai (KKE-) országok fejlettségi helyzetének és geopolitikai státuszának leírására a tőkepiaci szóhasználatban korábban a *kiemelkedő piacok* /emerging markets/ fogalmat alkalmazták, majd utóbb, a dél-európai tagországok gazdasági bajainak kiéleződésekor került be az üzleti, politikai média szóhasználatába a *periféria* fogalma.

Mindkét besorolás meglehetősen problematikus. A *kiemelkedő piacok* kategóriája az érintett országoknál nem társadalmi fejlettségre, még csak nem is a gazdasági potenciálra vagy a növekedési képességre utal, hanem elsősorban a pénz- és tőkepiaci növekedési ütemre, és másodlagosan a tőkeképződést segítő intézmények működési jellemzőire (nemzetközi nyitottság, kiszámítható jogrend, elégséges politikai stabilitás). A periféria pedig – amint erről már volt szó – roppant relatív fogalom; az eredeti fejlődéelméleti értelemben aligha alkalmazható a szlovén, észt, cseh vagy éppen magyar esetre: az érintett EU-tagországok (és emellett a NATO, OECD tagjai) más társadalmi-gazdasági kihívásokkal küzdenek, mint a harmadik világ országai.

Ha megmaradunk az *átmenetben levő (tranzíciós)* ország fogalmánál, ott beleütközünk abba, hogy a szóhasználat unilineáris fejlődési pályát feltételez: eszerint az érintett

országok az adott pálya valamelyik szakaszában tartózkodnak. Az utolérés és konvergencia feladata akkor értelmezhető tisztán, és az utolérési, konvergálási sebesség akkor mérhető egyszerűen, ha az a kiinduló hipotézis, hogy az országok lényegileg azonos végcél felé tartanak, és csak a pályán való haladás sebességében különböznek, a haladás irányában nincs különbség – ami nincs szükségszerűen így. E felfogás szoros értelmezése visszahozná a két egykori világrendszer közötti növekedési ütem-fetiszizálást, hiszen akkor vált rendszert legitimáló sikermutató a gazdasági növekedés mind a piacgazdaságokban, mind főként a kommunista tervgazdaságokban, illetve a két blokk között található harmadik világbeli térségben.²²³

Más osztályozások nem az érintett nemzet relatív helyzetére vagy fejlődési kilátásaira, hanem a fejlettség mérésére általánosan használt mutatószámra, elsősorban az *egy főre jutó nemzeti jövedelemre vagy egyéni jövedelemre* alapoznak.²²⁴ Országok fejlettségbeli összemérése mindig nehéz feladat, különösen akkor, ha nagyok a szerkezetbeli és árszintbeli eltérések: egy dollárnyi pénzjövedelem nyilvánvalóan egészen mást jelent a drága bérű, fejlett piacú gazdaságban, mint egy alacsony bérszintű tradicionális társadalomban. A KKE-térség jóval piacosabb, mint a harmadik világ legtöbb országa, fogyasztási-termelési szerkezete is közebb áll a mintaként tekintett fejlett európai gazdaságokéhoz, de esetünkben is igaz, hogy a vásárlóerő-paritáson mért adatok igencsak más képet mutatnak, mintha egyszerűen nemzetközi dollárra vagy euróra számítanánk át a helyi makrogazdasági mutatókat (GDP, GNI, diszponibilis jövedelem).

A mutatószámok ismert mérési problémáin túl azonban van itt egy nagyobb jelentőségű ügy, ami megérdemel egy közgazdasági kitérőt. Szinte magától értetődik a szakmában és

²²³ A magyar közgazdaságtudományban éppen azért vert fel nagy port az 1960-as években *Jánossy Ferenc* munkája a gazdasági trendek természetéről, mert elméletében a hosszú távú növekedés történelmi meghatározottsága és az emberi tőkeállomány fontos magyarázó szerephez jutott, ám ezzel kétségbe vonta a szocializmus feltételezett rendszerförlényét és az abból fakadó a priori gazdasági dinamikát (Jánossy 1966).

²²⁴ A Világbank a fejlettséget az egy főre jutó napi jövedelem mércéjével méri, és a szegénységet a napi 1 dollár szintnél húzza meg. Ilyen mérce szerint az egész itt tárgyalt térség egésze és az érintett társadalmak nagy többsége jóval túl van a szegénységi küszöbön: a KKE országok a közepesen fejlett kategóriába tartoznak. Szlovénia azonban már eleget tesz a fejlett országgal szembeni jövedelmi követelményeknek. A besorolás azonban konvenció vagy vélemény kérdése is: egy népszerűsítő könyvben például a szerző az egy főre jutó GNI alapján a „közepesen szegény” /poor intermediate/ kategóriába helyezi hazánkat, Szaúd-Arábiával, Mexikóval, és Csehországgal együtt. Lásd John Kay (2005): *Culture and Prosperity*.

tágabb körben is, hogy a gazdasági elemzésekben általában *flow* ('áramlás'-) mutatókat használunk, mint amilyen a nemzeti jövedelem. Ez változékony mutató; kisméretű és kevésbé fejlett országokban a kétszámjegyű növekedés és a kétszámjegyű csökkenés is előfordulhat, mint a balti országok újabb kori gazdaságtörténetében.²²⁵ Ám a fejlettségre – és nem adott pillanatban a fejlődés mértékére – *stock* (azaz állományi) mutatókat kellene alkalmazni, mint amilyen a nemzeti vagyon adata. A kettő között logikai kapcsolat van: az állományi adatok az áramlási adatok aggregálásaként állíthatók elő. Azonban adatgyűjtési és adathasználati okokból leginkább a GDP használatos a gazdasági életben közvetlen összemérésre vagy más adatok viszonyításához, mint amilyen az *államadósság/GDP*; ami különösen problematikus mutató, hiszen egy állományi adatot mér össze egy flow mutatóval, ami akár két éven belül is nagyot változhat.

Vegyük a GDP-t: egy sor ingatag pénzügyi helyzetű ország a válságig ragyogó eredményt mutathatott fel ezen a téren. Görögország adatai sem voltak rosszak: 2001–2005 során, tehát a válság előtti fél évtizedben a görög GDP (gazdaság) 4 százalékkal nőtt, az eurózóna átlaga másfélszeresével. Más peremhelyzetű országok GDP-indexei is szépen alakultak: a 2000 utáni öt év Észtország esetében 8 százalék, Írországban 5,5 %, Bulgáriában 5,5 %-os átlagos növekedést hozott; a lettek, litvánok mutatói pedig egyenesen csodálatosak voltak. Még a magyar adat sem mondható rossznak. Ezek a legfeljebb közepesen fejlett európai országok a kontinens peremén nagyon gyorsan nőttek egy ideig a GDP-n mérve. Kína mutatói különlegesen imponálóak (noha az adatok megbízhatóságát övezik kételyek).

A perifériáról szólva eleve mérési vita fakadhat a GDP-ben való mérésből: a bruttó hazai termék nem ugyanaz, mint a GNP: az előző (bruttó hazai termék) az ország *területen* megtermelt jövedelmet, míg a GNP (illetve az ahhoz közel álló bruttó nemzeti jövedelem - GNI) nemzeti termékként a rezidensekét. Példaként: az ír GDP az ír földön megtermelt

²²⁵ A magyar GDP-növekedési átlag a 2008-as krízist megelőző évtizedben 4 százalék körül volt; utána nulla körüli.

jövedelmet, és nem az írek jövedelmét méri. A különbség nem csekély: az *Irish Fiscal Advisory Council* 2012-es jelentése szerint a *nemzeti jövedelem* (GNI) a hazai termék 80 százalékát teszi ki: sok idegen tőke működik Írorszáiban, az növeli az ír állam területén megtermelt jövedelmet, ám az idegen tőkére jutó profit nyilván más országok nemzeti jövedelmét, és nem az írekét duzzasztja.²²⁶ Ennek a ténynek lényegi következménye van: a bruttó államadósság/GNI mutató az államadósság/ GDP mutatójánál is súlyosabb képet ad az ír állam eladósodottságáról, holott az előző valóban jobban fejezi ki az ír közadósság valós nemzetgazdasági súlyát. Államok, gazdaságok helyzetének megítélésében a GDP-alapú véleményformálás statisztikailag helyes, mégsem ad valós képet. Ha elfogadnánk a GDP-t teljes értékű teljesítménymutatónak, nem érthetnénk, hogy miért az az Írország fordult az Unióhoz pénzügyi segítségért, amelynek bruttó hazai terméke egy főre számítva 2012-ben nagyobb, mint a német.

Még ha a GNP (GNI) mutatót tekintenénk, az alapján is előkelő helyre került Írország a válságos éveket megelőző évtizedek során. Következik-e a gyors gazdasági növekedés mutatóiból, hogy Írország gazdag és fejlett országgá vált a válságig? Vagy a mi térségünkben hozott példán: a szlovák egy főre jutó jövedelmi mutató 2011-ben lehaladta a magyart, de állítható-e, hogy Magyarországnál fejlettebb lett ezáltal Szlovákia? A fejlettség látható jelei (az épületek állaga, az úthálózat fejlettsége, az egyetemek felszereltsége) alapján ezt (még) korai lenne kimondani. De ez nem meglepetés: más a folyó jövedelem, és más egy ország vagyoni állapota. *A perem-országok helyzetének fontos jellemzője, hogy jövedelemben valamennyivel, de vagyonban nagyon nagy mértékben maradnak el a centrumot alkotó gazdag országoktól. Az európai mag-országok az elmúlt évtizedekben lassabban nőttek, mint a perem-országok többsége, ám vagyonosabbak.*

A gazdagságnak van egy nyilvánvaló *anyagi* vonatkozása, de létezik azon kívül egy *intézményi* összetevője. A már jó ideje gazdagabb, tehetősebb országok a közintézményeik megállapodottsága, megbízhatósága, hatásfoka miatt akkor is bizonyos előnyt élveznek, amikor a bruttó hazai vagy bruttó nemzeti termék mutatóján mérve

²²⁶ Irish Fiscal Advisory Council: Fiscal Assessment Report. September 2012

valamely feltörekvő ország elébük kerül. A nemzeti vagyonban szerepel a családok, cégek, intézmények, non-profit szervezetek pénzbeli és egyéb vagyona, aminek az összesítése, sőt már eleve a felértékelése igen bonyolult ügy. Még nehezebben mérhető rész a második: az állami intézményrendszer megbízhatósága, stabilitása, a korrupciómentesség, az adóalap szélessége, az adómorál.

Ezen utóbbi vonatkozások igen lényegessé válnak gazdasági nehézségek idején. Vegyük a súlyosan eladósodott Görögország esetét. Az államcsőd elkerülésének két egyszerű technikai megoldása van: egyfelől csökkenteni kell az állami kiadásokat, ami politikailag roppant nehezen kivitelezhető és lassú folyamat, másfelől az államnak meg kell növelnie bevételeit. Az állam fő bevétele az adó. A deficit felszámolásához tehát el kellene venni a polgárok pénzének egy részét. Ha a társadalom gazdag és jól működik, akkor ezt meg lehet csinálni, már csak azért is, mert az államszervezet esetleges fizetéseképtelensége a legtöbb egyént, vállalkozást, intézményt súlyosan érintené – ehhez képest a megnövelt adóteher a kisebb rossz. Ha azonban a családok, cégek pénzbeli és egyéb vagyona csekély, vagy intézményi okok miatt az állam nem képes szükséges adóbevételhez ténylegesen hozzájutni, akkor valóban bajban van az illető állam – miközben egy gazdag és fejlett országban a kormányzati pénzügyek konszolidálása technikailag könnyen megy. Hasonló érvelés alapján belátható, hogy a magyar államháztartás krónikus és jelentős deficitje, az államadósság állományának mértéke nem önmagában nagy, hanem azért, mert az eladósodott állam mögött nem található pénzügyi és reál-megtakarításokban erős háztartási szektor, tőkeerős vállalati kör, anyagi és intézményi tőkében gazdag non-profit szektor. Ellenkezőleg, a lakossági és üzleti megtakarítások általános hiánya – aminek nyilván értékrendbeli magyarázó komponensei is vannak – azt mutatja, hogy az állam eladósodásának mérsékléséhez nem vezet gyors és viszonylag kis fájdalomú út, olyan tehát, amely a társadalmon belüli jövedelmi és vagyoni újraosztással úgy szabadítaná ki az államháztartást a külső és belső eladósodottságból, hogy közben a civil társadalom és az üzleti szféra működőképessége nincs veszélyben. Nálunk és a peremhelyzetű országok csoportjában nem így van; az államháztartási stabilizálás mindig hosszú és konfliktusos folyamat.

A nemzeti gazdaságpolitikák globális meghatározottsága sosem teljes

Az európai peremvidék országában feltűnő a gazdaságpolitikai reagálások sokszínűsége, a különféle gazdaságpolitikai kísérletek sikerességének nagyfokú szóródása. Mindez felhívja a figyelmet arra, hogy korábbi közhiedelmekkel szemben a tagállamok kormányainak döntési tere – és ezzel döntési felelőssége – nem tűnt el. A nemzeti utak létezése verifikálható tény; de vajon jelenti-e mindez a nemzeti szuverenitás korának visszatérését?

.

A szuverenitás jogi fogalom, ami hagyományosan az állam fennhatóságára és döntései kikényszeríthetőségére vonatkozik, a *Jean Bodin*-i meghatározás szellemében.²²⁷ A modern gazdaság világa viszont *interdependens*; a gazdasági szuverenitás fogalmát nem is igen használjuk. Monetáris összefüggésben élhetünk e fogalommal, mely azt tartalmazza, hogy egyfelől az illető ország monetáris hatóságai (központi bank, pénzügyminisztérium) milyen árfolyamrezsimit választanak: lebegőt avagy rögzítettet, illetve azok valamilyen változatát, másfelől pedig milyen pénzügyi eszközökkel élnek. Szakmai értelemben a monetáris önállóságot nem is annyira valami külső hatalom vagy jogi erő korlátozza, hanem a *közgazdasági logika*, amelyet a „lehetetlen hármasság” vagy „trilemma” elnevezés alatt ismerünk: egy országnak nem lehet egyszerre rögzített árfolyama, nemzetközi szabad tőkeáramlása, és monetáris politikai (azaz: kamatszint-meghatározó) önállósága.

A szuverenitás jegyei között ma is megtalálható az állam *adórendszert* és *költségvetési politikát* meghatározó szabadsága.²²⁸ Ebből a szabadságból azonban a gazdaság és a társadalom szereplőire nézve negatív következmények is származhatnak: esetünkben az üzleti élet működési feltételeit leíró és nemzetközileg összehasonlítható ’Doing business’

²²⁷ Jean Bodin ‘A szuverenitásról’; in: *Az államról*, I. könyv, VIII. (1987), Budapest, Gondolat Kiadó. A szuverenitás az alattvalók (állampolgárok) felett gyakorolt abszolút és örökös uralom, amelynek jegyei: a törvényhozó hatalom, a hadüzenet és a békekötés joga, a tisztviselők kinevezési joga, a legfőbb bírói fórum, a kegyelmezés és a hódolat fogadása, a pénzverés, a súlyok és mértékegységek megállapítása, az adókvetés joga.

²²⁸ Ezt még az EU-tagállamokra is el lehet mondani, hiszen a gazdaságpolitikai koordináció fórumai illetve a Stabilitási és Növekedési Paktum valamint a Maastrichti kritériumrendszer fiskális politikai szabályai csak a makrokeretre, de nem a tagállami költségvetési politika tartalmára vonatkoznak.

mutatók szerint hazánk éppen az adózási és államháztartási vonatkozások terén található méltatlanul rossz helyen, és ezt a hazai szereplők is így látják.²²⁹

A tervgazdaság állama – amely a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi rendszert illetően félig zártnak minősíthető a statisztikai nyitottság meglehetősen nagy foka mellett – elvileg igen szuverén (noha a valóságban tényleg „gúzsban kötve táncolt” a döntéshozó). De különös szuverenitás az, amely abból vezethető le, hogy az ország milyen szervezeteknek *nem tagja*: OECD, IMF, WTO. Majd amikor a folyamatos fizetésimérleg-hiány miatt az államvezetés pénzügyi piaci szereplőkhöz illetve a Valutaalaphoz fordult, meg kellett tapasztalni a maradék szuverenitás (pontosabban: gazdaságpolitikai cselekvési tér) gyors szűkülését. Ahogy az akkori pártfőtitkár ismerte be a rezsim végnapjaiban (az állampárt Központi Bizottságának 1989. júniusi ülésén): *„Ami a gazdaságot illeti, mindnyájan tudjuk, hogy Magyarország ma gazdasági értelemben szuverenitásának nagyobb részével már nem rendelkezik. A világ számos súlyosan eladósodott országához hasonlóan, a gazdasági lét vagy összeomlás napi dilemmájával küzd.”*²³⁰ Valójában az akkori magyar államvezetés kettős függésbe került, hiszen gazdaságszerkezeti okokból – a nyilvánvaló politikai, katonai vonatkozásokon túl – közvetlen függést jelentett a KGST-tagság; ehhez járult hozzá az eladósodottság miatt pénzügyi függés.

A politikai viszonyok gyökeres változása nyomán a rendszerváltozás egyben a magyar szuverenitás helyreállítását is magával hozta, de természetesen a fentiekben drámaian exponált pénzügyi kiszolgáltatottság nem múlt el, bár fokozatosan sikerült konszolidálni a pénzügyi viszonyokat. Az EU-tagság miatt azonban az ügynek egy ideig ismét a jogi-alkotmányos vetületei körül folyt a vita. Majd az európai krízis ismét új megvilágításba helyezte a gazdasági önrendelkezés ügyét.

²²⁹ Szepesi Balázs (szerk.)(2009): Jelentés a magyarországi kapitalizmus állapotáról, 2008. Közjó és Kapitalizmus Intézet.

²³⁰ Grósz Károly előadói beszéde, 1989. június 23-én. In: Kosztricz et al (1993): A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 2. kötet., 1101.old. . Magyar Országos Levéltár.

Hazánkban 2010 óta sokat vitatott téma lett a gazdasági szuverenitás lehetősége vagy lehetetlensége. A korábban bemutatott esettanulmányból már ismeretes, hogy a magyar kormány és a Valutaalap/EU között 2008 novemberében kötött hitelszerződés felülvizsgálati tárgyalása 2010 júliusában miként ért véget megállapodás nélkül. A tárgyalások elakadása élénk vitát váltott ki: kormánytényezők és média-támogatóik a gazdasági szuverenitás visszaszerzéseként, sőt *gazdasági szabadságharcként* kommentálták azt a körülményt, hogy a kormány nem tudta vagy nem akarta figyelembe venni a hivatalos hitelezők által megfogalmazott gazdaságpolitikai szempontokat formálódó kormányzati programban. Nyugati lapokban hol támogatóan írtak arról, hogy végre egy kormány a sarkára áll a pénzügyi világbürokráciával szemben, míg más orgánumok hibásnak és veszélyesnek értékelték a kormány álláspontját.²³¹

A konkrét ügyön túl több ok miatt is érdekes a szuverenitás kérdése, hiszen a 2007 utáni nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság a tapasztalatok szerint aktivizálta és fel is értékelte a kormányokat, a politikumot. Azt is láthattuk, hogy nemcsak a konkrét gazdaságpolitikai irányvételben, hanem a gazdasági rendszer alapjait érintő intézményi vonatkozásokban is fennmaradtak, akár nőttek is az országonkénti különbségek. Ehhez elég illusztrációként például a *Heritage Foundation* által összeállított *Gazdasági szabadság* mutatót tekinteni: ebben hazánk 2011-es helyezése a világ 179 elemzett országa között az 51., míg Észtország a 11. helyet kapta (megelőzve az „angolszász” Nagy-Britanniát), Csehország a 28., Szlovákia a 37., míg Franciaország a 64. (!), a hozzánk mérten tehetős Szlovénia vagy a jó növekedési teljesítményt felmutató Lengyelország pedig még lejjebb található.²³²

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, *hogy a gazdaságpolitikai gyakorlat tartalma, szakmai minősége, hatásossága ma sem kevésbé fontos, mint korábban. A kormányzat felelőssége is ezzel arányosan igen nagy, válságos időkben ha lehet, még*

²³¹ A gazdasági szuverenitás témakörét részletesen elemzem: Bod (2009): Pénzügyi szuverenitás a globális tőkek mozgások korában; Bod (2010): Hungary turns to the International Monetary Fund in 2008: Anatomy of a crisis; Bod (2010): The IMF, the EU and the sovereign borrower: the case of Hungary 2008-2010.; Bod (2013): Illusions of sovereignty.

²³² 2011 Index of Economic Freedom.

inkább, mint akkor, amikor – látszólag, mint sokszor utólag kiderül – fenntartható pályán halad a gazdaság.

Az intézmények és a szervezeti rend szerepe kritikus fontosságú

A gazdasági növekedés szakirodalma szervesen beépítette gondolkodásába a tágan vett intézmények jelentőségét; a *relatív elmaradottság* értelmezésében pedig kiemelkedően fontos a jogrend, kiszámíthatóság, bizalom szerepe.²³³ Az itt áttekintett magyar fejlődési-átalakulási esetek, valamint az azokat övező európai fejlemények szintén megerősítik az intézmények fontosságáról formált nézeteinket. Sokan az intézményi vonatkozás létét elismerik, de azt némileg általánosnak, kontúr nélkülinek gondolják; magam a szervezeti rend, az elemzett gazdaság szereplői közötti hatalmi és technológiai kapcsolatokat, együttműködési és versengési formákat nagyon is *kemény magyarázó tényezőnek* találtam, még ha a hipotézisek alátámasztásához, igazolásához a statisztikai, ökonometria elemzésen kívül esettanulmányi mélységbe kell is leereszkedni.

Már az indirekt tervgazdaság viszonyainak tanulmányozásakor beleütköztem abba, hogy az akkori innovatív, noha belsőleg sokban ellentmondásos magyar modernizációs kísérlet elégtelen, csalódást keltő eredményeinek egyik magyarázó tényezője az a vállalatszerkezeti, üzemi rend volt, amelyet egy más koncepciójú gazdaságpolitikai kampány során az 1968-as reformot nem sokkal megelőzően vezettek be („trösztösítés”). A vállalat méret később is kritikus szerephez jutott, mivel maga a méret és a vállalati szervezet komplexitása megnehezítette, sőt gyakorlatilag kizárta a kis tőkeerejű hazai szereplőket egy sor ágazat privatizációjából az 1990-es évek során.

A perifériális piacgazdaság duális vállalatszerkezete – nálunk, és az egész térségben – fontos indikátora, sőt részben okozója is, annak a fejlődési útnak, amelyre a kelet-közép-európai térség rákerült.²³⁴ A magyar kapitalizmussal szembeni elégedetlenség okai között jól kimutatható a *duális gazdasági szerkezetből* adódó feszültség a zömében külföldi tulajdonú nagyvállalatok és a meghatározó módon hazai tulajdonú mikro, kis és közepes

²³³ Muraközy László (szerk.) (2012): A bizalmatlanság hálójában: A magyar beteg. Budapest: Corvina Kiadó, 2012

²³⁴ Bastian, 1998

szervezet cégek között. Ellenérzéseknél itt sokkal többről van szó, hiszen az utóbbi (tőkehiányos, egészében véve gyenge termelékenységű, nem versenyképes) vállalati kör nem hajlandó és nem is igazán képes kivenni részét a közteherviselésből, ám a nagy tőkeerejű és jobb alkupozíciójú nagyvállalati kör sem hajlandó megfinanszírozni a perifériális ország fejlesztési szükségletét.

Itt egyszerű megoldásokkal fel nem oldható dilemmák állnak elő; a gazdaságpolitikai kutatás és elemzés jelentőségét éppen az adja meg, hogy egymással bonyolult kölcsönhatásban levő tényezőcsoportok közötti logikai hálót kell feltárni, majd a célirányos beavatkozás lehetőségeit is meg kell keresni. A fenti vállalatszerkezetből például közvetett, de nem egyértelmű logikai kapcsolat mutat az adórendszer, a jóléti rendszer, a foglalkoztatási struktúra irányába, de ugyanakkor a vállalatközi együttműködés, beszállítói programok, gazdaságfejlesztési programok irányába is; már a helyzetértékelés sem egyszerű, a javaslatokkal pedig óvatosan kell bánni.²³⁵

A stilizált gazdasági szereplőkkel foglalkozó makrogazdasági elemzés elvonatkoztathat a társadalom „puha” tényezőitől, de a gazdaságpolitikai elemzés semmiképpen sem. A magyar viszonyok között a gazdasági mutatószámokkal bemutatható bajokon kívül számolni kell a csak részben gazdasági, nagyobb részben inkább szociális és értékrendbeli vonatkozásokkal: azzal, hogy a magyar piacgazdaság társadalmi támogatottsága, elfogadottsága nem túl jó. Más rendszerváltoztató országhoz képest igen sokan éltek meg csalódással az átmenet hosszú éveit, az egész rendszerváltozást. Adatok sora mutatja, hogy a „magyar kapitalizmus” intézményi rendje (az adómoráltól a közbeszerzések tisztaságán át az államigazgatás hatásfokáig) nagymértékben eltér attól, ami a sikeres piacgazdaságokban található. Az állam, a politika a két évtizeddel ezelőtti várakozások ellenére nagymértékben rátelepszik a gazdaságra, torzítja és lefojtja a versenyt. Nem véletlen, hogy a közgazdasági és gazdaságpolitikai kutatások fontos iskolái kutatják és értelmezik az intézmények működését, és konkrét kihatásukat a magyar gazdaságra, társadalomra.

²³⁵ Szerteágazó munkát fogott össze e vonatkozásban pl. a Vezetéstudomány 2002. évi különszáma a magyar tulajdonú vállalkozások helyzetéről és kilátásairól.

x x x

Ebben az értekezésben saját eddigi munkásságom fontosabbnak tartott eredményeit, kérdésfeltevéseit, más irányzatokkal és szerzőkkel folytatott szakmai vitáim és együttműködéseim kiemelésre méltó tételeit rendeztem össze. A téma gazdagsága és bonyolult nemzetközi kapcsolati rendje bőséges kutatás feladatot ad a gazdaságpolitikai elmélet és a sajátos kelet-közép-európai viszonyok közötti gazdaságpolitikai döntési gyakorlat művelői számára.

Hivatkozások

Acemoglu, D - S. Johnson - J. A. Robinson (2002): Reversal of fortune: Geography and institutions in the making of the modern world income distribution. Quarterly Journal of Economics, 117, pp. 1231–1294

Acocella, Nicola (1998): The Foundations of Economic Policy, Cambridge University Press, Cambridge

Alt, James E. – Chrystal, K. Alec (1983): Political Economics, University of California Press, Berkeley

Andor László (2003): Nemzetek és pénzügyek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Árva László (1990): Előzésben – A gyorsan iparosodó dél-kelet-ázsiai országok sikereinek és ritka kudarcai okai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Bauer Tamás (1981): Tervgazdaság, beruházás, ciklusok, KJK, Budapest

Bastian, Jens (ed.) (1998): The Political Economy of Transition in Central and Eastern Europe. Ashgate, Aldershot.

Bekker Zsuzsa (1995): A trendvonalról a századvégén, avagy megszabadulhatunk-e múltunktól? Közgazdasági Szemle, XLII. évf. 4. sz.

Benczes István – Kutasi Gábor (2010): Költségvetési pénzügyek, Akadémiai Kiadó, Budapest

Benczes István – Ürögdi András (2008): A politikai üzleti ciklusok új elmélete és empiriája, Pénzügyi Szemle, LIII/2, 265-279. old.

Bernanke, Ben S. (2004): The great moderation. BIS Review 12/2004.

Bertáné Forgács Anna - Bod Péter Ákos - Nagy Zoltán (1990): A monopólium és a versenypiac között. Közgazdasági Szemle, 37. évf. 6. szám, p. 674-686.

Bini Smaghi, Lorenzo (2009): Conventional and unconventional monetary policy. BIS Review 52, 28 April

Bini Smaghi, Lorenzo (2010): What has the financial crisis taught us? ECB.
<http://www.ecb.int/press/key/date/2010/html/sp100907.en.html>

Blanchard, O. – G. Dell’Ariccia – P. Mauro (2010): Rethinking Macroeconomic Policy. Journal of Money, Credit and Banking. Suppl. To Vol. 42. No. 6.

Blejer M. I. – F. Coricelli (1995): The Making of Economic Reform in Eastern Europe – Conversations with Leading Reformers in Poland, Hungary and the Czech Republic /interviews with L. Balcerowicz, P. Á. Bod, V. Klaus/. Edward Elgar. p. 1-156.

Bod Péter Ákos (1977): A nagyvállalati fejlődés néhány tervezési kérdése. Egyetemi doktori értekezés. MKKE. p. 1-98.

Bod Péter Ákos – Majoros Pál (1979): A gépipari ternékszerkezet „demográfiája” 1964 és 1977 között, Közgazdasági Szemle. No. p. 12. 1425-1445.

Bod Péter Ákos (1981): Meditáció közkeletű iparpolitikai nézetekről. Valóság, 24. évf. 11. szám, p. 28-38.

Bod Péter Ákos (1983): Állami vállalatok a nyugat-európai gazdaságokban Pénzügyi Szemle, 27. évf. 10. szám, p. 788-794.

Bod Péter Ákos (1983): A szociáldemokrácia és az állami szektor – a közgazdasági elmélet és a gazdasági gyakorlat. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 13. évf. 1. szám, p. 82-101

Bod Péter Ákos (1984): A liberális iparpolitika dilemmái: a dán példa. Vezetéstudomány, No.1. p. 37-35.

Bod Péter Ákos – G. Márkus György (1985): A szociáldemokrácia és a modern tőkés gazdaság. Társadalomtudományi Intézet. p. 1-130.

Bod Péter Ákos (1985): Csúcstechnikát – hazai módon?! : Esettanulmány a Szerszámgépipari Művekről. Budapest: MTA KTI. p. 134.

Bod Péter Ákos (1985): Szükségünk van-e „közösségi gazdaságtanra”? Tervgazdasági Intézet. soksz.

Bod, Péter Ákos – Naor, Jacob: Socialist Entrepreneurship in Hungary: Reconciling the „Irreconcilables”. The Columbia Journal of World Business, 1986. Vol. 21. No. 2. p. 55-68.

Bod, Péter Ákos (1987): Nouvelles interactions entre le privé et le public en Hongrie Politiques et Management Public, 1987. Vol. 5. No. 3. p. 165-182.

Bod Péter Ákos –Demeter Katalin – Mohai György –Nagy Zoltán (1987): Az iparvállalati tervezés a 80-as évek közepén. Tervgazdasági Közlemények. No. 3. 1-80.

Bod Péter Ákos (1987): A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. p. 1- 234.

Bod Péter Ákos – Mohai György – Nagy Zoltán (1987): A magyar gazdaság monetizálásáról. Tervgazdasági Intézet. Budapest. sokszorosítás. p. 1-77.

Bod Péter Ákos –Nagy Zoltán (1988): A piacorientált gazdaságpolitika. Tervgazdasági Intézet. soksz.

Bod Péter Ákos (1988): Van-e jó állami struktúrapolitika? Társadalmi Szemle, No.11. p. 23-31.

Bod Péter Ákos (1989): A vállalat, a menedzser és a tulajdonos – avagy miért van ismét szükség vállalatelméletre? Közgazdasági Szemle. No. 7-8. p. 830-843.

Bod, Péter Ákos (1989): Deregulation and Institution Building. Lessons from the Reforms of the Hungarian Public Sector. Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropas, Vol.13/1. p. 110-126.

Bod Péter Ákos (1989): Az állam gazdasági hatalmának korlátozásáról. Alkotmányjogi Füzetek. No. 7-8.

Bod Péter Ákos (1989): Mit kezdjünk az állami tulajdonnal? Hitel. No. 16.p. p. 24.

Bod, Péter Ákos (1990): Privatization in Hungary – Can We Learn from the Mistakes of Others? British-Hungarian Privatisation Conference. Budapest, Jan. 22-23. p. 1-4.

Bod, Péter Ákos (1990): The troublesome micro-macro link in an economy with national planning: Hungary. 51-57. old. In: Kovács J. – B. Dallago (eds): Economic Planning in Transition – Socio-Economic Development and Planning in Post-Socialist and Capitalist Societies. Dartmouth, Aldershot.

Bod, Péter Ákos (1990): Market Strategies of the Hungarian Enterprise: Sources of Inadequate Response to Environmental Challenges. In: Brada, Joseph C. – Dobozi, István (eds.): Money, incentives, and efficiency in the Hungarian economic reform. Armonk: Sharpe, p. 153-171.

Bod Péter Ákos (1991): Protestáns szellemiség és vállalkozás. Confessio.No. 3. p. 36-38.

Bod, P. Á. – John Hall (1992): Toward an Autonomy Preference Theory of the East European Firm. East European Economics. No. 4. p. 57-67.

Bod Péter Ákos (1993): Előzmények és következmények. Valóság. No. 7. p. 30-60.

Bod Péter Ákos (1993): A gazdasági struktúrák változásai. Magyar Szemle. No. 5. p. 451-460.

Bod Péter Ákos (1993): Versenyképes lehet-e Európa a közép-kelet-európai országok nélkül? Európai Szemle, 4. évf. 4. szám, p. 57-61.

Bod, Péter Ákos (1994): Monetary policy and exchange rate policy in Hungary during the years of transition. In: Duwendag, Dieter (hrsg.): Geld- und Währungspolitik in kleinen, offenen Volkswirtschaften: Österreich, Schweiz, Osteuropa. Berlin: Duncker & Humblot, p. 55-69.

Bod Péter Ákos (1995): A piacgazdaság pénzügyi intézményrendszerében kifejlődése: A Magyar Nemzeti Bank helye és feladatai a magyar átmenetben. In: Mellár Tamás (összeáll.): Rendszerváltás és stabilizáció: A piacgazdaság átmenet első éve. Budapest: Magyar Trendkutató Központ. p. 9-27.

Bod Péter Ákos (1995): A pénzintézeti rendszer újraalakítása Magyarországon Bankszemle, 39. évf. 6. szám, p. 1-5.

Bod Péter Ákos (1995): Sokkterápia vagy fokozatosság: A magyar piacgazdaság átalakulásának tanulságai: I. Magyar Szemle, 1995. 4. évf. 10. szám, p. 1011-1026.

Bod Péter Ákos (1995): Sokkterápia vagy fokozatosság: A magyar piacgazdaság átalakulásának tanulságai: II. Magyar Szemle, 4. évf. 11. szám, p. 1123-1133.

Bod Péter Ákos (1996): Az erkölcsi értékekről és az értéktermelés erkölcséről. Magyar Szemle, 5. évf. 6. szám, p. 565-578.

Bod Péter Ákos (1997): A magyar rendszerváltozás színeváltozásai. Valóság, XL. évf. 6. szám.

Bod, Péter Ákos (1998): The social and economic legacies of direct capital inflows: the case of Hungary. In: Bastian, Jens (ed.): The Political Economy of Transition in Central and Eastern Europe. Aldershot, Ashgate, 1998. p. 13-44.

Bod Péter Ákos (2001): A pénz világa – a világ pénze: Egy magyar közgazdász szemével. Budapest: KJK-Kerszöv, p. 1-316.

Bod Péter Ákos (2002): Gazdaságpolitikai teendők a hazai tulajdonú nagyvállalati kör versenyképességének javítására az uniós csatlakozásig és azt követően In: Vezetéstudomány, 33. évf. különszám,

Bod Péter Ákos (2004): A félig ismert és félreismert szociális piacgazdaság Valóság, 47. évf. 5. szám, p. 1-14.

Bod Péter Ákos (2004): Bent vagyunk – de mi is változott? Magyar Szemle. 2004. 5-6. szám.

Bod, Péter Ákos (2005): A Great Transformation? Banking and Capital Markets in „Transition Countries”. Frankfurt (Oder): Europa-Universität Viadrina

Bod Péter Ákos (2006): Államháztartási hiány és az euróra való áttérés ügye: Valóban latin-amerikanizálódunk? In: Trautmann László (szerk): In memoriam Kollár Zoltán. Budapest: Aula, p. 53-77.

Bod Péter Ákos (2006): A szociális piacgazdaság Antall József kormányzati programjában és kormánya gyakorlatában. In: Jeszenszky Géza - Kapronczay Károly - Biernaczky Szilárd (szerk.): A politikus Antall József – az európai úton. Budapest, Mundus Könyvkiadó, p. 22-42.

Bod Péter Ákos (2007): Államháztartási hiány és társadalmi deficit. In: Granasztói György - Kodolányi Gyula (szerk): Magyarország ma és holnap: Esszék országunkról és a táguló világról. Budapest: Magyar Szemle Alapítvány, p. 333-362.

Bod Péter Ákos (2007): Költségvetési kiigazítás – külső kényszerre In: Sándor Péter - Vass László - Tolnai Ágnes (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 2006-ról: Kormányzat, közpolitika, közélet. Budapest: DKMKA, p. 379-386.

Bod Péter Ákos (2007): A közös európai valuta értékállósága és a szabályalapú nemzeti költségvetések mai kérdései. In: Lentner Csaba (szerk.): Pénzügypolitikai stratégiák a XXI. század elején. Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 125-137.

Bod Péter Ákos (2008): Volt-e, van-e magyar közgazdasági iskola? In: Kulin Ferenc - Sallai Éva (szerk.): A nemzeti tudományok historikuma. Budapest, Kölcsey Intézet. p. 139-164.

Bod Péter Ákos (szerk) (2009): A pénzügyi válság és a magyar vállalati szektor reagálása. Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságpolitika Tanszék, Budapest. 101.lap

Bod Péter Ákos (2009): Pénzügyi szuverenitás egykor és ma - Monetary sovereignty: Past and present. Gazdasági élet és Társadalom, 1. évf. 1. szám, p. 33-42.

Bod Péter Ákos (2009): A forint és az MNB. In: Terri Thompson – Lambert Gábor (szerk.): Gazdaság: Hogyan olvassuk? Hogyan írjuk róla? Hogyan értsük meg? Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 82-85.

Bod, Péter Ákos (2009): The Financial Landscape - Seen From a Converging Country. In: Otto Hieronymi & Alexandre Vautravers (Editors): Globalization and the reform of the international banking and monetary system. Palgrave Macmillan

Bod Péter Ákos (2009): Pénzügyi szuverenitás a globális tőke mozgások korában. In: Losoncz Miklós-Solt Katalin-Szigeti Cecília (szerk): Kautz Gyula Emlékkönyv. Széchenyi István Egyetem, Győr, 69-76.old.

Bod Péter Ákos (2010): Nem szokványos gazdaságpolitikai intézkedések. Magyar Szemle, 6. szám

Bod, Péter Ákos (2010): The nature of economic crises – An introduction
In: Délkelet-Európa - South-East Europe International Relations Quarterly, Vol. 1. No. 3.
p. 1-6. <http://www.southeast-europe.org>

Bod Péter Ákos (2010): Kormánystruktúra és kormányzási felfogás. Magyar Szemle, 19.
évf. 7-8. szám, p. 182-188.

Bod, Péter Ákos (2010): Social Market Economy In Hungary. In: Beckmann, Klaus –
Christian Müller – Katrin Röpke (eds): Policy Advice on the Social Market Economy for
Transformation Economies: Principles, Vision, and Application. Peter Lang. Schriften
zur Wirtschaftstheorie und Wirtschaftspolitik. Band. p. 107-121.

Bod, Péter Ákos (2010): Hungary turns to the International Monetary Fund in 2008:
Anatomy of a crisis. Gazdasági élet és Társadalom, Vol. 2. No. 1-2. p. 50-61.

Bod, Péter Ákos (2010): The IMF, the EU and the sovereign borrower: the case of
Hungary 2008-2010. Theory Methodology Practice, Vol. 6. No. 2. p. 3-9.

Bod Péter Ákos (2011): Válsághoz vezető döntések és válságkezelő döntések. In:
Kocziszkó György - Bihari Ágnes (szerk.): Jubileumi tanulmánykötet Nagy Aladár
professzor 70. születésnapjára. Miskolci Egyetem, p. 41-53.

Bod, Péter Ákos (2011): The unloved Hungarian capitalism: More than just the
proverbial Hungarian blues. Hungarian Review, Vol. 2. No. 4. p. 24-35.

Bod Péter Ákos (2011): Gazdaságpolitikai döntések válságos időkben: A magyar eset,
2008-2010. Budapest: Századvég, 261 p.

Bod Péter Ákos – Németh András Olivér – Nova Eszter (2011): Innovatív döntések vagy
kockázatos improvizálás? Nem-szokványos gazdaságpolitikai intézkedések
Magyarországon. BCE Gazdaságpolitika Tanszék. Oktatási tananyag, sokszorosítás.

Bod Péter Ákos (2011): A magyar pénzügyi politika nemzetközi meghatározottságáról.
Hitelintézeti Szemle, Tizedik évf. 1. szám. 1-13.old.

Bod, Péter Ákos (2012): The „Last Twenty Years” as Failure? Hungary’s Transition –
Revisited. Hungarian Review, 2012, Vol. 3. No. 4. 9. 40-49.

Bod Péter Ákos (2013a): A piacgazdaság rendje (rendetlensége) az európai periférián: a
magyar eset. In: Katona – Szalai (szerk.)

Bod, Péter Ákos (2013b): Illusion of Monetary Sovereignty. In: Hieronymi-Stephanou
(eds): International debt. Palgrave Macmillan. p. 109-126.

Bod, Péter Ákos (2013c): Heterodox gazdaságpolitikák korszaka? KÖZ-GAZDASÁG.
Megjelenés alatt

Bordo, Michael D. & Landon-Lane, John (2010): The lessons from the banking panics in the United States in the 1930s for the financial crisis of 2007-2008. NBER Working Paper 16365

Botos Balázs – Papanek. Gábor (1984): Kérdőjelek iparunk fejlesztésében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 392 old

Botos Balázs (2009): Válságkezelés és protekcionizmus. Külgazdaság, LIII. évf. 5-6. sz. 91-105. old.

Brender, Adi – Allan, Drazen (2003): Where Does the Political Budget Cycle Really Come From? CEPR Discussion Paper 4049

Calvo, Guillermo – Frederic S. Mishkin (2003): The Mirage of Exchange Rate Regimes for Emerging Market Countries. Journal of Economic Perspectives. Vol. 17. No. 4. 99-118. old

Cecchetti, Stephen, Michael R. King, James Yetman (2011): Weathering the financial crisis: good policy or good luck? BIS. Working Papers No 351. August

Colander, David (2010): The Economics Profession, the Financial Crisis, and Method. Middlebury College Economics Discussion Paper, No. 10, p. 10-38

Csaba László (2009a): A szovjetológiától az új intézményi közgazdaságtanig – töprengések. Közgazdasági Szemle LVI. évf. szeptember, 749-768. old.,

Csaba, László (2009b): Crisis in Economics? Studies in European Political Economy. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Csaba, László (2009c): Unintended Consequences of Crisis Management. Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften, No. 3–4.

Csaba László (2011): A magyar átalakulás és fejlődés néhány általánosítható elméleti tanulsága. Közgazdasági Szemle, LVIII. október.

Drazen, Allan (2000): The Political Business Cycle After 25 Years, in: Bernanke, Ben – Rogoff, Kenneth (szerk.), NBER Macroeconomics Annual 2000, MIT Press, Cambridge, 75-117. old

Egedy Gergely (2006): Patrícus és „mozgósító konzervativizmus. Magyar Szemle. XV. 2. szám.

Ellman, Michael (2005): Transition: Intended and Unintended Processes. Comparative Economic Studies. Vol. 47. 595-614.

European Union (2009): Economic Crisis in Europe. Causes, Consequences and Responses. European Economy, No. 7

Éltető Ödön – Havasi Éva (2009): A hazai jövedelemegyenlőtlenség főbb jellemzői. Statisztikai Szemle, 87. évf. 1. sz.

Felipe, Jesus - Abdon, Arnelyn - Kumar, Utsav (2012): Tracking the Middle-Income Trap: What is it, Who is in it, and Why? Levy Economics Institute, Working Paper No. 715.

Fitoussi, Jean-Paul - Francesco Saraceno (2004): The Brussels-Frankfurt-Washington Consensus. Old and New Tradeoffs in Economics. Observatoire Français des Conjonctures Économiques, February

Frankel, Jeffrey A. – Rose, Andrew K. (1996): [Currency crashes in emerging markets: An empirical treatment](#), [Journal of International Economics](#), vol. 41 (3-4), pp. 351-366, November.

Good D. F (2000): Rethinking economic performance in Central and Eastern Europe, 1870-1989. In: W. Baer – J. L. Love: Liberalization and its Consequences. Edward Elgar

Gordon, Gary B. (2008): The Subprime Panic. NBER Working Paper Series, w14398,

Gore, Charles (2000): The Rise and Fall of the Washington Consensus as a Paradigm for Developing Countries. World Development. Vol. 28. No. 5. pp. 789-804.

G. Márkus György – Bod Péter Ákos (1980): Korszakváltás és stratégia-keresés. Külpolitika. 4. sz. p. 63-83.

Greenspan, Alan (2006): The Challenge of Central Banking in a Democratic Society. FED. <http://www.federalreserve.gov/boarddocs/speeches/1996/19961205.htm>

Gylfason, Thorvaldur et al. (2010): Nordics in Global Crisis – Vulnerability and Resilience. Helsinki

Györffy Dóra (2005): Az intézményi tényezők szerepe az államháztartási hiány alakulásában. Közgazdasági Szemle, október

Hall, Peter - David Soskice (eds)(2001): Varieties of Capitalism: The Institutional Foundation of Comparative Advantage. Oxford University Press.

Halmai Péter (2009): Felzárkózás és konvergencia az Európai Unióban. Statisztikai Szemle, 87. évf. 1. sz. 41-62. old.

Heritage Foundation (2011): 2011 Index of Economic Freedom. <http://www.heritage.org/index/ranking>

Hieronymyi Ottó (1990): A magyar gazdaság megújulása – nyugati szemmel. Budapest, HVGRt.

Hieronymyi Ottó (1993): A szociális piacgazdaság és a magyar átalakulás, Magyar Szemle, július

Huszár Józsefné – Bod Péter Ákos (1980): A hatékonyság és a termelékenység szerepe a vállalati középtávú tervezésben. Ipargazdasági Szemle. No. 1. p. 44-56.

Irish Fiscal Advisory Council (2012) :Fiscal Assessment Report. September 2012
http://www.fiscalcouncil.ie/wp-content/uploads/2012/09/FAR_Sept2012.pdf

Jankowska, Anna - Arne J. Nagengast - José Ramón (2012): The Middle-Income Trap: Comparing Asian and Latin American Experiences. OECD Policy Inside, No. 96.

Janos, Andrew C. (2003): Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó.

Jánossy Ferenc (1966): A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest

Kádár Béla (1996): A mai szociális piacgazdaság Magyarországon. in: A szociális piacgazdaság ma. Batthyány Lajos Alapítvány Kiadója, Budapest, 1-35. l.

Kaminsky, Graciella L. – Carmen M. Reinhart – Carlos A. Vegh (2004) When it Rains, it Pours: Procyclical Capital Flows and Macroeconomic Policies. NBER Working Paper No. 10780

Kaufmann, Daniel - Joel S Hellman - Geraint Jones - Mark A Schankerman (2000): Measuring Governance, Corruption, and State Capture: How Firms and Bureaucrats Shape the Business Environment in Transition Economies. World Bank Policy Research Working Paper No. 2312.

Kay, John (2005): Culture and Prosperity. Why some nations are rich but most remain poor. HarperBusiness.

Kék Szalag Bizottság (1990): A Kék Szalag Bizottság gazdasági reformjavaslata. Magyarország a szabadság és a gazdasági átalakulás útján. Budapest, Kék Szalag Bt.

Koroknai Péter (2008): Magyarország külföldi tartozása nemzetközi összehasonlításban, MNB Szemle, december, 13-18. old.

Kornai János (1980): A hiány. KJK Budapest

Kornai János (1989): Indulatos röpirat. HVG Kiadó.

Kornai (1996): Vergődés és remény. Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Kornai János (2006): The Great Transformation of Central Eastern Europe: Success and Disappointment. Előadás a Nemzetközi Közgazdasági Társaság 14. világkongresszusán

Kovács Árpád – Halmosi Péter (2012): Azonosságok és különbségek az európai válságkezelésben. Pénzügyi Szemle, 1.sz.

Kovács János Mátyás (1997): A tékozló fiú sorsa. A kelet-európai közgazdasági gondolkodás (és története) hasznáról. Közgazdasági Szemle, XLIV. évf., április (311–321. o.)

Kovács János Mátyás (2007): A heterodoxia magánya Lányi Kamilla írásairól- Közgazdasági Szemle, LIV. évf., július–augusztus (644–681. o.)

Közjó és Kapitalizmus Intézet (2009): Jelentés a magyarországi kapitalizmus állapotáról – 2008. <http://kozjoeskapitalizmus.hu/kapitalizmusjelentes2008>

Közjó és Kapitalizmus Intézet (2011): Jelentés a magyarországi kapitalizmus állapotáról- 2010. <http://kozjoeskapitalizmus.hu/kapitalizmusjelentes2010>

Lámfalussy Sándor (2008): Pénzügyi válságok a fejlődő országokban. Akadémiai Kiadó. p. 1-221.

Lane, Philip R. (ed.) (2012): Financial Globalisation and the Crisis. BIS Working Papers, No. 397.

Lucas, R. E. (2003): Macroeconomic Priorities. American Economic Review, Vol.93, No. 1 (March), p. 1-14.

Madár István (2008): A jegybanki intézmény szerepe a gazdaságpolitikában – A Magyar Nemzeti Bank példáján. In: Báger - Bod (szerk.): Gazdasági kormányzás. Budapest: Aula

Magas István (szerk) (2010): Világ gazdasági válság 2008-2009. Aula Könyvkiadó, Budapest.

Matócsy György (1996): Milyen gazdaságpolitikával integrálódunk az Európai Unióba? Valóság, 8. szám.

Mellár Tamás (1997): Alkalmazott makroökonómia, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

Mellár Tamás (2001): Mikor éri el a magyar gazdasági fejlettség az Európai Unió átlagát? Közgazdasági Szemle, XLVIII. Dec.

Mihályi Péter (2011): Utolérési kísérletek Magyarországon. 1870-2030.
Műhelytanulmányok. MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Muraközy László (szerk.) (2012): A bizalmatlanság hálójában: A magyar beteg.
Budapest: Corvina Kiadó, 2012

Myant, Martin – Jan Drahekoupil (2011): Transition Economies: Political Economy in
Russia, Eastern Europe, and Central Asia. Wiley, Hoboken. p. 1-391

Nagy András (2001): Az intézmények átalakulása és a fejlett gazdaságok utolérése.
Közgazdasági Szemle, XLVIII. november

Naor, Jacob – Bod, Péter Ákos: Some Development Related Institutions Appropriate for
Underdeveloped Market Conditions – the Hungarian Case, International. Conference on
Marketing and Development. Istanbul, Turkey, Sept 1-4, 1986, p. 1-16

Németh András Olivér (2009): Fiskális fegyelmezetlenség és gazdasági növekedés. BCE
Közgazdasági Doktori Iskola V. éves konferenciája, 2009. október 30.)

Nelson, R. & S. Winter (1982): An evolutionary theory of economic change. Harvard
University Press.

Neményi Judit - Oblath Gábor (2012): Az euró bevezetésének újragondolása.
Közgazdasági Szemle LI X. évf., június. 569-684. o.

Moreno, Ramon (2011): Policymaking from a „macroprudential” perspective in emerging
market economies. BIS Working Papers. No. 336.

Muraközy László (2012): Államok kora. Az európai modell. Akadémiai Kiadó.

Offe, Claus (1996): Varieties of Transition. The East European and East German
Experience. Polity Press.

Papanek Gábor (szerk) (1986): A középtávú tervezés iparvállalatainknál. Ipargazdasági
Értekezések. Akadémiai Kiadó. Budapest

Pellényi Gábor (2012): A monetáris politika hatása a magyar gazdaságra. Elemzés
strukturális, dinamikus faktormodellel. Közgazdasági Szemle, LIX. évf. No. 3. 263-284.
old.

Polányi, Karl (1944): The Great Transformation. The Political and Economic Origins of
Our Time. Magyarul: A nagy átalakulás (1997). Mészáros János kiadása. Budapest.

Rajan, Raghuram G. (2005): Has financial development made the world riskier?
NBER Working Paper 11728. November

- Rajan, Raghuram (2012): The True Lessons of the Recession. The West Can't Borrow and Spend Its Way to Recovery . Foreign Affairs. June/July
- Reinhart, Carmen M. – Rogoff, Kenneth S. (2009): This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly. Princeton, Princeton University Press
- Rodrik, Dani (2007): One Economics, Many Recipes. Princeton University Press.
- Rodrik, Dani (2008): Second-best Institutions. NBER Working Papers Series, 14050. June
- Roland, Gérard (2000): Transition and Economics, Politics, Markets and Firms. MIT Press, Cambridge MA
- Rosta Miklós (2012): Innováció, adaptáció és imitáció. Az új közszolgálati menedzsment. Budapest. Aula Kiadó.
- Shiller, R. J. (1984): Stock Prices and Social Dynamics. Brookings Papers on Economic Activity, No.2. p. 457-498.
- Stark, Jürgen (2010): The new normal. ECB, Frankfurt am Main.
<http://www.bis.org/review/r101122>
- Szalai Erzsébet (2010): A rendszerváltás mérlege. A kelet-európai újkapitalizmus válsága – A magyar példa. Köz-Gazdaság. 4. sz. p. 137-164.
- Szamuely László - Csaba László (2008): Rendszerváltozás a közgazdaságban - közgazdaságban a rendszerváltozásban. Közgazdasági Szemle Alapítvány
- Szentes Tamás (1995): A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai. Budapest. Aula Kiadó
- Szentes Tamás (2009): Néhány megjegyzés a válság és kezelése értelmezéséhez. In: Magas I. (szerk): Világgazdasági válság 2008-2009. Aula, 2009.
- Tardos Károly (2010): Felzárkózás vagy lemaradás. Beszélgetés a magyar gazdaságpolitika elmúlt húsz évéről. Gondolat Kiadó
- Tóth István György (2003): Jövedelemegyenlőtlenségek – tényleg növekszenek, vagy csak úgy látjuk? Közgazdasági Szemle. márc.
- Török Ádám (1999): Verseny a versenyképességért. Budapest. ISM
- Török Ádám (2012): Newcomers in the Developed World? Notes on the Varieties of Capitalism in the New Member States of the European Union. International Journal of Business Insights and Transformation. Vol. 5. No.3. pp. 6-10.

Trichet, Jean-Claude (2010): Reflections on the nature of monetary policy non-standard measures and finance theory.

<http://www.ecb.int/press/key/date/2010/html/sp101118.en.html>

Vonnák Balázs (2006): A magyarországi monetáris transzmissziós mechanizmus fő jellemzői. Közgazdasági Szemle, LIII. évf., december. 1155–1177. o.

Voszka Éva (2011): Erős állam: a verseny feltétele vagy torzítója? Külgazdaság, LV. évf. 5-6. szám. 3-30. o.

Williamson, John (1989): What Washington Means by Policy Reform. In: Williamson, John (ed.): Latin American Readjustment: How Much has Happened, Washington: Institute for International Economics

Yang, Yao (2010): The End of the Beijing Consensus. Can China's Model of Authoritarian Growth Survive? Foreign Affairs. February

Yılmaz, Durmuş (2010): Reform strategies and expectations in the new normal – a public perspective. Central Bank of the Republic of Turkey, Istanbul, 8 December. <http://www.bis.org/review/r101223b>